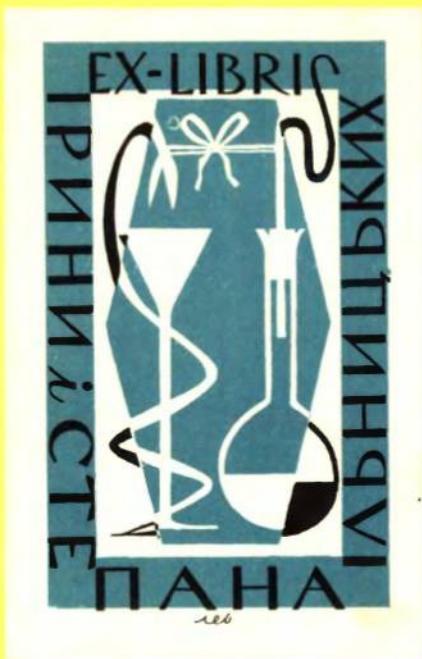

Людмила
Коваленко

ГИХА
ВОДА

LUDMILA KOVALENKO

STILL WATERS

N o v e l

Published by the
United Sisterhoods of Ukrainian Orthodox Church
of U.S.A.

So. BOUND BROOK, N.J.

1973

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

ТИХА ВОДА

П о в і с т ь

Видання
Об'єднання Сестрицтв Української Православної Церкви
в США

САУТ БАВНД БРУК, Н.ДЖ.

1973

**Обкладинка мистця
Богдана Псєного**

diasporiana.org.ua

Printed in U.S.A.

"Svoboda" Press, 81-83 Grand Street, Jersey City, N.J. 07303

ВІД АВТОРА

Я рідко коли гитаю передмови автора перед тим, як прогитати книжку. Але щодо моєї повісті „ТИХА ВОДА” доводиться зробити вступні пояснення. Вже для третьої книжки трилогії „Наша не своя земля” довелось мені звіряти свої враження і спогади з даними в „Історії” Д. І. Дорошенка. Для повісті про В. Б. Антоновича і хлопоманів довелось таких розшуків робити значно більше, бо фактично вся повість побудована на них. А спонукало мене до писання цієї повісті питання, яке завжди цікавило мене, а саме питання про оті вибухи національної свідомості, які не перестаючи ідути в Україні — козацька, Котляревський, Шевченко і братики, Антонович і Стара Громада і так аж до 1917 р.

Не дісталась я до кореня, але бодай дала картини двох важливих періодів з життя нашої нації і дала, надіюсь, без натягнення подій на якийсь наперед продуманий ги надуманий копил. Так його і передаю гитагам.

Дуже складним було питання про мову. Члени Громади найбільше говорили між собою російською мовою, так що з цього приводу була навіть написана сатира:

Собирались малороссы
В тесном дружеском кружке,
Разрешали все вопросы
На российском языке.

Листування також здебільшого йшло російською ж мовою, а коли і вставлялись українські слова, були вони козацько-театрального типу, на зразок „а ке табаки”, тощо.

Тому я вживаю скрізь сугасну українську мову, де-не-де вставляючи характерні для того гасу ги отогення вирази. Для російських кіл залишаю російську мову лише в найбільш відповідних випадках, решту описуючи українською.

Я вважаю, що праця українського письменника про будь-кого може і повинна бути писана українською мовою, хоць би яка колоритна була б інша альтернатива.

При цій нагоді хоху подякувати проф. В. В. Міяковському, що своїми цінними порадами знавчя саме періоду Старої Громади допоміг мені уникнути деяких хронологічних ляпсусів, і з яким я дещо обговорювала щодо відносин у Старій Громаді.

Також хоху подякувати п. Лярисі Онишкевич-Залеській, яка завжди охого давала мені потрібні інформації з своєї великої бібліотеки і тим заощадила мені багато гасу і розшукувів.

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО

I

В домі панства Цибульських все готувалось до обіду.

Не тільки в кухні повариха, пані Бжозовська, вся червона від поспіху і гарячого повітря, нервово жувала одрізаний шматок качки, пересвідчуєчись, що качка вже досить м'яка для вибагливих панських зубів; не тільки в їадальні головна домоупravitel'ka, пані Качковська, орлячим поглядом оглядала накриті вже столи один для старших, а другий для дітей панства Цибульських, шукаючи, чи нема де недогляду, чи може десь лежить пожмакана серветка чи не досить блискучий ніж; не тільки в пивниці, де старий дворецький пан Логовець плямкав старечими губами, куштуючи вино з ново-розкритої бочки, щоб переконатися, що воно досить міцне і дасть добрий настрій і панові Цибульському і всім його численним гостям, — а і в спальнях усіх жінок — від пані Цибульської до гувернантки пані Моніки Антоновичевої — ішло гарячкове готування до виходу на обід. Обід був центральною подією дня, під час якого можна було почути новини політичні, плітки сусідські, анекдоти старого часу і ностальгічні спогади про старі добри часи, коли Польща була незалежною від цієї ненависної, брутальної, некультурної Росії. Всі злосливі анекдоти про російських властителів: губернаторів, столонаочальників, поліцмайстерів чи й звичайних поліціаїв — збирались, а часто і творились під час цих обідів, як

також передавались застрашаючі чутки про селянські настрої, про лютість селян, про гайдамацькі повстання, що трапились лише одне покоління тому назад. Ці обідні розмови були джерелом пізніших міркувань, згадувань, обговорень, які залягали в душі й пам'ять, як основа для любові до Польщі й упереджень проти всього непольського, а особливо проти селян, проти отих нащадків гайдамаків, які величезним, здавалось, безконечним океаном оточували кожний панський маєток, кожну садибу чи кожного орендаря.

Пані Антоновичева наглядала за тим, як покоївка-кріпачка зачісувала коси молодим паннам Цибульським Теклі і Гонорії, одночасно пришиплюючи собі чистий білий комірчик. Її син Володимир у своїй кімнатці старанно причісував і своє волосся перед тим, як вийти до ідалyni на обід. Знав, що мати, може, й не скаже до нього жадного слова, але вже напевно обдивиться його костюмом, зачіску і руки.

— Живеш серед панів, то вже мусів би навчитись одягатись і поводитись по-панському, — почуала вона його в ті рідкісні хвилини, коли згадувала, що має виховувати не тільки панських дочок, але й власного сина.

— Ніхто не питає людину, що вона читала, — казала вона, сердито дивлячись, як Володимир упивається читанням. — Дивляться на костюм, на манери, на уміння подобатись... Мусиш пам'ятати, що в тобі тече графська кров!

Володимир мовчав, бо зізнав уже з досвіду, що на ці теми не можна було сперечатись з матір'ю, яка хилилась перед усім аристократичним, як перед втіленням найвищої досконалості. Тому він намагав-

ся виглядати якщо не елегантно, так бодай чисто і пристойно.

Обіди були для нього непотрібною витратою часу, коли треба було тихо сидіти за столом і слухати оповідань чи самого пана Цибульського, чи його численних гостей.

Стіл для дітей стояв, на щастя, окремо, під головуванням його матері, яка з обов'язку гувернантки стежила не тільки за французькою мовою і навчанням панських дочок, але і за їхніми манерами... може, найбільше за їхніми манерами. Володимирові також доводилось розмовляти за столом французькою мовою, і єдиним рятунком було говорити якомога менше, щоб не напржувати мозку на елегантні французькі вислови. Але французька мова сама вбивалась йому в голову від постійного вжитку.

Дорослі за столом говорили по-польському, здебільшого вихваляючись своїми подвигами на полюванні, досягненнями в господарстві та своїми родоводами. Якщо вихвалювання кінчилося, Володимир знов, що тепер почнеться лайка. Лаяли царський уряд, висміювали російських адміністраторів, їхні манери, їхню тупість, відсутність у них освіти і зовнішнього блиску. Лаяли, звичайно, жидів, які брали зависокі проценти на позички шляхті, та, крім того, ще й були небезпечні тим, що „поливали християнською дитячою кров'ю свою мацу”. Але найбільше лаяли селян, отих поганих хлопів, що від самого Бога призначені на те, щоб служити панові, а проте весь час пручаються, повстають і завжди дивляться вовком на милостивого пана та його родину.

— Не дивіться, що вони низенько вклоняються! — кричав червонощокий шляхтич з сивими кучерями і довгим вусом. — Вони кланяються, а Гонту добре пам'ятають. Ще й пісні співають про різа-

нину... Ви пильнуйте тих пісень! Це найгірша за-
котницька отруя!

— Ну, мої то вже давно про різанину забули,
— хвалився високий, ставний, з холодними сірими
очима. — В мене гайдамаків не буде! Я їх добре на-
вчив. Найкраще — давайте хлопові стільки роботи,
щоб він не мав часу думати! От він і буде тихий та
покірний. Ну, і не треба вже занадто з нього брати.
Нехай не стогне, що голодний. Голод поганий до-
радник.

— Наче про худобу говорять, — думав Воло-
димир, старанно розрізаючи ножем м'ясо на таріл-
ці. — Та вони коней куди більше бережуть, ніж сво-
їх кріпаків.

— Владзімеж, — почув він суворий голос мате-
рі. — Після обіду зайдеш до мене. Маю з тобою по-
говорити.

— Добре, мамцю, — прошепотів він, намагаю-
чись вгадати, як і коли він прошpetився.

Але справа була серйозна і не про його пове-
дінку. Мати робила пляни про його майбутнє:

— Невдовзі пойдеш в маєток пана Абрамовича
і там будеш готовуватись до гімназії у пана Боніфатія
Антоновича... У твого батька. Сповідаюсь, що він
бодай тут зможе допомогти. Хоч від нього небагато
можна сподіватись, — кинула вона з погордою. —
Але як вчив чужих дітей, то може повчити і моого
сина!

Володимир хотів сказати, що Боніфатій Антоно-
вич є ж і його батьком, але, глянувши в гнівне ли-
це матері, вирішив за краще перемовчати.

— Тут тобі нема чого сидіти, бо не маєш з ким
тепер учитись. Кароль може почекати, доки знай-
дуть іншого гувернера, а тобі вже час іти в гімна-
зію. Мусиш у Абрамовичів добре вчитись... Сам му-

сиш вчиться, хоч би тобі пан Антонович і не показував нічого. Забереш з собою всі свої книжки... Я просила пана Цибульського, щоб дав коней одвезти тебе з Горішівки туди...

Вона замовкла і довго дивилась на хлопця, що в свої одинадцять років виглядав малим, утлим і ніби безпомічним.

— І не горбся так! — наказала вона йому. — Пам'ятай все, чому я тебе вчила. Не дозволяй, щоб хлопи були з тобою за панібрата. В тобі тече кров польського граб'я. Не забувай цього ніколи... Ну можеш іти, складати свої книжки. Речі твої я сама укладу в шкірянку...

Вона охопила його голову і поклала холодний поцілунок десь між тім'ям і чолом.

— А тепер іди.

Володимир повільно пішов у свою кімнату, намагаючись схопити все значення того, що сказала йому мати, значення нової зміни в його житті, яка наступила раптово, без пояснень і без підготовки, з наказу матері, як досі все робилось в його житті. Наказ матері, — нема ні питань, ні прохань, ні пояснень, мусиш іти в нове життя знову, як тоді, коли скінчилось їхнє життя у дядька Юзефа Гурського, і вони з матір'ю ось уже яких чотири роки тому опинились у Цибульських.

Володимир оглядав свою малу комірчину, в якій фактично тільки спав, бо вчився і проводив більшість часу разом з Каролем Цибульським. Але був радий, що мав свій куточек, де міг довго читати, хоч і остерігаючись, щоб не прийшла мати і не почала ганити його; де міг часами лежати в ліжку, роздумуючи над багатьма подіями та ідеями, які схопив слухом, але які важко було зрозуміти його дитячим розумом; де провів стільки годин у солодких

мріях про те, як він стане нарешті дорослим, вільним і незалежним...

Зрештою, життя у дядька Юзефа було непогане, як непогане було й життя в Цибульських, але присутність матері з її непожитнimi вимогами, з її претенсіями на аристократичність, з її деспотизмом завжди робила його життя важким і будила в ньому бажання відійти і звільнитись... Найтяжче йому було прощатись з бабкою Кароліною Гурською, з дому Зубовською, яка проживала у свого сина Юзефа і наглядала за малим Володимиром, коли Моніка з донькою Евеліною виходили на вечірки, обіди чи просто „в гості”. Моніка Антонович завдалась тоді одною ціллю — видати доньку Евеліну заміж, і коли це нарешті вдалося — поїхала знову на працю гувернанткою в оце село Горішівку, до пана Цибульського. Пан Цибульський був з бідної волинської шляхти, служив довгий час посесором, доки зміг нарешті придбати собі село. Але й тоді не жив у ньому, а взяв у посесію три села від князя Юрія Вітгенштейна, за яким наглядав, а оселився саме у Горішівці. Мав велику родину — двох синів у війську, яким мусів висилати чималі гроші, щоб вони там були не гірше від інших, та й ще три доньки, яких треба було забезпечити посагом. Все це мусів витягнути з Горішівки, та й ще так, щоб вистачило на добре життя князеві.

Володимир повільно розстібав сорочку, стягаючи її через голову, а сам думав про те, скільки ж мусіли виробляти селяни, щоб своєю працею прогодувати двох офіцерів, трьох панночок, самих Цибульських, його з матір'ю та численну челядь, яка увихалась навколо панів... І чому? Звідки витворився такий звичай, що селяни повинні працювати, а пани споживати те, що селяни вироблять? Пани

були поляки, начальство було російське, а селяни були знову ж інші, говорили, одягались і жили інакше, ніж пани і ніж начальники. Як це сталося?

Замислившись, Володимир тільки повільно усвідомив собі, що так і стоїть з піднятою над головою сорочкою, яку не може зняти, бо вона за щось зачепилася...

— За хрест, звичайно, — подумав Володимир, відчіпляючи і за звичкою знову читаючи напис на великому золотому хресті:

,„Boże błogosław Włodzimierzowi”¹.

А на другому стояло:

,„6 stycznia 1834”².

Володимир зізнав, що це подарунок від його хрещеного батька Івана Джідая, якого він ще ніколи не бачив, а у якого, виходить, він матиме жити, доки буде вчитись у гімназії... Скільки нових людей він побачить і скільки нових місць! Володимирові раптом захотілось, щоб уже швидше минула ця ніч і щоб він виїхав з Горішівки назавжди у новий, великий і цікавий світ.

Ідучи на другий день безконечним, здавалось, шляхом, побіч якого часом були посаджені верби, а часом тяглися тільки поля жита, Володимир знову думав про свою родину. От, він їхав до батька, якого майже ніколи не бачив і який ніколи не виявляв бажання побачити його. Вперше в нього поворужнулись сумніви, чи роздільне життя його батьків було спричинено тільки необхідністю для кожного з них працювати в різних панських домах, навчаючи дітей? Чому не могла його мати жити разом з батьком у отого пана Абрамовича, до якого

¹ „Боже, благослови Володимира”.

² „Шостого січня 1834”.

тепер висилає його, Володимира? Чому в родині дядька Юзефа, де вони жили перед тим, як переїхати до Цибульських, ніхто ніколи не згадував оцілього „пана Боніфація Антоновича”, як його називав мати?

Згадавши про дядька Юзефа Гурського, Володимир згадав і про свою бабцю Кароліну, єдину істоту, що любила його. Це він зізнав напевно — бабця любила його, і вони вдвох жили ніби відокремлено від решти родини, від матері і від його сестри Евеліни, що була старша за нього на тринадцять років...

Володимир згадав довгі вечори, коли мати з дядьком і Евеліною виходили кудись на вечірки, а вони з бабцею лишались вдома, і бабця починала розповідати свої безконечні спогади. Особливо Володимирові подобався спогад про те, як на дім комісара, в якого жила тоді бабця, напали гайдамаки. Чоловіки стояли біля вікон і відстрілювались, а жінки набивали рушниці і подавали. Хоч бабка була тоді ще мала, може мала якихось дванадцять років, але їй також захотілось вистрілити. Вона висунула рушницю з вікна, але гайдамака, що стояв попід стінкою, вдарив по рушниці і відрубав люфу... Гайдамаки увірвались таки в дім, пов'язали хазяїв, і почали виносити все, що могли забрати. Мала Каролінка побачила, що один гайдамака тягне її нову сукню разом з іншими, і почала тягти свою сукню за рукав до себе. Гайдамака обернувся, щоб ударили, але побачивши мале дівча, засміявся і сказав:

— Е, та бачу, що малій панні сукні хочеться!

Він пустив її сукню, і Кароліна побігла хватити її.

— І досі вони бояться гайдамаків, — думав Володимир. — Бояться, а однаково тиснуть нарід і

штовхають його у гайдамаки! Хотів би я побачити гайдамаків — які вони? ..

Він торкнув візника за плече:

— Дядьку, а чи ви бачили гайдамаків?

— Гайдамаків? — перепитав дядько, обертаючи своє молоде ще лице в рямцях рівно підстриженого волосся. — Та де! Навіщо мені, паничiku, гайдамаки. Я й без них, слава Богу, живу... Як живу, так живу, ... — додав він загадково. — А хіба десь знову є гайдамаки? — спітав він уставившись на Володимира заблислими очима.

— Ні, я тільки думав, що я хотів би їх побачити. Які вони були?

— Та які були! Люди, як люди, з очима і руками та ногами, — тільки ѹ того, що не хотіли кріпаками бути ... Ну, це звичайно, глупство. То вже так від віку заведено, що є пані і є хлопи, кріпаки... Що ж тут можна зробити? Га, паничiku?

— Не хоче зі мною говорити. Щось хитрує, — думав Володимир. — Це тому, що я — панич. Вони перед усім, що скидається на панів, криються і хитрють... Та ѹ чому б він мав відкривати переді мною душу? Тільки тому, що управитель загадав йому везти мене? Може, йому зовсім не виходило везти мене, а отже мусів. А я ще ѹ з гайдамаками до нього пристаю...

Володимир згадав книжки, де писалось дуже часто про розбійників. Але то все були якісь шляхетні розбійники, вони звільняли панночок з неволі і роздавали золото для польської справи... Гайдамаки були якісь інші розбійники. Найперше, вони були проти панів, проти поляків... Вони повставали проти них, не хотіли коритись...

— Я б також не хотів коритись. — подумав раптом Володимир. — Чому б я мав коритись?! Он, як

моя мама мені наказує, так і то мені тяжко її слухатись. А то користь комусь чужому тільки через те що він — пан. Родився паном... Мама каже, що в мене є панська кров, але як я питав бабцю, так та тільки руками відмахувалась:

— У тобі стільки ж крови панської, скільки і хлотської — казала вона. — І це все було давно, я вже про те не думаю, а от Моніка ніяк цього забути не може! Вбила собі в голову, що вона аристократка... Певно, що ми — поляки, то вже тим ми є пани, але до граб'їв нам далеко... о, дуже і дуже далеко нам до граб'їв, — зітхала бабця і знов починала згадувати щось із свого минулого життя.

Володимир так занурився в свої спогади, що не помітив, як вони прийшли до заїзду, де на них мусіли чекати коні з двора Абрамовича. Заїзд, як і всі заїзди, тримали жиди. Господар був старий, з традиційною бородою і пейсами, а вона молода і гарна, але якась сердита, звивалась поміж столами з суворо наспленими бровами, ніби їй хотілось би крикнути і вигнати геть усіх своїх гостей.

Надвечір доїхали і до Абрамовичевого маєтку. Вийшов до них з дому сам власник — Оттон, молодий ще пан, в зовнішності якого не було отої підкресленої елегантності, якої так пильнували у Цибульських. Навпаки, в одязі Абрамовича було щось козацьке: широкі шаравари, чобітки з червоного сап'яну, зав'язана стрічкою сорочка. Володимир до того здивувався таким виглядом пана, що нарешті забув привітатись.

Здоров, хлопче, — привітав Абрамович перший, усміхаючись на здивуваний вигляд Володимира. — Що панич дивиться? Не бачив ще таких панів?

— Перепрошую — прошепотів засоромлений хлопець. — Я не знав... Я думав...

— Нічого, нічого, нежай молодий пан знає, що не все однакові пани живуть на світі... Ось, як пан житиме у нас, я повезу його до сусіди. Ото вже балагула, так справжній балагула¹. А я тільки не хочу себе кунтушами душити, коли я в своїм селі і сам собі пан. От як, пан! Це найперше правило нашої шляхти: сам собі пан! А ось і твій отець поспішає... — сказав він, дивлячись убік, звідки з малого флігеля щов невеликого росту білявий чоловік. Вираз обличчя у нього був напівзляканий, напівзаспаний.

— От, пане Боніфацію, приймай свого сина! — сказав йому Абрамович і пішов назад у покої.

Два Антоновичі стояли мовчаки, не знаючи, що сказати. Першим отямывся старий Антонович:

— То ти сам приїхав? Я... я думав, що твоя мати привезе тебе.

— Мама не мала часу, бо мусіли готуватись на перший виїзд на баль Гонорії... дівчини, яку вона виховує, — пояснив Володимир, бачучи, що Антонович не розуміє, про що він говорить.

— Ага. ага, — забурмотів Антонович і Володимирові здалось, що він зіткнув з полегшою. — Як не могла, то що ж... значить, не могла... Ну, чого ж ми стоїмо?... Ходімо до моєї хати... Я тут живу — показав він на флігель. — Буде там і для тебе місце... Сьогодні вже побудь так, відпочинь, а завтра почнемо і лекції...

Але і завтра справжніх лекцій вони не почали,

¹ Балагулами в ті часи називали молодих шляхтичів, що не господарили, а тільки пили, п'яли та іздили по сусідах на різні свята.

і Антонович тільки спитав у Володимира декілька питань з катехизису.

— А ти нічого, все-таки російську мову знаєш... Я думав, що ти тільки польською розмовляєш... В університеті це ще було б нічого, але для гімназії треба знати російську!.. Це ми підженем... ми підженем...

Та за кілька днів Володимир переконався, що батько не буде багато вчити його, і коли він хоче таки попасті в гімназію, то мусить вчитися сам. Так він і робив, повторюючи все, що вивчив з гувернером у Цибульських, а також підучуючи те, що забув чи недобре знов.

Це було потрібне, але нецікаве. Цікавими були вечори в домі Оттона Абрамовича, коли він і його молоді товариші поверталися додому з полювання чи стрільби в ціль і весело сідали за великий стіл обідати.

Вони цікавили і інтригували Володимира, бо не скидалися ні на тих судейських панічів, що бували у його дядька Юзефа, ані на панів-дідичів, що відвідували Цибульських.

Хоч були це переважно молоді люди, але вони не пиячили, навіть у карти грали мало, хоч і в дяді Юзефа і в Цибульських карти були для старших на кожній вечірці, а часом і молодь газардно грава в них.

В Абрамовича молоді люди по обіді часто сідали в кружок, і хтось один починає читати вголос. Найбільше читали романтичні повісті про козаччину Михайла Чайківського. Тут вперше почув Володимир про козаччину. Не гайдамаччину, не повсталих хлотів, а про козаччину, про вільних козаків, що бились відважно, що не знали ні пана, ні госпо-

даря, що борознили море своїми чайками і літали на них аж під Стамбул.

— Хто цей Чайківський? — спитав він одного разу батька.

— О, він одну пору був моїм учнем — обізвався Антонович і якась подоба усмішки явилаась на його завжди спокійному, трохи меланхолійному обличчі. — Я був у них гувернером. Дуже здібний був хлопець... Кинувся у повстання за Польщу в тридцятих роках і мусів втікати закордон... Він, як учнем ще був, так завжди любив щось вигадувати, але ніхто не думав, що з нього повістяр вийде!.. А тобі подобається?

— Так. Дуже! Я ще ніколи про козаків не чув.

— Козаки!.. Так, Михась ще в дитинстві дуже захоплювався козаками. Пригадую навіть грався у козаків. Хто зна, звідки це в нього... Може тому, що він сам — дуже відважний. Він і в повстанні такий був...

— А отець також був у повстанні? — спитав Володимир з надією.

— Я?! — здивувався Антонович. — Ні, я не був... Я вже застарий був для того. Та й не мос то діло битись. Мос діло — вчити. Ось ми тут розмовляємо, тільки час марнуємо. Візьми ось цю книжку, та почитай мені вголос по-латині.

Володимир служняно читав уголос стару писану латинню книжку про правила і порядки Гейдельберзького університету, а ввечері знову сидів, майже сковавшись у великому кріслі, і слухав надзвичайні пригоди козаків і шляхтичів, при чому важко було розпізнати, де кінчається благородство козака, а де починається гонорове шляхетство шляхтика. Але пригоди змінялися одна по одній, і Володимир отямлювався тільки тоді, коли батько казав йому:

— Ну, годі, пора вже тобі й спати. Завтра дослухаєш. Бачиш, он уже всі потомились, а ти все ще сидів би!

Неохоче Володимир злазив з крісла й ішов через двір до їхнього флігеля, щоб там перед сном ще раз в уяві пережити казково прекрасні пригоди безстрашних, чарівних козаків.

— Та що ти все над тою латинчиною сидиш, — сказав йому одного разу Абрамович. — Ось візьми краще цю книжку почитай! Це буде тобі диво, а не книжка! Чи ти таку вже читав?

Володимир поглянув на ім'я автора: „Адам Міцкевич”.

— Ні, не читав. Я тільки чув, що є такий письменник.

— Не письменник, а поет, — суворо поправив його Абрамович. — Це поет з Божої ласки, якого Бог послав Польщі за її муки. Почитай, коли хочеш. Та й узагалі можеш брати книжки з моєї бібліотеки. Тільки клади назад. Туди клади, де взяв. Зрозумів?

— Зрозумів. Дякую, — прошепотів Володимир. І в ті вечори, коли пана Оттона не було влома, або коли не було читання вголос, він читав Міцкевича, а пізніше зачитувався ще перекладами ново-грецьких пісень Ходзька, де розповідалось про те, як греки боролись за свободу своєї країни і проти поневолення їх турками. Це не були стародавні греки, що колись так затято облягали Трою за красуню Олену. Ні, це були нові, живі греки, і боротьба їхня відбувалась нелавно. Весь світ стежив за їх боротьбою, і лорд Байрон поїхав сам і повіз своє золото на те, щоб допомогти грекам! У Володимира захоплювало дух від самої думки про те, що одна людина — нехай поет, нехай лорд, нехай багатий, але

все-таки стояв один, самітний, проти всього світу — стояв в обороні чужої, нерідкої країни тільки тому, що хотів боротись проти поневолення і гніту.

— Володзімеж, — казав йому батько, — ти забагато читаєш отих книжок. Звичайно, читання облагороднює душу і розкриває перед людиною світ. Але в тебе тепер головне — скласти іспити в гімназію. Подумай, що скаже твоя мати, коли ти їх не витримаєш.

— А витримаю, — заспокоював його Володимир, але страх перед матір'ю, якийчувся в голосі батька, змушував його ще пильніше братися до повторювання того, що вже вчив.

— Та нехай пан дасть трохи спокою хлопцеві, пане Боніфацію — говорив Абрамович якось уранці. — Прошу глянути, на що той малий став подібний: худе, бліде, ще й під очима синці... Він маєть мало спить і мало єсть. Не можемо ми такого в Одесу пустити, щоб там нас люди осудили, прошу пана, пане Боніфацію... Оверко, — звернувся він до слуги, — щоб ти мені від завтра паничеві щоранку молока приносив, ще поки вони в ліжку, і щоб ти їм більше недогарків від свічок не давав, бо бачиш, панич зовсім спати перестали за тими книжками! Як налетить сюди його мати, так буде нам усім!

З того часу Володимир хоч-не-хоч, а мусів більше спати і краще їсти і, коли настав день від'їзду в Одесу, він був уже трохи засмалений і навіть обличчя йому округліло.

Вранці перед від'їздом Володимира, старий Антонович затримав його в кімнаті.

— Ти... ти знаєш, що в Одесі ти житимеш в пансіоні одного пана...

— Знаю, — хитнув байдуже головою Володимир. — У пана Джідая. Він, казала мама, дуже добрий учитель і мені там буде незле.

— Так... незле... Він учитель непоганий, як я чув — мимрив Антонович. — І людина теж ніби нічого... Ти мусиш його слухатись і поважати. Чуєш, слухатись і поважати, як... як рідного батька... Чуєш? Це я тобі наказую...

— Я буду старатись, — слухняно вимовив Володимир фразу, якою завжди кінчались його розмови з матір'ю.

— Не старатись, а роби так, як я кажу. Той чоловік тобі поможе. Він повинен. Так що ідь туди спокійно і нічим не журичись.

— Чому він повинен? — спитав Володимир.

— Тому що... е... він багато твоїй матері зобов'язаний і слово їй дав, що він за тебе буде дбати, як за рідного. Він же твій хрестний батько. Хіба ти не знаєш?!

— Знаю, — байдуже озвався Володимир. — У мене і хрестик від нього є з його благословенням. Як я до вас їхав, мама мені його надягла. Але я скинув... перешкоджає мені, бо надто великий. У мене є маленький, свій.

— Ну, добре, — раптом заспішив Антонович.

— Ходімо вже снідати, бо треба тобі раніше виїхати. Дорога неблизька...

Після сніданку пан Оттон дав Володимирові золотого люїдора, сказавши:

— Оце тобі на всякий випадок люїдор, може, щось таке трапитися, що одразу грошей треба буде, так матимеш. А так на дрібниці не міняй і не вітрачай.

— Дякую. Я буду його берегти, — сказав Володимир, нахилюючись, щоб поцілувати Оттона в

руку, як його навчила мати, але той одсмикнув руку.

— А руки щоб ти ніколи і нікому не цілавав, тільки гарненьким панночкам. Чув?!

— Так, пане Оттоне, чув і дякую, сказав Володимир, витростовуючись. — Я й сам не люблю руки цілавати, — ралтом усміхнувся він засоромлено. — Але такий уже звичай...

— Ну, добре. Їдь з Богом. Бувай здоров.

— Бувай здоров, — луною обізвався й батько і додав: будь чесним і бережи свій гонор. Пам'тай, що гонор в людині найвищий за все! Гонор і чесність — це два остої порядного життя! Не забуй цього.

Він холодно поцілавував Володимира, і той рушив у путь до нових незнаних місць, до нових, незнаних людей.

Ідучи, Володимир роздумував над батьковими словами. Це не були нові слова для нього. Особливо — гонор! Про гонор він чув у Цибульських майже на кожнім слові, гонором присягався його дядько Юзеф, і всі підсудки і канцеляристи, знайомі Евеліни також дуже палко говорили про гонор.

Мама завжди до гонору додавала і чесність, але підкреслювала гонор найперше за всі інші чесноти чоловіка. Цей гонор легко було втратити. Коли якийсь п'янний ударить чоловіка по лиці — той уже втратив свій гонор. Коли жінка зрадила чоловікові — він утратив свій гонор. Коли якийсь дурень причепився до вас — ви мусите стати з ним на двобій, інакше втратите свій гонор... Всі повісті Чайківського кричали про гонор — про гонор шляхтича... Якось гонор належав тільки шляхтичеві, а хлоп мусів існувати без гонору. Його можна було — і навіть треба було — бити по обличчі і ніхто і

слухати не схотів би, якби хлопові спало на думку викликати місцевого пана на двобій. Його забили б на місці за таку зухвалість! ..

„Я не хочу такого гонору, — думав Володимир, трясучись на возі. — Нехай мама каже, що ми із шляхти і навіть з аристократії. Я не бачу в тому великого добра. Однаково мама мусить приподоблюватись усім цим панам, і хоч би скільки пані Цибульська називала маму „Пані Антоновичева, душко моя”, — але за один стіл з собою вона маму не садовила ... Ні, гонор у людини мусить бути, але якийсь інакший. Не шляхетський ... Такий, як був у козаків, щоб лити кров за побратима, за свій нарід, щоб не зрікатись віри, щоб не кидати зброї в бою, щоб не видавати товарища ...” Володимир задумався і малював собі картини, як він буде обороняти свій гонор.

Власне, як би міг він обороняти гонор?

„Я малий і не надто дужий”, — думав Володимир. — Не зможу битись і розштовхуватись. Не думаю, щоб мені навіть хотілось навчитись битись на шаблях ... Не знаю, може це й було б цікаво — битись так, щоб шаблі блищали і повітря свистіло навколо мене... Але ні, мене це не тішило б ... Я не хотів би взагалі опинитись в такому становищі, щоб мусів захищати свій гонор ... І найперше, я мусів би знати, що насправді є моїм гонором?.. Не здаватись ніколи, не відступати від своїх думок — це так ... Це — гонор! Не зрікатись свого ... Чого свого? Що є моїм? Шляхетство, як пана Цибульського? Гроші і маєтки? Кар'єра? Стати офіцером чи прокуратором?.. Чи може навіть губернатором? Одним із тих тупих і брутальних російських начальників? ..”

Ніщо з цього не вабило його... Хіба мати та-
кий гонор, як козаки. Гонор братерства, спільної дії,
спільногого бою? Щоб знати, що твій товариш тобі ві-
рить і знає, що ти ніколи не зрадиши його. Так, оце
був той справжній гонор, якого прагнув Володимир.
Гонор довір'я, гонор дружби...

Досі він не мав друзів. Може, тепер у Одесі, у
того таємничого пана Джідая зустрінеться він з
хлопцями, які не будуть паничами, або вірніше, де
й він буде таким самим паничем, як і вони... Ні,
не таким самим... Він буде таким, яким сам вирі-
шить бути... яким треба бути, а вони тоді нехай
або приймають його за друга, або ні... Так, це буде
найкращий шлях — найперше вирішити, яким
він хоче бути, а тоді вже шукати друзів, які були б
такі самі...

Втомлений від думок і розморений від серпнє-
вої спеки, Володимир задрімав, а коли прокинувся,
то візник вказав пужалном кудись вперед і сказав:

— А он уже трохи й море видно.

Море! Оте осіпване, грізне й бурне море, про
яке Володимир стільки читав! Він стрепенувся і по-
глянув туди, куди вказував візник.

З невеликого горба, на який вони виїхали, вид-
но було, де кінчався степ, а де починалось щось
невловиме, сріблясте і рівне, по якому, ніби вітер по
житах, перебігали відсвіти синього, сріблястого, ча-
сом майже чорного... То отаке воно, це уславлене
Чорне море! Вузенька смужка срібла, яка зникла
на обрії, як тільки вони з'їхали з горба! Де ж ті бу-
руни, де ж ті хвилі, що гойдали козацькі чайки в
романах Чайківського?! Де та небезпека, грізний
розділ вітру й бурі, що крутили кораблями, валили
їх набік, обривали реї з щоголі і часом топили, по-
глинаючи кораблі разом з людьми, що розпачливо

хапались за вершки щогол?! Нічого цього Володимир не побачив... Була тільки оманна рівність, примерхлий поблизук, сріблясті відливи на синьому тлі...

— Чи й коло Одеси таке саме море? — спитав він візника.

— Яке? — обернувся той.

— А таке тихе, тихе і ніби спокійне?

— Еге, воно ніби спокійне, а як розгуляється, так тільки молись Богу! Це, паничу, тільки здалеку воно так виглядає — тижен'ке і ніби не страшне... А як розходитья, так держись! А зараз, звичайно, і далеко, і вітру нема, от воно й видається, ніби там тиха вода!.. А вона хоч і тиха, але ненатла!

„Тиха вода”, — подумав Володимир. — Тиха вода, що греблю рве. Та тут ніякої греблі й не поставиш... Отака тиха вода, оце притихле море, грізне, але ніби ласкаве, тихе, але набрякле можливими бурями, вибухами, загибллю для всього, що трапиться на шляху... Так он яке це море!

— Та ось уже швидко приїдемо до Одеси, так самі побачите море. Воно кожного дня різне, — сказав візник і вдарив по конях.

II

Одеса була першим великим містом, яке бачив Володимир, і вона приголомшила його.

Широкі вулиці, по яких в усіх напрямках спішили галасливі люди. І які люди! Таких Володимир ще ніколи не бачив: у чудернацьких одягах, що виглядали, ніби вони вийшли з якогось маскараду. Але вони ходили вулицями спокійно і навіть владно, розмовляючи співчукою мовою, вигукуючи, співаючи, тут же на вулиці сварячись і мириячись, обіймаючись і огризаючись.

— Що це за люди? — спитав Володимир візника.

— Ці? — спокійно глянув той — італійці. Їх тут з кораблів завжди повно. Ви не сумнівайтесь, паничу, що вони кричать, вони нічого народ, плохі. Люблять покричати, але як до бійки, так ні до чого. Ні один проти нашого не встоїть.

— А це що? — вказав Володимир на чоловіка, що йшов вулицею у білій спідничці і якісь чудній шапці на голові, що виглядала ніби на панчоху.

— А це грек. Ну, ці серйозні. Цього як зачепи, так він зараз за ножа хапається. Вони всі вкупі тримаються, бо інші до них не дуже хочуть підходити. Мови воно не розуміє, а різатись любить. Таке, казнащо!

— А це ж чорний! — мало не скрикнув Володимир, показуючи на чоловіка у червоній формі, що весело скалив зуби на всіх прохожих.

- Це такий француз.
- Який француз?! Він же чорний.
- Чорний, але француз. У французькому війську. Вони всяких мають, не так, як у нас, що у війську самі білі! — гордо пояснив візник.
- Та звідки ж у нас чорним взялись? — здивувався Володимир.
- Ото ж бо то й є! — переможно вигукнув візник. — У нас цар білий, і він на білому коні над усім світом правити має! Он як! А не те, щоб чорних брати у військо!
- Так цар же росіянин, — вирвалось у Володимира, який за життя в маєтку звик чути, що це все польські землі і мають повернутись до Польщі.
- Авжеж що руський — відказав спокійно візник. — Одне слово — білий цар!
- Володимир хотів ще щось спитати, але візник вказав батогом на якісь ворота:
- А оце ми вже й приїхали. Отут і ваш пенсіон.
- Володимир зліз і тихенько постукав у двері.
- Та ви дужче стукайте. Там тих хлопців повно, за ними хіба почують? — радив візник, але двері відчинилися, і молода дівчина привітно глянула на Володимира:
- Це ви новий панич і є?
- Та мабуть я — усміхнувся хлопець. — Я до пана Івана Джідая. Це ж тут пан Джідай живе?
- Тут. Заходьте в хату. Пан зараз вийдуть. Вони там щось з хлопцями говорять.
- Вони з візником внесли невеличкі речі Володимира, і дівчина провела хлопця через кімнату, де посередині стояв великий стіл, а по під стінками різними рядами були вишикувані стільці, до невеликої по-

рівнюючи вітальні, з зеленими плюшевими меблями і такими ж портьєрами на вікнах.

— Посидьте, а я піду скажу панові.

Володимир не встиг ще й добре роздивитись, як до кімнати швидко, енергійною ходою увійшов чорнявий чоловік, що взявши його за плечі майже струснув ним, говорячи весело:

— Так ось який наш Владзімеж став! Ану, покажись, чи виріс??

Володимир ніякovo встав зі стільця, почуваючи, що викликає розчарування своїм невеличким ростом і всією блідою, непоказною фігурою.

— Здається не дуже то я виріс, — проговорив він.

— Нічого! Хто дивиться на зовнішність?! Хіба панночки! А нам аби розум був!

Джідай так пильно вдвівлявся в Володимира, що той ще більше зняковів і почав обсмукувати на собі кунтушник, в якому його вирядили в дорогу.

— Не розберу на кого ти подібний, — сказав, зіткнувшись, Джідай. — Мати твоя — це жінка надзвичайної енергії! Богонь! Для неї не було нічого неможливого, якщо вона вирішила чогось досягти!.. Вогнена була жінка! — говорив він, ніби до себе.

— Енергії і в мене, я думаю, досить, — сказав нерішуче Володимир, ніби зважуючи свої слова, ніби шукаючи, чи це правда, що в нього досить енергії. — Так, енергії і в мене досить, — твердіше сказав він, — а от сили, може, і не так багато...

— Це тому, що ти занадто багато вчився. І тут тобі доведеться повчитись, але не будемо забувати прогулянок і фізичної заправки. Чоловік мусить бути дужим.

— Дужим? — повторив Володимир. — Пан має на увазі таку силу, що може гнути підкови в руці? — спітав він, згадуючи одного з відвідувачів Оттона Абрамовича. — Ні, такої сили я не маю... Але я вмію встоятись. Навіть проти мами, — додав він усміхаючись.

— Тиха вода, — прошепотів Джідай. — Тиха вода, що греблю рве... Ти знаєш цю хлопську приказку?

— Хлопську?

— Ну, селянську, — якщо тобі це слово більше подобається, — усміхнувся Джідай, — я і сам не терплю того зневажливого слова „хлоп”. Але що ж поробиш, коли інше суспільство таке... Але чого це ми філософією зайнялися? Ходім, покажу тобі кімнату, де будеш спати, познайомлю тебе з хлопцями, що в мене живуть, та з моєю панею. Ти знаєш, що я одружений?

Володимир здивовано глянув на Джідаю. Очевидно, що він мав бути одружений. Всі дорослі чоловіки здебільшого були одружені, бо потребували, щоб хтось їх доглядав, пильнував би їх, допомагав би їм... Правда, його батько не потребував його матері біля себе, але це тому, що він знайшов у Абрамовича притулок і догляд, а мама все ще металась по світі, шукаючи вигод і насолоджуючись бодай відображенням панським життям.

— Ні, тепер я представляю тебе пані Джідайовій і моїм дітям — вирішив Джідай, — а до своєї кімнати підеш пізніше... Хіба що вкінem туди твої манатки, щоб вони не лежали тут, у вітальні.

Та їм не довелось іти до пані Джідаєвої, бо вона поспішила вже до них, як видно, з кухні, бо мала на собі великий білий фартух.

— То оце Влодзімеж? — спітала вона, здивуючись в хлопця. — Я чомусь думала, що він високий. А він такий утливий... Треба буде його добре підгодувати...

Володимир вклонився, як його вчила мати і хотів поцілувати пані Джідайовій руку, як та привічно обняла його і поцілувала в голову.

— Ти не бійся, дитино, сказала вона, — не бійся. Живи тут, як у себе вдома... А я вже догляну, щоб тобі було добре.

— Гаразд, гаразд, — застішлив Джідай. — Сентименти тут нічого не поможуть. Хломцеві треба помітись з дороги та пойти... А про науку поговоримо завтра...

На завтра Володимир почував уже, ніби він давно живе в Джідайовому пансіоні. Хломці, що жили в ньому, були старші від нього, і він деякий час почував себе самітнім. Але увага пані дому, заохочування самого Джіда та привітність їхніх дітей потроху розм'ягчили його, і він поводився вільно й невимушено, провадячи довгі розмови з Джідаєм, який перевіряв його знання з наук, потрібних для вступу в гімназію, а в коротких перервах питав про його життя, родину і про те, чим він хотів би бути.

— Лікарем, — відповів Володимир. — Лікаріві добре живеться, і він ні від кого не залежить. Навпаки, життя багатьох людей залежить від нього.

— Лікарем? — здивовано протягнув Джідай. — От уже не думав, щоб ти зацікавився медициною...

— Мама завжди казала, що хотіла б бачити мене лікарем, — неохоче признавався Володимир. — Тоді я міг би утримувати маму... Евеліна вже замужня. Так що ми могли б жити з мамою вдож...

Бо я думаю, що тато вже не здатний працювати на заробіток, щоб утримувати ще й маму.

— Тато, — повторив Джідай і замовк. — Ну, що ж, як тобі сподобається медицина — добре. А не сподобається, завжди можеш змінити... Ти ще та-кий молодий... Аж мені заздрісно, що ти ще моло-дий і підеш в університет... Я завжди мріяв про студентське життя... Мені не довелось, так зате маю в себе гімназіяльних студентів, які роблять не менше шуму і клопотів, ніж цілий університет...

Після обіду Джідай часто кликав Володимира і, поки хлопці пансіону бавились у великій садибі, вони ішли прогулятись вулицями Одеси, — Piazza di cathedrale — читав Володимир італійську назву Соборної площа. — Якось чудно щоб у Росії назви вулиць були італійські.

— Це тому, що сюди запливають переважно іта-лійські кораблі. Ну, щоб помогти італійським куп-цям і капітанам та й матросам орієнтуватись у міс-ті, зроблено написи двома мовами, — пояснював Джідай.

— Stradella Pokrowski! Ні, це таки їй-Богу чуд-не, — сміявся Володимир. — Щоб наш тихий По-крівський перевулок та став пишною Страделлою!

— Нічого, принаймні знاتимеш хоч трохи іта-лійських слів — сміявся і собі Джідай.

Але найкращий час для Володимира наставав увечері, коли він міг скопити почату книжку з бібліотеки Джідаю і зануритись у читання.

Спочатку він читав переважно польські чи перекладні книжки.

Але коли іспити в тімназію було успішно скла-дено і почалось трохи монотонне, розмірене життя: гімназія, обід, мала перерва на прогульку чи гру, готовання домашніх завдань, — Володимир все біль-

ше і більше почав зачитуватись французькими авторами, бо Джідай мав невеличку, але добре підібрану бібліотеку, переважно французькою мовою.

Так Володимирові довелось зануритись у третю мову його дитинства — французьку. Якось само собою виходило так, що польська мова була для стосунків із зовнішнім світом, російська — для гімназії і всяких офіційних, адміністративних справ, а французька — для того, щоб ставити перед собою проблеми і питання, які невиразно турбували його.

Тепер він уже знов, хто такі енциклопедисти, і з великим захопленням, хоч і насилу, добирався сенсу в “*Lettres persanes*”¹ Монтескье чи в колючій сатирі Вольтерового „Кандид“а“. Він читав подовгу, читав ночами, читав замість прогулянок і хлопча-чих ігор.

— Хлопця просто треба виганяти з хати, — скаржилася пані Джідайова чоловікові. — Треба щось робити, не можна йому сидіти весь час за книжками.

— Я мушу виробити собі світогляд — поважно відповідав Володимир на її докори, і вона замовкала, схиляючись перед незламною твердістю цієї заяви, трохи смішної в устах юнака, майже ще хлопця.

А Володимир і справді виробляв собі світогляд. В творах Руссо чи Вольтера він знайшов цілковиту протилежність тим поглядам, які досі впіювала в нього мати і все шляхетське польське оточення. Походження втрачало значення, а в центрі світу і його творінь ставала Людина з великої літери. Цивілізація і зовнішність втрачала те домінуюче значення, якого їм надавали в панських оселях, а наперед виходила повноцінна в своїй невинності лю-

¹ „Персидські листи“.

дина природи, американський дикун, червонопшкірй індіянин, що так довірливо ішов за вказівками свого учителя-філософа Пантльоса і так боляче опікся на несподіваностях цивілізованих кляс, на різниці між тим, що вони проповідують, про що говорять з патосом і велемовно, і тим, що вони роблять фактично з життям своїм і з життям підвладних їм людей.

„Де в нас ці діти природи? — думав Антонович. Де можемо ми знайти ще незіпсуту цивілізацію людину, де криється ненависть і простота разом з благородством душі?”

Скільки він не приглядався, такої людини в Одесі він не бачив. Він пробував заговорювати з албанцями у червоних фресках, що важко прогулювались вулицями Одеси, як у своїй Тірані. Багато з них говорили ламаною французькою мовою, мовою середземних портів і матросів. Але жоден з них не був простий і не був невинний. Навпаки, вони жадібно накидались на всі заборонені спокуси, які висувала перед ними цивілізація — на запозичене Кораном вино і на дозволених Кораном жінок.

Найбільше любили вони засідати в далекому кутку „Погребка русских вин”, над яким урочисто хиталась і італійська вивіска: “Cantina con Ressi vini” і там, таємничо озираючись, розпитували Володимира, чи не знає він гарної руської жінки, щоб була гладка і білява. Володимир червонів, починав загикуватись і спішив вийти з погребка, лаючи себе за довірливість і наївність.

Але він не переставав думати про те, що люди повинні змінитись і змінити своє життя, що в усій оточуючій його суспільності було щось невірне, викривлене, щось неприродне, що заповнювалось на-

пушеністю польської шляхти і брутальною жорсткістю російської адміністрації.

Все життя в Одесі сконцентровувалось навколо пшениці, під сховища якої було найнято безліч домів, навіть у центрі міста. Великий будинок Панудової, коло собору, низка домів побіля університету, domi по Херсонській і по Елісаветинській, по Трипільській і Спиридоновській вулицях — все це було засипане пшеницею, по яку і хали до Одеси французькі кораблі з албанськими матросами та італійськими капітанами. Артілі вантажників виносили із складів мішки і кидали їх на величезні вози, запряжені могутніми біндюгами, з широкими спинами і сталевими ногами.

Часом Володимир блукав по вулицях з групою товаришів, але вони воліли маршиувати по Дерибасовській вулиці, чи по „Страді”, як любили вони називати її згідно з італійським написом на табличці. Там можна було завжди побачити щось цікаве, незвичайне, невидане навіть в Одесі, цьому дивному закуткові на Чорному морі, який скидався більше на якусь Далматію чи місто в Малій Азії, ніж на губерніяльне місто російської імперії.

Поміж всіма цими екзотичними постаттями, поміж ружом і метушнею торгових угод, поміж криками вантажників і розміреними кроками російських солдатів, що ходили в такт, високо витягаючи носки їніг чобіт, — поміж цим усім жили ще інші люди, що ходили по вулицях Одеси, як по своєму місту, але не як албанці чи італійці, гордовито і шумно, а як статечні господарі, зайняті своїми справами так, що не мали часу звертати увагу на цих голосних і барвистих зайд.

Про них згадав Володимир одного ранку, коли пансіонери разом з родиною Джідаїв поїхали „на

море", тоб-то на широкий і чистий пісок узбережжя, щоб пробути там цілий день. Іхали двома лінійками, з ковдрами, казанками для варення каші, з книжками і м'ячиками, зшитими з полотна і набитими паклею.

Коли вже пополудні Володимир задрімав, витягнувшись на ковдрі, заколисаний шумом моря і присмено нігою відпочинку, над ним раптом, як грім з ясного неба, загриміла пісня:

А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки йдуть...

Володимир зірвався з ковдри, ніби хтось вдаврив його батогом, і глянув на море. Там плив великий човен, де гребли яких дванадцять юнаків. Весла ритмічно підіймались і спускались, ніби керовані якимсь гіантським важилем, і в той же такт руばлась могутніми свіжими голосами пісня.

— Козаки! — гукнув Володимир Джідаєві, що також сів на своєму коці і дивився на човен.

— Козаки, не козаки, а можуть стати за їхніх нащадків, — погодився той. — А голоси чудові. Та ї пісня прекрасна! Що не кажіть, а пісні тутешніх людей, українців, мають чудові мельодії.

— Українці, — повторив за ним Володимир, почуваючи, що саме в цьому слові і криється для нього якесь відкриття, якийсь таємничий сенс, що пояснить і надасть змісту всьому, що він думав і читав, всій структурі вартостей, яка непомітно виростала за ці роки в його уяві про світ.

Він довго дивився вслід човнові, який вже віддалився від них і звідки тепер долітала протяжна сумна мельодія.

Влітку, коли Володимир перейшов до останньої

кляси гімназії, його викликали додому, бо померла бабуя.

Похорон правив молодий ксьондз, вичитуючи повільно латинські слова, які рантом тепер, коли Володимир вивчив латину, вперше набрали нового і повного значення. Мама сиділа скучена, але сувора, сестра Евеліна весь час смикала за свій жалобний вуаль, намагаючись, щоб він лежав рівними фалдами на її сукні. Дядько Юзеф плакав одвертими рясними слізами, голосно шморгаючи носом і витираючи очі великою червоною хусткою.

— А він добрий, мій дядько Юзеф, — подумав Володимир. — Він завжди панував бабцю і доглянув її до самого кінця...

Під монотонне бурмотіння ксьондза, Володимир занурився у спогади про бабцю та її безконечні оповідання з днів молодості.

,Тоді були гайдамаки... розбійники... може — повстанці? Так, вірніше, що це були повстанці проти накинутого гніту. Несвідомі, але відважні, що мали добре серце і могли навіть під час грабунку і втечі помилосердитись над малою дівчинкою і віддати їй її сукню... Гайдамаки... Козаки... Україна...

Де ж, властиво, є ота Україна, яку захищали козаки, на якій бунтувались гайдамаки?! Та ж вона ось тут. Оце все і є Україна. І я, і моя мати... яка напевно обурилась би, коли б знала про що я думаю. І дядько Юзеф... всі — все — кожний і кожна, що живе на цій землі є українцем чи українкою... хоче він того, чи не хоче... Але як же сталося, що саме українців ми найменше чуємо, найменше бачимо, найменше звертаємо уваги на цій їхній землі? Як сталося, що моя мати вважає все це Польщею, яку підступні росіяни пограбували у

поляків. Як хотілось би все це знати, дослідити... Вивчити документи і написати історію України так, як вона справді була, а не так, як її романтично уявляє мама, не так, як про неї пишно розповідають пани, не так, як про неї сентиментально зітхають романтичні пані і панни! Ні, написати твердо, ясно і показати чия це земля.

— Влюдзімеж, ходи, вже треба попрощатись з бабцею, — торкнула його за плече мама, і Володимир отямыся. Все це не для нього. Він мусить вчитись на лікаря і опікуватись мамою до її смерті, як дядько Юзеф опікувався бабцею.

Повернувшись від дядька Юзефа, Володимир раптом закинув читати, а завів звичку ходити довгими вулицями без мети і без уваги, думаючи все те саме, дошукуючись отого кореня, що раз блиснув йому серед урочистої тиші похоронної відправи — і знову зник.

Зима проминула якось непомітно. Настала гарячкова пора складання іспитів, готовань, розмов, перевірок і побоювань. Нарешті і вона скінчилася, і Володимир раптом побачив, що всі страхи і хвилювання лишились поза ним, і от він стойть, студент Володимир Антонович, прийнятий на медичний Факультет Імператорського Університету в Києві.

Студент! Володимир поворушив плечима, ніби пробуючи свої, ще неокріплі крила. Нарешті зможе він жити так, як сам хоче, ходити, куди схоче, робити що хоче... І ніхто вже не матиме над ним права, і ніхто вже не прийде гасити йому свічку, коли йому хотітиметься читати! Ніхто! Він був вільний і повноправний член суспільства — студент медицини, майбутній лікар!

Восени того ж року, зворушеного попрощавшись з Джідаями, Володимир виїхав до Києва.

III

Після Одеси Київ видається знову іншим містом у іншій державі. Хоч ходили російські поліцай, хоч маршували вулицями російські солдати, хоч професори мусіли на Великдень їздити з візитами до губернатора і всіх інших представників російської влади, але університет і все навколо його в Києві було польське.

Польська мова лунала в університеті голосно і певно, хоч поляків була хіба половина з усіх студентів. Професори викладали і латиною, французькою і польською мовами, а серед студентів, крім польської, панував жаргон польсько-український.

Для університету були найняті domi в високій частині Києва, так званих Липках, де жила тоді багата, аристократична частина населення. Раніше тут був чималий липовий гайок, але його зрубали, коли почали будувати київську фортецю і знесли історичні київські вали.

Роки, коли він навчався на медичному факультеті проминули якось непомітно. Медицина не цікавила Володимира, і він вчив її тільки тому, що так хотіла його мати. Його ж самого найбільше цікавила історія, відносини між народами, формування націй і приховані причини історичних явищ. Тому, як тільки закінчив він медичний факультет, так одразу ж подав прохання на вступ знову до університету, цього разу вже на історично-філологічний факультет, хоч уже і перед тим він часом

відвідував найбільш цікаві лекції професорів цього факультету, особливо Віталія Шульгина, якого поза очі студенти називали горбуном.

Власне, на початку року вже на історично-філологічному факультеті й заговорив він з одним, як видно, новеньким студентом, що непевно і трохи розгублено розсирався по вулиці.

— Що, колего, важко зрозуміти, куди вам доведеться бігати? — усміхнувся Антонович. — Це і справді нелегка справа. Ми лекції слухаємо тут, переважно в домі Корта, — он, бачите, великий будинок... Кабінет і каплиця містяться в домі Гудим-Левковича, трохи далі, а решта розкидана по окремих домах і навіть по шпихлірах... Бо, бачите, шпихліри мусить бути просторі, ну а студенти також вимагають для себе чимало місця.

— А ви на якому факультеті?

— Та оце, слава Богу, покінчив з медичним, а тепер перейшов на історичний. Не по душі мені трупи різати.

— А де найкраще зняти кімнату?

— О, це різно. Залежить від того, скільки грошей хочете ви за неї заплатити.

— Якнайменше, — усміхнувся незнайомий.

— Тоді найкраще вам піти оцією стежкою вниз, через отой яр, бачите? Його трохи видно за деревами. А тоді зверніть наліво, буде великий пустир, а за ним знову почнуться хатки, оце і буде Новое Строение. Там дуже дешево можна найти кімнатку. А багато з наших живе і тут, на Печерах. Це буде туди вгору, за домами — пояснив Володимир, бачачи незрозумілій погляд незнайомого. — Там і частина професорів живе, ну, і напіт там також тулиться. Також можна знайти недорогу кімнату, але буде вже дуже погана.

— А коли починаються лекції?

— Залежить від професора. Є такі, що вже о сьомій годині на місці, і вимагають від нас того ж. Їм так краще, бо тоді вони мають все пополудні вільне. А нам часом доводиться години пересиджувати тут, чекаючи наступної лекції. Я — Володимир Антонович, — представився він, простягаючи руку.

— Борис Познанський. Приємно пізнати... Я власне тільки приїхав і покищо спинився в Лаврі. Там дали мені кімнатку ще з якимись прочанами...

— То може ходімо шукати вам кімнату? — за-пропонував Антонович. — Я собі вже маю. На вели-кій жандармській вулиці. От як зайдемо вниз через яр, то вийдемо на велику Васильківську, яку трохи далі перерізує якраз моя Жандармська. За нею йде Жилянська, далі Протасовська. Фактично, ще на моїй пам'яті це місце називалось Протасов Яр, а тепер стала вже вулиця. За ці роки Київ дуже розбудувався... Тільки та біда, що він, як Рим, роз-кинувся на сьоми горбах, і від горба до горба тре-ба йти ярами та видолинками.

Так почалось знайомство Володимира з Познан-ським, яке перейшло в дружбу на все життя.

Володимир старався облегшити Познанському знайомство з студентами, їхніми звичаями, групами і настроями. Він добре пам'ятав, як у перший рік, коли приїхав з Одеси, важко було йому розібратись у студентських відносинах. Тому тепер він старан-но пояснював Познанському, як тоді йому поясню-вав старший студент, говорячи:

— Тут все робиться за зразком, що був у Ві-ленському університеті, доки його влада не закри-ла, після повстання 1830 року. Там були гуртки студентів, з яких один називався Філарети, а дру-

гий — Філомети. Дуже клясично, правда? В Берліні польські студенти об'єднані були в товариство „Полонія”. У нас тут все робиться за німецьким зразком. У Варшаві був „Зв'язек шпіягельські”, ну а ми в Києві маємо відламок „Стоваришення”. Доведеться й вам стати його членом. Всі студенти з Поділля і Волині там... Тільки про це дуже голосно не треба говорити, — остеріг він нового колегу. — Вже раз за ці товариства університет було закрито і студентів здано в москалі.

— Як Шевченка? — спитав Познанський, і Антонович скосив на нього оком.

— А ви знаєте про Шевченка?

— Та чув, — пробурмотів Познанський.

— Може у вас є і Кобзар?

— Ні, нема. Я б і сам хотів його почитати.

— Още вже скільки часу шукаю, а не можу знайти, — признався Антонович.

— Е, в Києві напевно він є у багатьох. Тільки люди з Кобзарем ховаються...

— Бо дуже багато людей його не люблять і навіть бояться. Кажуть, що він закликає до гайдамаччини.

— Не самі ж у Шевченка Гайдамаки... І не вся Україна заселена гайдамаками... Он, у нас на Волині люди тихі, про гайдамаків давно й не чути...

Вони за розмовою й не помітили, як перетяли ярόк і вийшли на Велику Васильківську...

— Ну, отут уже треба роздивлятись, чи нема на вікні білетика, що здається кімната — порадив Антонович. — Піддемо вперед одною стороною вулиці, а повернемось другою, то вже напевно щось порядне знайдемо... Тут у нас студенти поділені на різні групи, різними речами вони цікавляться. Я,

наприклад, найбільше люблю читати. Ну, а є такі, що люблять випити, подебоширити, побити когось чи навіть викликати на двобій... На мою думку все це надто дитяче!.. Ми ж уже серйозні люди і повинні задуматись над поважними питаннями...

— Я з охогою поговорив би з вами, — признався Познанський. — У мене стільки питань і стільки невирішених проблем...

— Добре, — сказав Антонович. У мене є вже приятель — Тадей Рильський. Тепер будете ще й ви. Буде нас троє!

Четвертого приятеля Антонович розшукав сам.

Це був Федір Панченко, казенномокштний студент, син селянина, який не встидався своїх батьків і запрошував їх до кімнати, де жив разом з іншими казенномокштниками.

— Сидить собі і розмовляє з тими хлопами, — дивувався якийсь колега Панченка. — І не соромиться... так іжньою мовою і чеше!

— Як це мова його матері, то чому мав би він соромитись? — спітав Антонович.

— Ну, але все-таки... Хто з порядних людей тою мовою розмовляє...

Антонович вирішив піти до бурси і познайомитись з Панченком.

— То оце ви той Антонович? — здивувався Панченко. — Та ж ви зовсім ще молодий! Скільки ж вам років?

— Вже двадцять минуло, — усміхнувся Володимир. — Думаю, що й вам не набагато більше...

— Положим, більше... Але це неважно. Важно те, що вам схотілось шукати чудного студента, що говорить українською мовою! — сміявся Панченко.

— Бо я й сам такий же чудний, — сказав Антонович. — Хоч я й не дуже добре розмовляю українською мовою, але я знаю, що Україна має бути вільна! А як ви думасте?

— Звичайно! Як і братчики, я вважаю, що Україна мусить стати в центрі слов'янського світу.

— Які братчики?

— А кирило-методіївські. Хіба ви не знаєте?

— Ні, — засоромлено признався Антонович. — Розкажіть мені про них.

До пізньої ночі проходили вони вулицями, і Панченко розповів Антоновичеві про Шевченка і Куліша, про заслання і звільнення, і накінець, повернувшись до бурси, виніс звідти під полою Чигиринського Кобзаря.

— Ось, почитайте! — сказав він — і будете знати стільки ж, скільки і я.

Антонович прочитав Кобзаря, і випадково на Подолі у букиніста знайшов „Історію Русов”, яку і купив. Так почала складатись бібліотека Антоновича.

Студентська маса розпадалась на кілька окремих гуртків, що часто не мали між собою нічого спільногого.

— Я не для того приїхав сюди, щоб розбивати борделі! — говорив Антонович, коли студенти-поляки п'яні пішли на Андріївський спуск і там дебоширили в домі терпимости, який утримував Камбула.

— Щоб пити і дебоширити, не треба було їхати аж у Київ. Кожний шляхтич може це виробляти у себе в маєтку.

Але такі розмови і осуд не мали впливу на студентів, аж доки не вибухла Ерінженіяда. В той вечір Антонович дав себе намовити і пішов з двома друзями пройтись по головній вулиці Липок, куди

виходили на пообідній маціон мешканці тої частини Києва.

— Бачиш, які товсті, — сміявся Тадей Рильський, — їм безперечно треба добре прогулятись, щоб трохи утруситись...

— Але мені — ні! — сказав Антонович, якого вдома чекала цікава книжка. — Я краще піду додому.

Але тут до них долетів ображений вигук жінки:

— Обережно! Ви наступіте на собаку!

Якась невисока жінка тягла в свій бік собаку на ланцюжку, в той час, як їхній знайомий, студент Яроцький, сердито копнув ногою собаку, що опинилася біля його ніг.

— Не байте ї! — закричала жінка, — не смійте! Це ж ви йшли не дивлячись куди йдете!

— Геть ти, поганий тифлерець! — закричав військовий, що наздогнав жінку. — Геть!

— Нехай пан не кричить на мене, — погрозливо сказав Яроцький. — Бо буде панові зле! Я шляхтич! Я не дозволю, щоб на мене кричав який-небудь військовий фертик!

— Пішов геть, доки я тебе не набив по лиці, — шипів од злости військовий, але жінка вже скопила його за руку і потягнула вперед:

— Та нехай йому. Чого ти з ним зачіпашся...
Знаєш же, які ці студенти!

Вони пішли вперед, а Яроцький звернувся до Антоновича з друзями.

— Ви бачили, як він мене образив! Він мені за це заплатить!

— Але ж і ви... — почав був Антонович, але Познанський спинив його, кажучи:

— Ми нічого не бачили, тільки чули, як ви обидва лаялись... Не знаю хто кого більше обрашив!

— Буде мені тут всяка німецька фря собак водити, так що порядному чоловікові і пройти вулицею не можна, — пробурмотів сердито Яроцький, і, одвернувшись від групи студентів, пішов швидко назад.

На другий день весь Київ облетіла новина, що студенти в той самий вечір оточили цього військового, полковника Бринкена, в фойє театру і гуртом побили його.

— Як собі хочете, а це кладе пляму на всіх нас! — говорили обурені студенти. — Оті франтовиті тифлерці не вчаться, тільки п'ють та скандалять... А ми всі маємо соромитись за них.

— Треба нам інакше одягатись, ніж вони, — запропонував один. — Щоб одразу було видно, що ми не тифлерці!... Одягатись просто, але чисто... Проголошаймо чистоту!

— Пуризм! — підхопив другий, — проголошаймо пуризм! Не можна виставляти себе на сміх з тими буффами на рукавах і шинелями, що волочаться по землі!... Пуризм!

Так студенти поділились на дві групи: тифлерці по-старому носили довгі до землі форменні сурдуди із драпового сукна тифлер, а пуристи, їм на зло, почали шити штані з сірого солдатського сукна, і до них чорні сурдуди.

Незабаром, запал щодо пуризму проішов, але лишилась тенденція серед студентів одягатись просто і дивитись згори на фертиків, що їх далі хизувались у своїх довгополих сурдутах і шинелях.

Антонович і Рильський вирішили, що взагалі не треба звертати уваги на свою зовнішність.

— Ми ж не фазани, — сміявся Рильський, — щоб викручуватись перед самичками нашим червоним пір'ям... Нехай нас люблять такими, якими ми є.

— Але міг би ти бодай підрізати поли шинелі, а то вони он які в тебе обтісані, — докоряв йому Михальчук, але Рильський тільки відмахувався:

— Коли б ти знат, яка це полегша для мене не дбати за свій одяг, не вичищуватись, не вигляжуватись, не думати, що про мене хтось скаже! Одеї є справжня свобода людини від пересудів! Ще ніколи я не почував себе таким вільним...

Але коли на Різдво довелось йому іхати додому, він з жалем мусів скинути свою стару шинелю і одягнути вбрання, яке привіз із собою з дому і якого довго не надягав...

Антонович якось непомітно опинився на чолі ружу шуристів, і хоч той руж недовго панував в університеті, Антонович вже ніколи не втрачав свого авторитету поміж студентами. Його слухались і його боялись.

Боялись його невблаганної логіки, боялись його сурових вимог до себе і до інших.

— Людина живе коротке життя, — говорив він, блукаючи з Рильським по горбах над Дніпром. — Єдиний сенс жити — це прожити життя з користю для чогось більшого, ніж людина! Нема подвигу в тому, щоб жити для себе. Кожна тварина живе для себе.

— А худоба навіть і для себе не живе, тільки для годування інших, — вставив Рильський.

— Так, для годування інших... — повторив Антонович. — Французи зробили революцію, щоб повернути повагу до людини, повагу до природи, до широти і простоти... А у нас кожний заофаний

шляхтич пнеться на високі котурни, ставить себе вищим за простий народ, за тих хлоптів, як вони кажуть.

— Це дивно, але ми, фактично, майже нічого не знаємо про цей народ, серед якого живемо... Ми розмовляємо всіма мовами, але не його мовою... Вчимо всі історії — тільки не його... Якось це не нормально у нас виходить...

Повз них пройшла невеличка купка студентів, які під впливом пурристів почали одягатись дуже просто, і частина яких носила щось на зразок селянської свитки.

— Он бач, що хоч одягаються під селян, — усміхнувся Рильський.

— А що якби ми одяглися, як селяни, та й пішли б мандрувати по Україні? — загорівся Антонович. — Ти і я... скажемо, що ми... ну... Та так і будемо казати, що ми студенти. Це ж не буде ніяким злочином та й не заборонено... А саме так зможемо ми найближче пізнати народ, його думки, його погляди...

— І його творчість, — піджопив Рильський, — оті чудові пісні, що їх чую завжди, як прийду до мастику... Слухай, та це ж чудова думка! Нічого крашого ми й не придумаємо... Тільки треба вже тепер зробити собі свитки і сорочки.

— І солом'яні брилі, — сміявся радісно Антонович. — Їй-Богу, ми матимемо найкорації вакації... Вільні, нічим не зв'язані... будемо ходити від села до села... І це нам обайдеться не дорого.

— Дешевше, ніж би ми поїхали додому та мусіли б гостити в себе різних, непотрібних нам сусідів.

— Ну, я нікого б до себе не запрошуваю, — сміявся Володимир. — Там у нас все залежить від ма-

ми і від зятя... чоловіка моєї сестри. А він якийсь нездолугий — все мотається з посесії на посесію — та ніде довго не пробуде... Але Бог із ним! Навіщо він нам. Мусимо добре обдумати, як і що приготувати для мандрівки.

— Найперше мусимо навчитись добре говорити селянською мовою...

— Ти хочеш сказати українською мовою...

— Так!.. Власне, що українською...

— Хіба це не дика річ, що ми родилися і виростили на Україні, а не вміємо говорити мовою її народу...

— Та фактично, ми вміємо нею говорити. Вона ж літає навколо нас, оточує нас, ми її вдихаємо разом з повітрям... Але все-таки, для того, щоб селяни нам повірили і з нами говорили, мусимо трохи повправлятися...

— Добре. Від сьогодні під час наших прогуллянок ми говоримо тільки по-українському, — погодився Антонович. — А то ми вичитуємо з французьких книжок різні теорії про демократію і пошану до людини, а до свого власного селянина не вміємо заговорити...

На той час навколо Антоновича вже згуртувався кружок студентів, що дивились на нього, як на свого ватажка, що прислухались до його виступів і сходились слухати реферати його, Рильського чи Михальчука про демократію, народ і Україну.

Вони не ховались з цими зборами, одверто говорили про реферати і не думали, що хтось може стежити за ними.

А з початком вакацій Антонович з Рильським, одягнувши вишивані сорочки, зав'язавши комір стрічками, накинувши на одне плече свитки і, на-

дягнувши на голови великі солом'яні брилі, рушили в першу мандрівку назустріч своєму народові.

Вони вийшли веселим травневим ранком просто через Бульварну вулицю на житомирський шлях.

— Почнемо з Поділля, — вирішив ще раніше Антонович. — Принаймні ці місця нам більше знайомі, так що легше буде розібратись в людях і звичаях...

Після недавнього дощу, порох на дорозі ще лежав прибитий невеличкими ямками, де впала крапля.

— Наче бджолині соти, — сміявся Рильський, підпихаючи плечем торбу, в якій були їхні невеличкі пожитки — зміна білизни, зошити для записування всього цікавого та трохи харчів. — А що будемо робити, як хтось захоче нас найняти?

— Ставаймо на роботу, — сміявся і Антонович. — За годину хазяїн нас і так прожене. Що ти вмієш робити?

— Я?! — образився Рильський, — та я в господарстві багато чого вмію робити. Можу запрягти коня в воза, можу осідлати його... От, мушу ще наочитись за плугом ходити... Уявляю, яка це краса — ідеш у полі за плугом, навколо тиша, тільки жайворонок вгорі заливається... Ій-право, шкода, що я не родився селянином!

— От як би тебе пару разів побили, так ти б живо захотів назад у пани, — дражнив його Володимир. — Я знаю, що я не хочу ні з ким мінятись місцями. Я хочу вчитись, а потім учити, — і кращого нічого не можу придумати. Ні хлопом, ні паном...

— Та відомо ж, що ти новітній Пангльос... Тим то ти й зачитувався Вольтером ще в колисці...

Перше село вони проминули, бо вирішили, що воно занадто близько до Києва і під впливом великого міста позбулось своєї первинної чистоти мови. Та до другого села довелось іти дуже довго і вже добре пополудні добились вони до шинка, що його тримав, як скрізь, жид.

— Далеко йдете, жлотці? — запитав їх якийсь чоловік, що сидів за сусіднім столом.

— До Житомира, — пробурмотів Володимир наперед приготовану відповідь.

— Не близький світ вам іти, — покрутив той головою. — Як ви шукаєте роботи, так я й тут міг би вас найняти.

Рильський ніби подавився хлібом і почав якось дивно захлинатись і відкашлюватись, а Володимир поважно відповів:

— А яка ж буде робота?

— Та у дворі, до пана. До худоби нам би треба парубка... Бо свої люди всі розійшлися. Воно, бач, панові, вигідніше: своїх у оброк відпустити і з них гроші брати, а чужих наймати подешевше...

— Ні, це нам не підійде, — відмовився Антонович. — Ми на роботу добрі, то й плати доброї шукаємо. Як ваш пан такий скупий, так він і годус, мабуть бозна як... Ні, ми вже наладилися до Житомира... От тільки, якби ви нам сказали, де можна було б переночувати.

— Та переночувати скрізь можна. Стукайте хоч у яку хату. Вже ніхто подорожній людині не відмовить... місця ви не перележите, а шматок хліба найдеться.

Студенти ще посиділи, доки він вийшов з шинку, а тоді перезирнувшись вибухли сміхом.

— Ну, чисто як ти казав, — сміявся Антонович. — Так одразу і пропонує роботу.

— А ти зараз же руки сковав.

— А ти! Якби ти бачив, яке в тебе було перелякане обличчя! Я думав, що розсміюся.

— Ні, надалі ти вже ні про яку роботу не говори. Ми студенти і мандруємо, бо літо нам на це призначене... От ідемо собі до родичів...

— Та вони мабуть і не знають що таке студент!

— висловив сумнів Антонович.

— Та ми їм розкажемо! Ну, ходімо шукати ночівлі.

Вийшовши, вони роздивились по вулиці.

— Он, бачиш, яка хата привітна... І двір перед нею чистий. Ходімо туди.

У хаті була тільки старенька бабуня, яка весело відповіла:

— Та звичайно, що переночувати можна, а як же! Вже ж ми не бусурмени, щоб подорожнього від хати відганяти... Ось сідайте, бо мені треба вже хліби виймати. Син з невісткою на поле пішли, а я вдома лишилась, бо хліби треба було пекти...

Вона заметушилась коло печі, швидко і ловко витягаючи на лопаті хлібини, обтрусаючи з них попіл і укладаючи рядком на столі. Останню хлібину вона, обтрусивші, подала Антоновичеві:

— А це вам. Тільки сковайте в торбину, а то невістка побачить так ще буде на мене гніватись, дуже мені гнівна невістка трапилася... Прямо я вже в себе в хаті ніби й не казаяка.

— Та ні, не треба... Ми собі купимо, — пробував відмовитись Антонович, але баба не слухала і спритно кинула хлібину в торбу. Він хотів вийняти її звідти, як до хати увійшли і господарі. Чоловік привітався і сказав:

— Та ви почувати ідіть в клуню. Там і прохолодніше, і вільніше... А то тут від хлібів така спека... А торбу ви тут лишіть, — додав він, побачивши, що Антонович тягне до себе торбу. — Ніхто її не зачепить...

Вмощуючись на сіні в клуні, вони тихо перешіптувались:

— От, як почнуть напуш торбу обдивлятись та побачать хлібину — тоді що?

— Що! ? Скажемо, що нам бабця дала.

— Добре діло! Вона нас пожаліла, а ми її видамо невістці?

— А що ти хотів би, щоб вони думали, що ми хотіли хлібину вкрасти?! Можна бути Дон-Кіхотом, але не до такої міри! — сердився Рильський, — ще не вистачало, щоб нас до соцьского потягли за крадіжку!

Але коли на другий рано вони увійшли в хату, торба лежала на тому самому місці, де вони її покинули, і ніхто не заводив розмови про хлібину.

Поснідавши молоком, вони хотіли заплатити за ночівлю і харчі, але молода хазяйка замахала на них руками з образою:

— Та що це ви, Господь з вами! Де ж це відано, де ж це чувано, щоб з подорожньої людини гроші брати! Ні, ви вже мені такого страму не робіть. Ось візьміть собі півхлібини на дорогу, та й усе! Які там гроші!

Так перший день пройшов їм не тільки без втрат, а ще й з прибитком.

— Бачиш яка в них етика?! — доводив Рильський Антоновичу, хоч той нічого не говорив. — З подорожнього нічого брати не можна. Он, свекруха на невістку нарікала, що скуча, і навіть боялась хлібину при ній нам дати, а та сама нам хліба дала.

— Але вже півхлібни, — обізвався весело Антонович.

— Добре, нехай півхлібни, але дала ж її нам! І грошей не взяла. Значить традиція етична сильніше за її власну натуру. Це, брат, мусіло віками вироблятися, щоб так міцно засісти в народній традиції... Примітивний народ до такого не дійде...

— А он кажуть, що грузини віддають гостеві все, що він похвалить, — нагадав Антонович.

— Так що ж! У грузин культура також старовинна! У них християнство почалось ще раніше, ніж у Києві!... От у них і гостинність розвинута.

— Шкода тільки, що нам поговорити не довелось з хазяйном... Без розмов ми нічого не довідаємося. Будемо робити поверховні і скороминучі висновки.

— А на другий рік, як підемо в мандри, так накупимо в Лаврі перстенів святої Варвари, та хрестиків, та якихось там іконок, щоб було чим віддаруватись. Незручно людей обтяжувати...

Ціле літо вони мандрювали волинськими лісами, обійшли Поділля, а вертаючись до Києва, виришили, що на другий рік мусять піти на Холмщину і Полісся...

— Не знаю як ти, а я почуваю так, ніби повернувся з якогось далекого плавання у новий досі незнайомий світ, — говорив Антонович приятелеві, ночуючи останній день перед Києвом. — Ось уже й серпень, а я не тільки не втомився від ходіння, а ніби ожив і подужчав... На той рік підемо знову, обов'язково!

Познанський прибіг до Антоновича в перший же вечір, як той повернувся до Києва.

— Нарешті ти вже вдома! — радісно гукнув він, обіймаючи Володимира. — Як би ти зінав, як

мені було сумно без тебе! Просто нема з ким поговорити!

— Бачиш, як добре, що ми довго не бачились, — сміявся Антонович. — Тепер тільки зміг ти опінити мене!

— Не жартуй, не жартуй! Це спраїді так! Тільки за це літо побачив я, яку велику ролю ти відіграєш в мосму житті... Без тебе мені просто якось душно... Ти не уявляєш собі, який вплив, яке значення ти маєш для багатьох студентів.

— От ішо вигадав, — зачервонівся Володимир.

— Не вигадав, а правда. Дивись в університеті до тебе прислухаються, за тобою ходять, твоєї думки питаютъ. Що це значить? Це значить, що ти маєш в собі щось, що викликає в людях віру в тебе.

— Та перестань ти, — замахав на нього руками Антонович.

Що ти таке плетеш? Хто за мною ходить? От, ти та Рильський... бо ми друзі...

— Не кажи! Не кажи! Я вчора з кількома розмовляв у їдалні, так вони кажуть, що на те літо і вони підуть по Україні. Будуть вивчати пісні... ну і записувати всякі приповідки. А головне, будуть вивчати український народ! От! Чув? Хто у нас в університеті про народ досі думав?! Та ще про український! Ніхто! А тепер навіть несамовитий Тифус Далькевич і той збирається у мандри... А ти чув, що він знову втнув, отої Тифус окаянний?!

— Що?

— Плошки з квітами краде з Ботанічного саду.

— Плошки з квітами? Навіщо? — здивувався Антонович.

— А це він одну тут дівицю обходжує. Носить їй плошки і ставить на ганку її хати. А що грошей не має купувати, так підхопить плошку, сковас під шинелю, добре, що шинеля довга, і виносить . . .

— Ти ніби схвалюєш це? — спитав Антонович.
— Як не кажи, а це ж крадіж.

— Але що там якісь плошки. І він же не для користі бере їх, а для панни! Це зовсім інше, — обороняв Далькевича Познанський.

Але за кілька день прийшов до Антоновича засоромлений:

— Мав ти рацію, — цей Далькевич таки дурень!

— А що трапилося?

— Та його сторожі піймали з плошками і хотіли, щоб він ті плошки віддав. А він давай на них кричати, а тоді поскликав усіх фуксів¹, і ті почали на сторожів наступати, що як вони сміли шляхтича у злодійстві ловити!

— Добра логіка! — скривився Антонович. — Ну і що?

— Ну і звеліли сторожам, щоб вони один одного різками побили, бо інакше вони їх так поб'уть, що ті не скоро встануть.

— Ну?

— Ну, сторожі і побили один одного. Що ж їм було робити?

— Знаєш, я цього від Далькевича не чекав! — сказав з огидою Антонович. — Та ж він просився на те літо зі мною піти по Україні . . . А тут на тобі, які шляхетські фанаберії. Крапце і не смій його ловити, бо він шляхтич!

¹ Фукс — студент першого курсу. Запозичено від німецьких студентських груп.

— Та то він по дурості! — заступався за Далькевича Борис. — Він і шляхтич не бозна який... того герба, що з постола. Це він швидше від сорому... розілився. Та ось і він іде... Іди, іди, сюди, ось тобі Володимир зараз вичитас за твою мерзен-ну шляхетську поведінку! Де ж таке видано — ми тут про народ реферати пишемо, а ти його різка-ми! Посоромився б!

— Так я ж їх не бив, вони самі, — спробував жартом відбитись Далькевич, але побачивши на-суплені брови Антоновича, закричав: — Та чого ти хмуришся? Хіба сторожі — це народ?

— А хто ж вони по-твоєму?

— Наймані лайдаки! Ось вони що! — кричав Далькевич. — Народ на селі живе, землю оре, а не лізє в місто панам прислужувати! Ні, ти мені цими лайдаками не тикай увічі, їх треба бити, бо інакше вони нас почнуть бити!... Самі, мабуть, плошки крали, так і розсердились, що їм менше користі. А я для панни мої серця що хоч зроблю!

— Пішов би ти в цирк за клоуна, — відрізав Антонович. — Таке мелеш, що слухати не хочеться... Якщо в селянина нема землі і він мусить іти в найми, та ж значить він уже не народ?

— Ні.

— А що ж він таке?

— А кажу ж — наймані лайдаки. Від села ві-дірвалися, до міста не пристали — от і морочся з ними, як хочеш! А мені тепер зовсім крах! Моя панна, як довідалась, що це я їй крадені плошки носив, так сказала, щоб до них більше й не приходив! От що мені через тих сторожів сталося! Так не треба було їх бити? Та я їх і не бив, вони самі себе.

— Ну, так! У гоголівського городничого уктер-офіцерська вдова також сама себе різками вибила, — буркнув Антонович. — Ти б хоч трохи книжок читав, так не говорив би такого.

— Що мені книжки! — гукнув Далькевич, ходячи по кімнаті! — Навіщо мені книжки, коли у мене серце горить і в бій кличе...

— А це в який бій? — скривився Антонович.
— Може також на Андріївський спуск у бій підеш?!
Ще цього тобі не вистачало.

бій! За мою ойчизну, за мою знедолену Польщу,

— Не на Андріївський спуск, а в справжній потоптану і поганьблену московським чоботом! Ось у який бій!

— От тобі й на! То ти за народ був, значить, за Україну, а тепер уже за Польшу?

— То в мирний час може бути Україна, а як дійде до бою, то весь народ тут на Правобережжі — це польський народ. Всі ці землі були польські землі! І в Києві також наша влада була! Наше володіння кийовське! От що! І в бою ми з народом не будемо ділитись на українців чи поляків, ми підемо всі разом! Он що! Ворог у нас спільний, і ми підемо проти нього спільно.

— Ну, це вже ти, брате, брешеш! — втрутився Познанський. — У селянина нема гіршого ворога, як пан. А кожний пан тут — поляк. Отже він за паном-поляком не піде. Звичайно, уряд таїй самий ворог України, як і Польщі, але для хлопа уряд далеко, від нього зло не так відчувається. А пан близько, можна сказати кожного дня до шкіри допікає... То як же селянин за нього битись піде? Це вже дурні надії!

— Не дурні надії, а так воно буде! Підемо всі разом під гаслом „За нашу і вашу вольності!” Не всі пани такі люті, як ти кажеш!

— Звичайно, не всі. Але це не має значення, бо про добрих мало знають, а про таких, як Страшинський, слава, звичайно, шириться далеко.

— Який Страшинський?! — здивувався Далькевич.

— Не чув? Налевно чув! Той, що мав особливі смаки до кохання і згвалтував сто тридцять вісім дівчат...

— Кріпачок?

— Та звичайно, що кріпачок! Якби бодай одну польку згвалтував, то вже було б шуму. А тут треба було, щоб понад сотню дівчат збезчестив, щоб його до суду дали!

— Ну, звичайно, всякі бувають і поляки, — мусів погодитись Далькевич, — але це не значить, що через одного чи двох поганіх панів ми мусим відкидатись від нашої ойчизни... особливо, коли на кону стане питання, чи має вона існувати, чи ні!

— Та що це ти сьогодні все про Польщу так розговорився... Хіба щось сталося?

— Та нічого не сталося! — втрутівся в розмову Познанський, — це до нашого університету сила коронярів насунула з коронної Польщі... Чомусь тепер усі поїхали до Києва. Раніш зони все на Москву та Петербург цілили, а це вже сюди... От вони бідного Тифуса вже й переконали, що не треба України, а треба за Польщу битися...

— Та я ж не за панів! — виправдувався Далькевич. — Та я хіба так буду з селянами говорити, як ви? Ого! Я їм розповім, що їм треба робити. Я їх навчу...

— Ой, Тифусе, Тифусе, дурна твоя голова, — зітхнув Антонович.

— Бо він не Титус і не Тифус, а просто Стуль-тус¹, — підвів висновок Познанський.

— А тепер годі балакати, вже час нам до школи йти. Як там хлопці? Мабуть за літо все перезабули?

— Та де! Василь мені вже хвалився, що за літо цілу книжку прочитав.

— Що ж він читав?

— Гоголя читав... Тараса Бульбу. Дуже сподобалась. Каже, що „От якби тепер такого Бульбу Бог послав”!

— Здається, ми в нашій школі дамо більше знання хлопцям, ніж іжні паничі дістануть в університеті, — сміявся Познанський. — А тепер ще одна панночка почала школою цікавитись.

— Гарна?

— Як ягідка! Таке міле, таке невинне, але й строго! У-у, яке строгое. Як почала Василеві вичитувати, що в нього сорочка брудна, так куди! Не согірше ректора.

— Ну, пора вже, ходімо! — підвівся Антонович, який найбільше любив оті вечірні години, коли студенти вчили хлопчаків-кріпаків, що приїхали з паничами до Києва, щоб їм прислуговувати.

Ця школа містилася в будинку на Жилянській, який студенти наймали за свій кошт. Антонович ніколи не звертав уваги на те, чи чиста в тій кімнаті підлога, чи чисті самі учні. Але цього вечора, зайшовши до кімнати школи, він побачив, що підлога полита водою, а учні кінчають підмітати її під енергійним наглядом молодої панни, що стояла

¹ Stultus — лат. дурний.

склавши руки, в чистих комірчиках, сама чистенька і якась світла і ясна. Вся кімната від неї ніби прояснилась і стала світлішою.

Маю за честь представити вам, пане Антоновичу, баронесу Варвару Іванівну фон Міхель — поспішив познайомити їх студент, що очевидно, привів її показати школу.

— Варвара Міхель, — назвала себе нова знайома, подаючи руку і виразно підкреслюючи відсутність титулу і частки „фон“. — Давно чула про вашу школу і хотіла побачити її... Сподіваюсь, що ви нічого не маєте проти?

— Прошу, прошу, — застішив Антонович, червоніючи — Але... не знаю, чи вам буде цікаво... Ми вчимо їх читати й писати... ну і трохи історії нашого краю... — Він спинився і твердіше сказав, підкреслюючи кожне слово. — Під нашим краєм я розумію Україну... не Польщу і не Росію, а Україну. Тому і граматику ми вживаємо українську, ту, що її склав Пантелеїмон Куліш... Не знаю, чи пані чула про такого...

— Звичайно, чула. Приятель Шевченка.

— Так. Приятель Шевченка... Радий, що ви його знаєте. А курс історії складаємо самі.

— Та представ же й мене, Володарю, попросив жалісно Познанський. — А то сам уже розмову завів, а про мене й не думаєш!

Всі засміялись і якось одразу зникло напруження, яке Антонович завжди відчував перед молодими панночками. Та ця якось і не поводила себе, як панночка, прийшла сама в школу, знає Шевченка, чула про Куліша...

„Цікавий екземпляр”, — думав Антонович, непомітно втягаючи в рукав пальта не зовсім свіжі манжети сорочки. — „Де вона така взялася“?

Ці міркування перервав Далькевич. Він раптом з якимсь високом опинився перед дівчиною і пристукаючи хвацько закаблуками, представився сам:

— Титус Далькевич... Студент і шляхтич... і приятель Володимира, який оце саме картав мене за те, що я упадаю коло паннів!

— І зовсім не за це, — скрикнув Володимир, і всі знову засміялися.

— Якраз за це, — вів своє Далькевич. — Він у нас аскет і турист, і сутий середньовічний альхемік: сидить за книжками і знається тільки з со-вами... Тому він і не розуміє, що то в житті значать гарні панночки.

— О? Хіба? — весело засвітила очима нова знайома, а Антонович сердито буркнув:

— Якщо ви почнете вірити всьому, що вам скаже цей кловн, так далеко можете зайти!...

— Я — кловн, а він у нашому цирку тамувач звірів! Різних — великих і малих. Людина без страху і лицар без докору... але також і без Дульцинеї — базікав далі Далькевич, тішачись засоромленістю Антоновича. — Ми його називасмо Володар і чекаємо, коли вже найдеться якась панна, що зуміє притамувати і його.

Всі сміялися, і Антоновичу було шкода обривати цю розмову і починати лекцію. Але панна Міхель всілася за останнім столиком в глибині кімнати і уважно прослухала всі лекції. Додому взялися проводити її всі гуртом, весело посміюючись один з одного, а всуміш заторкуючи їй силу поважник питань.

Найбільше зацікавила всіх звістка про те, що коронярі-студенти хочуть замінити попередні об'єднання студентів у Стоварищенні, а поділити їх за гмінами.

— За якими гмінами? — питав Познанський.

— За тими, де ти вчився... От я, скінчив гімназію в Варшаві, значить я буду належати до варшавської гміни...

— А як скінчив одеську гімназію — то я маю до одеської гміни вписуватись? — спитав Антонович.

— Нема одеської... мабуть, звідти мало хто сюди їхав. Може тільки ти один на наше загальне нещастя, — жартував Далькевич.

— А яка ж є найближча до Одеси?

— Не знаю. Треба буде розпитатись... Мабуть, білоцерківська.

— Білоцерківська? Та ж у Білій Церкві найбільше живе жидів...

— А отже є і чимало студентів. Якщо не з самої Білої Церкви, так з околиць...

— Ну, завтра буду в університеті вранці, так побачу, — вирішив Антонович і звернувся до фон-Міхель. — Вам ці розмови, напевно, нудні. Але для нас вони мають значення, бо так ми — хочемо чи не хочемо — а об'єднуємось у певні групи.

— Ні, чому, мені це також цікаво. Але найбільше зацікавила мене вістка про вашу школу. Я ще не чула про щось таке...

— Прийдете після завтра?

— Не знаю, — зам'ялась дівчина. — Якщо матиму час.

— Та що ти питаш! — встрияв все той самий невгаваючий Далькевич. — Та ж після завтра субота і генерал-губернатор Бібіков дає баль. Яка ж панна в такий вечір піде до хлопчачої школи... А особливо — яка гарна панна зробить це?!

— О, я не знав, що Бібіков розщедрився на баль, — сказав Антонович сухо.

— А мусів би знати, бо щороку восени губернатор дає перший баль і цим починає сезон! — почав його Далькевич. — Бачиш скільки разів я казав тобі, що мусиш відірватись від книжок іувійти в справжнє життя!

— Якщо ти справжнє життя вважаєш танцями, то муши ту бі скажати, що я танцювати вмію. Так, мій шановний пане, — сміявся він, дивлячись на здивоване обличчя Далькевича. — Моя мамця допильнувала цього. А як вона вирішила, що я муши танцювати — то вже не було ради — мусів!.. Але ж і не любив я тих лекцій танців... Ми танцювали з дівчатами — Кароль Цибульський і я — з його сестрами Теклею і Гонорією... Я бувало тягну, тягну Гонорію, аж поти мене обливають. Вона таки важенька була... Кароль був хитрий, він завжди заскакував вперед і брав Теклю. Та була жвава, як ящірка...

— Дивне порівняння панни з ящіркою, — сказала Варвара.

— О, в цьому нема нічого понижуючого. Ящірки дуже зgrabні, жваві і гарні. Я любив дивитись на них, коли бувало літом лежу деся у полі на горбку. Вони також люблять на горбках вигріватись...

— То виходить, що ви швидше подібні на ящірку... — засміялась дівчина.

— Ні, він не ящірка. Він, прошу пані, павук. Сидить і розкидає свої сіті на всі боки. І ловить у них кожну мужу, яка загавиться і не встигне вчасно відійти.

— Отак і вас ыгімав?

— Отак і мене! Тепер він хоче з мене зробити українця, а я не даюсь... Шляхтич може бути хлопоманом і носити чумарку чи навіть і світку... І співати українських пісень... Але він мусить слу-

жити нашій матері Польщі. Спільній матері і для українців і для поляків.

— Польща там, де живе польський народ — одрізав Антонович. — Там, де живе польський селянин, де весь народ говорить польською мовою. А чого ви лізете сюди, до Києва, до справжньої України?! Вже був час Україні вибирати між вами і Москвою і вона вибрала Москву! Мусіла вибирати через вас!

— Ну, і що з того вийшло?! Ти ж бачиш, що Москва робить і з Польщею і з Україною!

— А хто Україну довів до того? Чому ви не погодились із Хмельницьким? Чому ви катували селян, четвертували козаків, відбирали у них привілеї, які самі ж їм давали?! Ви ніколи не були вірним партнером Україні, а як вона впала, то Польща сама не могла встоятись! І так ви живете — мріями і плянами, не помічаючи, що відштовхнули від себе найкращого союзника... фактично — единого вірного союзника, що приніс вам стільки слави! А тепер кричите, що українці — то всі гайдамаки, убивці, розбійники! Труситесь і досі від страху перед ними — і ганьбите їх за це!

Антонович, кінчаючи свою тираду, помітив, що він один іще йде за інерцією вперед, а всі інші спинились перед дверима якогось дому.

— Це ми тут живемо, — ніби виправдуючись сказала Варвара. — Я перепрошую, що перебила вас... це дуже цікаві думки. Я ще ніколи не чула такого пояснення нашої історії... маю на увазі історії України... — засоромлено пояснювала вона тимчасом як Познанський жартував:

— Бачиш, Володимире, ти знову загнався вперед. Ми ніколи не поспімо за тобою. Навіть паночку готовий покинути заради своїх теорій...

— О, це наш майбутній професор! — не відставав від нього Далькевич. — Буде він колись бідних студентів своїми теоріями мучить.

— Тільки не в київському університеті, — усміхнувся Антонович. — Тут мої теорії не придауться... Отже, це тут ви живите? — звернувся він до дівчини.

— Так. — Почала вона, але в цей час в передпокою, до якого були відчинені двері почувся голос:

— Хто це там? Ти, Варю?

— Так, папа, це я...

— Хто там з тобою?

— Та тут... кілька знайомих студентів...

— Студентів?.. То чом не запросиш до хати на чай? Студенти нарід небагатий, може який з них сьогодні ще й чаю не пив.

— Та ніхто з нас не пив, прошу пана, — гукнув убік темного передпокою Далькевич. — Ми люди ідейні, працюємо з молоддю, вчимо різних хлопаків — де ж нам до чаю?..

— Ну, вже не знаю за ідеї... не чув про них. А що ви нарід веселій, то це бачу. Проси ж іх, Варю, чого стояти перед дверима...

— Прошу до хати, — якось неохоче вимовила дівчина, і студенти пішли за нею в передпокій. Там на стільці просто проти дверей сидів високий сухий чоловік з сивими вусами і волоссям, у військовому мундурі, розстібнутому всупереч усім правилам. Він не встаючи простягнув руку кожному з студентів, приказуючи:

— Капітан у відставці Іван фон Міхель...

— Хто це з вас тут щось так гаряче говорив про Україну? — спитав він, коли процедура знайомства була закінчена.

— Ось він — вказав Далькевич на Антоновича.
— Професор, учений, наставник дурних недоуків вроді нас!

— Власне, я оце все частіше чую про ту Україну і хотів би знати, де вона власне є? Де її, так би мовити, центр?

— Отут, — показав на підлогу Антонович. — Отут, у Києві і є її центр... Тут колись почалася ця країна, тут її центр і досі стоїть.

— У Києві? — здивувався фон Міхель. — А якже Росія? Це ж її край.

— Тепер Україна належить до Російської імперії, — відповів Антонович, — але однаково вона існує і центр її тут! — Він знову показав на підлогу.

— Просто у фундаменті вашого дому, — серйозно сказав Далькевич. — Хіба ви досі цього не знали?

— На чому мій дім стоїть, це я добре знаю, бо обдивлявся, як купував. А от на чому ваша логіка тримається, це мені зрозуміти важко!

— Ага, дістав? — засміявся Познанський і поспішив до кімнати за Варварою, яка вже нетерпляче кликала їх з порога.

— Заходьте ж, панове... І знайомтесь — це моя мама, а це — сестри. Олександра і Наталя...

Одна з дівчат зробила кніксен, ніби вона справді знайомилася з якимись солідними і дорослими людьми і це трохи приголомшило студентів, які досі ще дивились на себе, як на невідповідальну молодь.

Але господині були такі молоді і привітні, обстановка така мила і гарна, чай з якимись пундиками, маслом, медом і молоком такий смачний, що незабаром всяка ніяковість пропала і молодь веселі.

ло заливалась сміхом, намагаючись підчепити один одного на вила своїх жартів.

Коли вони вийшли з дому фон-Міхелів, десь пізно ввечорі, то Познанський сказав, широко простягаючи вбік руки:

— Давно вже я так приємно не проводив вечора.

— Так, — погодився Антонович. — Жіноче товариство якось підносить думку.

— Ну, не всяке, — скептично зауважив Далькевич. — Боюсь, що тільки товариство гарненьких і молодих пань!

IV

Осінь і зима пройшли для Антоновича якось на-
диво спокійно в сталій, безперебійній праці у про-
фесора, в бібліотеці, а для душі, як він казав, —
у школі з хлопцями.

Студентське життя, поділене тепер на актив-
ність окремих гмін, ніби трохи затихло, і вже не
чути було про дебоші у ресторанах. Тільки невга-
вучий Биковський, товстий і червоний, все ще ба-
вився безглуздими вчинками, коли лягав в ліжко
і кричав, як породілля від болю, а його вірні то-
вариші гнали через місто і привозили злякану, за-
страшенну акушерку тільки для того, щоб посмія-
тись з її переляку, коли вона побачить Биковсько-
го.

Хлопці в школі вчилися старанно, молода фон-
Міхель приходила досить часто і тримала всіх їх
у страху, чи вони чисті, чи кімната чиста і чи до-
сить чисті у них руки...

— Жіночий вплив річ добра, але морочлива, —
скаржився Познанський, а Рильський задумливо го-
ворив:

— Я б хотів зустріти просту дівчину... про-
сту селянську дівчину... Знасте, кулішеву Навзи-
каю чи щось в цьому роді... Щоб у ній була кра-
са, вроджена шляхетність, і щоб цивілізація, оця на-
ша ославлена культура її зовсім би не торкалась.

— Такої мабуть, не знайдеш, — відповів Анто-
нович. — Хіба би ти жив ще десять у книжих ча-

сах... Відтоді наш народ прийняв і заховав у своїх звичаях багато культурних традицій, які він бере же й досі... Так що примітиву вольтерівського у нас ти не знайдеш... Нема тут ні Кандіда, ні тим більше, Кандіди... Вже мусиш обходитись Катеринами і Маріями...

— Або Варварами, — хитренко додав Далькевич, що тепер часто ходив з ними і все більше переймався духом хлопоманства. — Я, наприклад, так цілком би задовольнився Варварою... коли б вона хоч глянула на мене...

— Ох і язик же в тебе, — розсердився Антонович. — Навіть дівоче ім'я і те мусиш обтовкти! Нема в тобі лицарства і на котійку, хоч ти і шляхтич коронний!

— Я думаю, Володимир цього літа і в мандри не піде, — втрутівся лукаво й Рильський. — Навіщо йому ті мандри, коли — он може в проходку на Печери піти, там приємненько чайку напитись, і пройтись назад. І буде „прогулка с удоволіствием и не без пользы”.

— Смійся, смійся, — одгризнувся весело Антонович. — А сміючись ти таки торбу нашу добре дай підлатати, бо вже вона третє літо служить.

— У які сторони думаєте цього разу йти?

— Та не знаю... Мені найбільше сподобалась Катеринославщина й Херсонщина... Там все таке на наше неподібне... І люди інші, якісі вільніші... І більше ініціативи мають... Пригадуеш чумаків, що ми були пристали до їхньої валки та днів вісім з ними й мандрували?! — звернувся він до Рильського. — От де люди були! Кремезні, солідні... кожний твердий, як дуб! Ці не дадуть панам себе по лиці бити... і руку не полізуть цілувати... Вже що ні, то ні! А скільки вони нам історій розказали, а

скільки пісень наспівали!.. Боже мій, які скарби чудові у цій землі лежать, і ніхто їх не бачить!..

— Послухати таких мошрадзеїв¹, так нічого цього нема. І не треба! — сказав Рильський. — Он, мій батько, аж піниться, що я, як простий хлоп одягаюсь і пішки ходжу і хлопською мовою розмовляю! Думаю, що недовго ми з ним іще миритись будемо, бо він на мене й дивиться не хоче. Каже, що я його зганьбив перед усіма порядними людьми!..

— А Моргулець?! — підхопив Далькевич. — Як він минулого літа з вами помандрував та українського духу набрався, так батько почекав, почекав, а тоді приїхав та й забрав сина з університету!..

— Це ще нічого, — зітхнув Рильський, а Антонович із співчуттям глянув на нього, знаючи, які баталії доводиться витримувати Тадеєві з батьком.

— Тому нам найголовніше тепер взятись добре до науки, щоб іспити скласти і щоб ваші батьки не нарікали, що через хлопоманство й науку закинули.

— Тобі добре говорити, коли ось ще два роки та ти й скінчиш університет. А я бозна коли вас наздожену! — зажурився Познанський, що досі мовчки прислухався бесіді. — Сумно мені буде, як ви покінчасте і підете на своїх хліба, а я все ще в цьому сурдруті ходити муситиму!

— Нічого! Тепер в університеті цікавіше стало... Якось старі тифлерці або покінчали, або перевелися в інші університети, а нових не прибуває... І в гмінах атмосфера вже стала не та. Якось серйозніші ніби хлопці стали...

¹ Мошрадзеями називали старих, консервативних шляхтичів.

— Е ні! Кажу тобі, що там тепер коронярі заправляють. А вони спокійно не сидять, а все якісь кнайпи¹ роблять по приватних хатах... щось вони там мудрють!

— Побачимо, сказав сліпий, — вставив Рильський, потягуючись. — Досить уже нам розмовляти. Ходімо на гірку, бодай на Дніпро наш чудовий помилуємось!

— Я мабуть не піду, — обізвався Антонович. — У мене іспити незабаром і мушу ще працю професорові показати... Думаю її пізніше для дисертації взяти...

— Магістерської?

— А так, чому б і не магістерської?! — здвигнув плечима Антонович.

— А яка тема?

— Козаччина, звичайно... Не знаю, чи професор схвалить. Я вже трохи підходив до нього, так тіби нічого, не заперечував... А було б цікаво над цим попрацювати, як слід, по-науковому. Попортатись у документах, у архівах...

— Ти, Володимире, про архіви так сласно говориш, як про поділунки з дівчиною, — усміхнувся Рильський. — Ну, як хочеш, то вчися, а ми підемо. Ходім? — звернувся він до Далькевича з Познанським.

— Та ходім, — вони повільно піднялисі і, овіяні томною ніжністю весняного вечора, вийшли на вулицю.

Антонович залишився сам. Було сумно і якось одразу самотньо в порожній кімнаті. Хотілося встati і піти навздогін за приятелями, посміятись, по-жартувати, може, під кінець зайти до Міхелів...

¹ Кнайпа — назва студентської сходки.

— Обов'язок! — суворо наказав він собі в думці. — Обов'язок перед усім! Раз ти іншим про вірність народові говориш, то вже й сам пильнуйся! Сентиментів тобі захотілось. Чайку! Дівочих усмішок? А праці? Ти нічого іншого народові не можеш дати — тільки працю! То й працюй!

Він розклав набрані в бібліотеці книжки і, поклавши короткі листочки паперу для нотаток, почав уважно працювати... У відкрите вікно повівав весняний вітер, вносячи пахощі резеди і матіоли, якими обсадила його хазяйка малий палісадник перед домом... Антонович вдихнув ці пахощі, і знову серце йому солодко защеміло і захотілось кинути книжки і побігти крутими вибалками нагору, до Міхелів.

— Сиди і вчися, — ще раз суворо наказав він собі, а за півгодини вже й справді занурився у зміст книжок так, що вже не чув пахощів, а тільки невиразно відчував, що навколо нього в природі робиться щось приємне і радісне.

Так пильно попрацював він аж до самих іспитів, і в травні вони вже знову рушили в мандри. Цього разу їх вибралось одразу четверо, щоб пройти вкупі частину дороги, а потім уже розійтись по різних губерніях. Далькевич також мандрував з ними добрий шмат дороги, а тоді відділився, сказавши:

— Піду собі сам! Занадто ви вже для мене вченні... Записуєте та розпитуєте. А з мене досить посидіти з дядьками та випити з ними в шинку та й послухати, що вони розказують.

— Я піду з тобою, — обізвався молодий першокурсник — фукс, що ув'язався з ними. — Я ще також не вмію пісень записувати... Трохи наперед придивлюся.

Вони розпрощались після сніданку в шинку і розійшлися.

Антонович найбільше любив ходити з Рильським, і тепер сказав:

— Власне добре, що вони від нас відстали... Ми з тобою вже так якось уладились ходити, що не мусимо багато й умовлятись — розуміємо один одного з півслова.

— Якщо ти за день півслова взагалі вимовиш. Якийсь ти став мовчазний...

— Може... Різні думки в голову йдуть. Ось, ще рік і кінчаю університет... Що далі робити? Учителювати? Очевидно, треба йти учителювати, щоб мати за що жити... Але ж школа кидати університет і працю біля науки... Так школа, що й не скажу! Ніколи про гроші не дбав, а тепер думаю: „Мав би я гроші, не йшов би учителювати, а засів би за історію серйозно”.

— Наче ти досі не брався за неї серйозно — усміхнувся Рильський.

— Та це що! Це нічого!... Дрібнички. Науці треба віддатись з головою. Але не можу ж відмовитись і від ідеї... від обов'язку перед своїм народом... Як це погодити?

— Та чому ж... Як працюватимеш над історією України, то тим самим будеш працювати і для народу...

— А що йому від моїх наукових дослідів? Коли там ще вони когось переконають, якщо взагалі переконають когось... А народ терпить, і мусимо йти йому з допомогою... Але коли наука не поставить українського питання на всю широчину, так про нього ніхто й не знатиме в світі... Якесь порочне зачароване коло!

— А який же народ! Серце тішиться, коли згадаєш за цих людей, статечних, добрих, щедрих і гостинних... Навіть століття рабства не змогло зігнути їх!

— А там, де рабства було менше, або й зовсім не було, як на Катеринославщині по вільних селах, так там дійсно люди, якими можна гордитись... І хтось мусить про них розповісти світові.

— Власне отут все питання і лежить: світові розказувати, чи їм самим? Оцим людям, оцим українцям, які знають, що вони козацького роду, але не знають, до якого ж народу належать ті козаки...

— Я думаю, що вони більше знають, ніж нам показують, — задумливо сказав Рильський. — Пригадуєш, як ми були в Калпулівці, на місці Старої Січі? Та ж там люди знали все достоменно — і де гармати стояли, і вали нам показували. Або отой старий, що оберігав могилу кошового Сірка! Знав же він, що Сірко був кошовим, знов, що це означас...

— Та ще й казав нам напис уважно прочитати та й переписати. Значить, хотів, щоб про це було записано, щоб пам'ять про Сірка збереглася...

— А хіба він невірно пояснив причину упадку Січі? — засміявся Рильський.

— Не зовсім по-літературному, але точно...

— Я так з крапками й записав, — сміявся далі Рильський, — щоб не вийшло образи маєстству... ось, у мене воно з собою. — Він спинився і діставши нотатник, прочитав вголос:

„Ми спитали діда: „Ви розкажуєте, що вся земля була запорізька, як же зробилось так, що вона вся панська? На це дід одзвітив: „Це, бачите, була така цариця Катерина, вона наш народ панам”... Нехай тепер хтось догадується, що він

сказав... Я завжди можу сказати, що забув, так поставив крапки..."

— Так, старі, може, ще й знають. Може щось внукам і перекажуть... Але нема зібраного доку-
пи знання... Нема розуміння своєї історії, своїх по-
милок, свого призначення... — підсумував Риль-
ський.

— Бо що таке історія? — спитав Антонович.
— Що таке історія? Це ж не є ота суха хронологія воєн та династій, якої нас учатъ!.. Царі ніколи не бу-
ли всесильні, а французька революція показала, що якраз, коли вони думають, що „держава — це я”,
як то казав Люї Чотирнадцятий, в народі нарости-
тають вже сили, які нащадків того Люї скинуть і
пошлиють на гільйотину!.. Отже, не особи... То-
ді що? Що є вирішальним чинником в ній? На що
мусимо ми спиратись, щоб вивести наш нарід знову
на історичну арену? Щоб він вже не губився десь
поміж Польщею і Росією, а стояв, як центральна
історична сила поміж ними?!

— Добре, ти ж переглядав усі теорії... дум-
ки різних істориків... Мусиш уже мати і свою дум-
ку... Принаймні якийсь концепт її? — спитав Та-
дей.

— Я думаю так: в історичному процесі відбу-
вається ділання певних сил. Яких? Почасти сил,
що гніздяться в основі народної психіки... що є
вродженими для певної національності... атавіс-
тичні первні. Але не можна відкидати і впливів сто-
ронніх факторів. Бо ці сторонні фактори можуть ма-
ти могутній вплив на розвиток процесу і можуть
навіть змінити бодай частково народне життя...

— Які сторонні чинники? Сусіди? Війни? Куль-
турні впливи?

— Я думаю, що ці чинники можуть виникати з зовнішніх умовин: географічних або психічних... А крім того, в гру входить окрема особа... Історія це і є боротьба усіх цих чинників, це і є процес, який творить нові форми життя, новий соціальний уклад, нові форми державного ладу... Ідейні основи, боротьба яких творить суть історичного процесу, репрезентуються не окремою людиною, а верствами населення... Я думаю, що у нас на Україні наша справжня народня основа збереглася власне у верстві, що називалась колись козацтвом, яка й досі зберігає основні засади, традицію і психічні варгости козаччини...

— Якщо вони зберігаються, — почав Рильський.

— Вони зберігаються... Чому якийсь народ, попри всі зміни соціальні і політичні, все-таки зберігає свій національний характер? Бо якась певна верства береже, охороняє національні основи...

— Цікаво... Ти вже підібрав якісь матеріали до цієї тези?

— Та ні, це все ще тільки в стані конспекту... такий собі приблизний нарис. Щоб із цього щось вийшло, треба буде мені добре за працю засісти... — зітхнув Антонович. — А тут весь час якась громадська справа мене відриває... може, вже як повернусь до Києва, так засяду щільніше за працю... А в школу пошлю когось із молодих...

— Оцей фуксик, здається, нічого собі хлопець... Жвавий і за все береться і всім цікавиться... Можна б його поставити до вчителювання.

— Побачимо... — сказав Антонович і знову замовк, зосередившись на своїх думках.

Але коли в серпні вони повернулись до Києва,

там їх чекали несподіванки, які надовго відірвали Антоновича від праці над своїми тезами.

Десь тижнів через два після повернення, до Володимира прибіг схвилюваний Борис Познанський і закричав ще з порога:

— Коронярі хочуть Далякевича судити!

— Далякевича? Що він знову наробив? Одбив у когось панну?

— Не жартуй! Коронярі кажуть, що він закликав селян різати панів... Отой молодик, що з ним пішов, розказує таке, що вони всі тепер нагороїжились, аж страх! Сьогодні має бути велика кнайпа у Петинських... Підеш туди?

— Питання! Хіба можу я не піти? Це ж усіх нас вони заразом судити будуть. А що Далякевич зробив?

— Він каже, що в одному селі вони сиділи собі в шинку, і селяни, як звичайно, почали клясти пана, що дуже жорстокий... А Далякевич тоді черкнув собі пальцем по шиї та й каже: „А ви б йому отак зробили!”

— О, Стультус, Стультус! — зіткнув Антонович. — Він ще наробить лиха і собі й нам!

— Та вже наробив! Там такого шуму та крику! Дехто вже й у зрадники нас призвів! Що ми Польщу зраджуємо, а Україну хочемо будувати...

— Ну що ж? Так воно і є. Польщу ми не можемо зраджувати, бо ми в ній не жили і їй нічим не зобов'язані... А Україну збудувати ми, звичайно, хочемо! І від цього ми не можемо відмовитись... Раз уже треба поставити питання руба і знати, хто з нами, а хто проти нас! — сказав рішуче Антонович. — Почнемо з студентської громади, а там, мабуть, доведеться і проти більшого суспільства ста-

вати. Та ж ти тепер також з Петинськими живеш? В тім самім мешканні?

— Так.

— Це десь на Бульварній вулиці?

— Так. Бульварна і Єлісаветинська...

— Та ж там площа велика, як той степ!... І гайок неподалеку є...

— Ну гайок трохи далі... Та що ти розпітуєш? Одягайся та й ходімо разом. Я тебе й проведу.

Коли вони прийшли в мешкання Петинських, там зібралось уже чоловіка сто студентів. Свічок було мало, і в їх нерівному миготливому світлі ледве можна було розпізнати обличчя молоді.

— Хто ж тут провадить зборами? — спитав Антонович якогось студента, що був коло нього.

— А ніхто, — знизав той плечима. — Не розумію, навіщо тут багато говорити. Вибити його добре, щоб пам'ятав, та й кінець.

— А хіба вже все ясно??

— А що ту неясного? Закликав хлопів проти панів, щоб вони панів різали, — яснішого вже нічого не може бути! Не віддавати ж поляка росіянам під суд! Найкраще самим набити його добрі — і квит!..

Один по одному цромовці вилазили на стілець посеред більшої кімнати і викладали свої думки. В основному всі вони були згідні, що Даляркевич зробив велику шкоду, і якщо це була й справді тільки жартівлива витівка, то жарт був дурний, недозволений, скидався на зраду ойцизни — і мусить бути покараний.

Антонович стояв біля вікна і коли він схотів говорити, Геншель і Висоцький, що стояли біля нього, підхопили його і поставили на високе підкіоння.

— Покажи їм, Володарю, — підбадьорливо хитнули вони головами, — не зганьби нашої гміни!

Антонович у своїй промові заперечив право студентів винуватити Далькевича, бо вони мусіли наперед поставити питання — а чому селянам так сподобався жартівливий жест Далькевича. І чому студентів так перелякала вся ця, фактично дрібна, подія... Дурний жарт, не більше, а от через нього ми сходимось і може вперше ставимо собі питання — де ми живемо, серед якого народу і як той народ дивиться на все?! Чому ми мусимо оборонятися мошрадзеїв, які застигли на поняттях з-перед Хмельниччини і досі живуть ними...

— Хмельниччина це гайдамаччина! — гукнув хтось з юрби.

— Ні, Хмельниччина це повстання частини королівських військ, — відповів Антонович. — Добрих, першої якости королівських військ, які вже не могли терпіти далі обману, гніту і сваволі шляхти... Не козаки завалили Польщу, а саме шляхта. Так само і тепер — не Далькевич своїм дурнуватим жестом може викликати нове повстання проти панів, а тільки самі пани своєю ганебною, дикою поведінкою... Тепер всі пани почали говорити, як вони люблять своїх хлопів і дбають за них. А чому? Тільки тому, що в повітрі носяться чутки про скасування кріпацтва, — і пани знову почали боятись селян. Тільки коли шляхтич в страху — тільки тоді починає він скидатись бодай трохи на людину.

— То ти думаєш, що хлопи не підуть за нами, якщо б Польща знову стала за свої права?

— А ти віриш у це? Віриш, що ти сьогодні бив хлопа по лиці, а завтра розкриєш йому обійми, і він кинеться тобі на шию?! Згадай, як довго і запекло

б'ються наші народи один проти одного... і подумай — чи за один рік ти можеш направити це?

— Але ми ж бились і разом!

— Так! Бились! І чимало слави заробила Польщі козацька шабля! Але що за це дісталася? Яку шану? Тільки гніт! Тільки неволю! Тільки знуцяння! Ні, ви мусите добре подумати над тим, що чекає вас від селян, якщо ви й справді такі безумні, щоб братись за зброю проти Росії тепер! — кінчив Антонович.

Настала важка мовчанка, яку перервав Познанський. Він обвів затихлу кімнату мокрими від сліз очима і сказав глухо, але твердо:

— Ja pójdę tam, ktüredy pójdzie mój lud, a lud ten mój jest lud ukraiński!¹

— Так! Він правду мовить! І ми також! Наш люд є український люд! — почулись з різних кінців кімнати вигуки.

Познанський придивився. В миготінні свічок він побачив розпалені ентузіазмом обличчя своїх друзів з України, Поділля, Волині. Крім Антоновича й Рильського, там були господарі брати Петинські, брати Василевські, Леон Сорочинський, Віцус, Пржедпельський Готфрид, Юзек і Любек Поповські, Загурський, литвин Генцель, вірменин Мегердин...

Біля самого стільця стояв Федір Панченко, який схвалюно хитав йому головою і приговорював:

— Еге ж! Еге ж! І я так думаю!

Далі махали йому руками Загурський, Врублевський, Перетяткович, Юр'євич, Трахтенберг, Вернатович... А поруч них, приголомшенні і розлюченні, виднілись обличчя коронярів, які грозили Воло-

¹ Я піду туди, куди піде мій народ, а той народ мій є народ український.

дареві кулаками... І десь вдалині показалось на хвилину збуджене обличчя Далякевича, про якого всі забули...

Розходились пізно, якось притихлі, зосереджені, зайняті новими для них думками, забувши про Далякевича, який і сам, здається, забув про свою притгоду і йшов, спустивши голову і дивлячись собі під ноги.

V

Познанський повертається з лекції, яку давав синові якогось купця на Подолі. Йти булодалеко, в повітрі тримтіла мокра мжичка, осідаючи білими плямами на комірі його шинелі.

— Я більше чобіт стопчу, ніж зароблю на тих лекціях, — думав Борис, мріючи про те, як прийде додому і нап'ється гарячого чаю, щоб зігрітись. — Більше я так далеко лекцій брати не буду. І часу йде багато, і черевиків... Та й стомлюється до бісового батька!...

Нарешті він перейшов „широку, як степ”, площу проти дому Петинських і, швиденько роздягнувшись в передпокій, побіг впрост до кухні, сказавши служниці, щоб поставила йому самовар.

Увійшовши в свою кімнату, він почув голосне хротіння. Він заглянув на невисокі антресолі, де часто спав хтось із товаришів, коли лишались у нього ночувати. І тепер там спав, солодко пожрапуючи, Готфрід Пржедпельський, його колега і приятель ще з першого курсу.

— Готфріде! Прокинься! Зараз чай буде, а потім уже ляжеш спати, — почав його термосити Познанський.

Пржедпельський розкрив очі, поморгав сприоння, а потім, очунявши, заявив:

— Ніякого чаю! Я тебе вже стільки часу дожидаю. А мене послано по тебе, щоб ішов до Федора, бо там буде наша кнайпа.

— До Федора? Так це ж аж на Жилянську!
— скривився Борис.

— Володар усіх скликає. Хоче щось важливе говорити... Певну програму виробив, тільки не знаю для чого — для гміни, чи тільки для нашого кружка. Я на тебе вже давно чекаю.

— Як ти можеш знати — давно, чи не давно, коли ти хропів собі?! — сказав Познанський, надягаючи шинелю і сумно гукаючи в кухню:

— Мариню! Не квалтесь. Не треба самовара, бо я відхожу.

Мжичка перейшла вже в тихий дрібний дощик, студенти попідіймали коміри і втягнули голови в плечі, щоб менше промокнути.

У Федора Панченка зібралось зовсім небагато людей, тільки найбільш близькі до Антоновича та його поглядів люди: Рильський, Віцус, Василевський, сам господар та двоє запізнених — Пржедпельський і Познанський.

— Який ти поляк?! — доводив Федір Василевському, — який ти поляк, коли ти Василевський?! У поляків імені такого нема „Василь”. Нема! Якби ти був поляк, то мусів би називатись Базилевський — від Базиля... На французький манір... А як ти Василевський, то значить ти наш, і весь твій рід був наш...

Познанський побачив на столі самовара і з надією потрогав його. Але самовар був ледве теплий, а чай, якого ім налили, був майже холодний. Вони повільно пили його, прислухаючись до суперечки.

Обговорювалось те сами питання, яке зачепив на минулій кнайпі Борис: який нарід повинні вони вважати своїм.

Антонович говорив тихо, не підносячи голосу, але невблаганна логіка його слів падала в серця

інших з громом і блискавками нових відкрить, з гуркотом психічного замлетрусу, коли розпадається старе, а висуваються вперед досі сковані під поверхнею нові обриси гірських хребтів. Він доводив, що жити посеред українського народу і не злитись з ним, не перейнятись його ідеями — не можна. Ненормально. Низько і невдячно.

— Треба бути паразитом, тунеядцем, — тільки такі люди можуть жити з крові народу і не віддавати йому нічого! — говорив Антонович. — На Україні¹, Поділлю і Волині нема поляків, с тільки ополячені русини, збиті з пантелику українські роди.... Ніде ідея націоналізму не збігається так з демократизмом, як саме на Україні. Не можна бути демократом, голосити, що стойш по стороні народних інтересів — і не бути водночас українцем!

Познанський слухав так напружено, що йому забракло дихання, і він глибоко, ніби навіть стогнучи, передихнув і глянув по кімнаті. Федір Панченко сидів весь нащупливши, ніби, як коршун, хапав і не хотів випустити жодної інтонації, жодного слова, жодного звороту думки. Тадей Рильський струшував, як завжди, головою, ніби навпаки, відганяючи всякі інші думки... але Віцус і Пржедпельський сиділи насупивши, не сприймаючи нових думок. Нарешті, Пржедпельський не витерпів і сказав іронічно:

— Але ж, мое панство! Ви навіть про свою Україну мусите говорити польською мовою — то як же можете відділяти себе від Польщі?!

— В міру розвою українства, виробиться і мова — відповів Рильський. — І ми зможемо вживав-

¹ Україною тоді називали Київщину.

ти її для вислову абстракцій, як і для вислову щоденних речей.

— Але ж ні! — гарячиває Панченко. — Вже й тепер ми могли б про багато вищих речей говорити українською мовою! Якби тільки ми вже почали вживати її в серйозних розмовах! Погляньте на російську мову — вона ж почала розвиватись по-справжньому тільки з Пушкіна... Правда, був Ломоносов і Державін, але якою смішною виглядає їхня мова сьогодні для нас. Так само, і наша мова може колись виглядати неповною для наших внуків... Але треба вже тепер говорити між собою і в родинах українською мовою!

— Якою б мовою ми не говорили, — сказав Рильський, — але відтепер для нас ясно наше місце. Воно з українським народом, як це сказав Борис на минулій кнайпі. Воно з народом, і кожний з нас повинен шукати відповідних для нього шляхів, щоб наблизитись до народу.

Антонович уважно глянув на нього:

— Але не коштом нашої освіти... Ми не повинні знижуватись до нього, а навпаки підносити його освіту, його культурний рівень!

— То вже кожний має вирішити сам для себе, — уперто стояв на своєму Рильський. — Тут громада нічого вирішити не може. Не сміємо накидати один одному, як і що кожний має робити!

— Але що б ми не робили далі в нашему житті — ми робимо це для того, щоб краще служити українському народові. Бо ми — українці! — пріпечатав Федір. — І пам'ятаймо, що ми йдемо супроти двох великих народів, що звикли панувати: проти Російської імперії і проти Польщі... Хоч Польща тепер розбита, поділена поміж трьома державами, але її національний рух від цього тільки зросі...

Здається, поляки найкраще вміють служити ойчизні тоді, коли її нема, — усміхнувся він, а Віцус глянув на нього скоса і сказав:

— Якщо хочеш служити Україні, лиши іншим свободу служити Польщі!

Всі замовкли, ніби вдумуючись у те, що вони обіцяли, ніби зважуючи тягар, який взяли на себе, ніби передбачаючи напади, розколи і глум, який чекає їх попереду.

— Ми втратимо багато друзів, — задумливо сказав Борис.

— І придбаємо багато нових — відповів Антонович. — Наша ідея — це чиста ідея! Ми не хочемо панувати над кимсь — ми тільки хочемо скинути чуже панування... Тільки хочемо відродити давню славу — і показати її світові. Показати світові нарід, який здатний був на подвиги... подвиги тіла і духа!

— Так, — сказав, важко переводячи дух, Познанський. — Так. І я бачу вже свій шлях! Я кидаю університет і піду жити з народом. Оселюсь десь на селі і зіллюсь з ним в одне! Для мене — це єдиний шлях. Тільки тоді буду я дихати вільно і не соромлячись дивитись людям в очі!

— Ти так вирішив, Борисе? — спітав стривожено Антонович. — Ми ще не знаємо наших шляхів... Чи ти думаєш, що найкращий шлях для нас кинути освіту? Я не знаю... не думаю, що можу згодитись з тобою...

— І не мусиш! — сказав твердо Борис. — У мене один шлях, у тебе — інший. Я не можу нічого дати народові, тільки самого себе. А ти маєш кидати думки і гасла і слати більше людей до народу, щоб піднести його, щоб просвітити його, щоб вказати йому шлях...

— Так, Володарю! — втрутився і Рильський.
— Ти до нас не рівняйся, я хочу сказати — не рівняй нас до себе. Ти мусиш стояти, як стовп, навколо якого кружлятиме відтепер українська людність... Від тебе будуть іти ідеї, вказівки, накази, коли хочеш, а ми будемо виконувати їх. Але жити... жити кожний з нас мусить так, як йому відається найкраще... Я думаю, що я також мушу в першу чергу вчити своїх людей, як краще жити і краще господарювати.

— О, Тадею, — вирвалось сумно у Антоновича. — Ми з тобою стільки ходили разом...

— А тепер мусимо розійтись... Ти повинен лишитись в Києві, бо тут центр, і ти мусиш бути в центрі... Ти мусиш продовжувати свої історичні розшуки і передавати їх нам... А мені вже нема виходу. — Він помовчав, потім гордо підняв голову.
— Чи ви знаєте, що мій батько звернувся до губернатора з скаргою на мене, що я вношую розбрат у народ, що він не знає вже, що зо мною робити, що підбурюю його проти панів... І що він тому просить губернатора вислати його сина Тадея за межі України, де він не зможе шкодити краю!? Бачите самі — чи можу я лишатись далі жити з батьком? Брати від нього грощі? Залежати від нього і почувати, що за моєю спиною хтось стежить весь час — куди повернусь і що роблю?

— Твій батько справжній старо-римський Катон, — криво усміхнувся Антонович. — Він готовий на всі жертви, аби лише врятувати Республіку...

— Але я його син, — уперто струшував головою Рильський. — Він стоїть за свій край, а я стою за свій! Фактично я нічого не маю проти відродження Польщі! Чому ж?! Краще, щоб вона жила вільно, ніж під чоботом Росії... Але їм свого мало!

Вони ще нічого не дістали, а вже кричать, що мають право і на нас! Оде мене найбільше обурює! ..

— Але кидати освіту, — роздумливо сказав Антонович, — як хоче Борис ...

— А що маю робити? До того ж я — не ти. В мене нема наукових здібностей, і я не цікавлюсь тим, що було сотні років тому! Я хочу добре, чесно жити зараз, в дійсному життю, а не на палері.

— А мені, значить, лишається папір?

— Тобі лишається вести нас! Розвивати наші ідеї, ширити їх, знаходити нових прозелітів ... творити тут рух, який розпочав Шевченко, але який до нас ще так мало дожодить ... Вони думали, що я заслали Шевченка, так вже все завмерло. Ідея не вмирає!

— Так, ідея не вмирає. І вона виникає сама собою. Я ще не читав Шевченка, навіть не чув про нього, як уже в мені кубились думки, що демократизм можливий лише з українством разом, бо інакше це буде лицемірство! Якщо поляки знову хочуть творити панську Польщу, то вони швидко проваляться з нею разом ...

Вони довго ще сиділи, розмовляючи про майбутнє. Віцус з Пржедпельським давно попрощались і пішли, ніби почуваючись тут зайними, а решта ніяк не могли присилувати себе встати і перервати ці небувалі ще хвилини тісної, інтимної дружби, тихого піднесення, що ось — вони знайшли свою дорогу.

Ця дорога слалася перед ними невиразна, повита туманом ідеальних настроїв і мрій. Вона звертала від цієї хвилини кудись вбік, у вир справжнього життя, вона відводила їх від безтурботного студентського життя, і не знати у які хапці і провалля заведе вона їх далі ... Але вони знали, що це їхня дорога і що вони підуть по ній разом. І це на-

давало якоś святости цій хвилині, підносило їх у власних очах і зміцнювало дружбу, наливаючи її сенсом високих ідеалів... А в центрі стояв він, оцей Володар, що знайшов цю дорогу і вказав їм їхній шлях...

— Ех, Володарю! — скрикнув майже зі слізами Познанський. — Щоб це було, коли б тебе не було!

— Був би хтось інший! — відказав спокійно Антонович. — Суть не в окремій людині, хоч і вона має значення. Суть в народній психіці, в тому, щоб була верства, яка зберігає народні основи. У нас такою верствою було козацтво, і тому наша ідея не могла вмерти! Вона зберігалась у історичних піснях...

— Ой, наступила та чорна хмара, — затягнув Рильський, і всі інші стримано підхопили:

Став дощ накрапати,
Ой там збиралась та бідна голота
До корчми гуляти...

Пісня пливла притишено, але певно, здіймаючись під низеньку стелю і дивлячись звідти на тих, що її співали, ніби підбадьорюючи їх продовжувати.

Коли вони доспівали, Рильський сказав:

— Ну, голото, час вже нам і додому!

— Не хочеться, — зітхнув Познанський. — Коли ще ми зійдемось отак, як тепер. Коли ще серце відпочине у дружній розмові, без страху зради, без страху незрозуміння? Ми мусимо щось зробити... Укласти якусь угоду, щоб нам збиратись бодай раз на рік... Розповісти, що ми зробили за той рік... почути, що роблять інші... Порадитись. Обміркувати разом кожночасні події і вирішити, як ми маємо ставитись до них. Щось таке треба зробити...

— Це правда, — підхопив Рильський. — Не забаром покінчаемо університет, десь виїдемо і що ж? Отак і розгубимо один одного... тільки будемо потасні зіджати, які то колись були добре друзі? Ні, так не можна! Нас єднає щось більше, ніж тільки особиста дружба. Нас єднає ідея, — і ми цю єдність мусимо якось затримати!...

— Словом, мусимо зробити ще одну нелегальну організацію, — усміхнувся Володимир. — Я бачу, що тепер в Росії такі часи, що не можна обійтись без нелегальної організації, хоч би які легальні були наші наміри... Добре, давайте подумаемо, якої нам організації треба.

— Треба її називати так, щоб одразу було видно, що це українська організація! Що це не якась політична партія, а щось більше, всенародне, загальне... Бо я не хочу партій... Партійці непомітно відділяються від народу і починають наказувати йому, а не служити... Це, мабуть, неминуче. Коли згадаємо Робесп'єра і Марата, то побачимо, що партію треба тримати в добрих шорах, щоб вона не сіла народові на голову!

— Та в нас і нема партійної програми, — сказав Рильський. — Ми маємо за мету життя допомагати українському народові усвідомити свою історію і свою роль в житті цього краю... Але ми навіть не виробили собі методів, як цього досягнути... От, ми з Борисом може підемо жити з народом... що маємо ми йому понести? Проповідь повстання? Проповідь усвідомлення? Проповідь бунту проти панів? І проти яких панів? Чи тільки проти польських? Але ж російські не крапці... часами гірші за них... Все це маємо ми добре обдумати, обговорити, виробити свої засади... Володарю, найбільше мусиш над цим попрацювати саме ти! Ти нас про-

будив, ти показав нам Україну, найди шляхи, як нам найкраще їй служити!

— А організацію мусимо мати... Тільки тоді кожний член знатиме свої обов'язки і знатиме, що інші стежать, як він їх виконує... Треба знайти якусь добру форму. Притаманну українську... але таку, щоб тримала нас у купі.

— І кожний член має взяти на себе певні обов'язки... Давати гроші на народні цілі... Я ж думаю, що колись ми таки будемо заробляти гроші... нема рациї працювати тільки на те, щоб самому добре істи та вигідно жити, мусить бути якийсь вищий сенс у житті, що давав би відповідь нашому існуванню, що різнив би нас від худоби...

— Я вже думав над цим, — признається Антонович з засоромленою усмішкою. — Думав, бо ставив перед собою такі самі питання, такі самі завдання... Що я маю робити, щоб не зрадити своїм поглядам, своїм думкам, своєму народові? Як жити? Куди скерувати нашу енергію?... І я все більше і більше схилляюсь до думки, що всю увагу треба скерувати на освіту народові. Доки він не знає — хто він, доки вінходить, як сліпий, у ярмі уряду і панів, доти він нічого не зможе добитись для себе. Навіть, якби він і повстав — то що ж? Своєю силою він міг би, може, добитись свободи — але що робив би він з тою свободою? Знову якась партія, чи якась групка людей запанує над ним, і знову він опиниться у неволі! Тільки освічений народ з культурними навичками може подолати страшні спокуси свободи.

— Спокуси свободи? — здивувався Рильський.
— Блага її, хочеш ти сказати.

— І спокуси також... Бажання не стримувати себе, розійтись, дати волю гніву і пристрастям...

А тоді, непомітно, опинитись загнузданим, і гнудечку триматимуть ті, що спочатку під'юджуватимуть його до екстремів! . . .

— Цікава теорія . . .

— Але ми перше мусимо вирішити нашу справу . . . обдумати нашу організацію . . .

— Не організацію . . . Стоваришення . . .

— Стоваришення щось ззвучить занадто по-польському. Чому маємо мавпувати їх? Чи нема у нас свого гарного слова на це?

— Звичайно, слово є, — сказав Антонович. — Є дуже добре слово! — Громада.

— Громада! Чудово, — підхопився Познанський з місця. — Чудово! Кращого і не найдеш. Це і українське слово, і водночас українська інституція, я б сказав українська традиція — робити все громадою! Дуже добре . . .

— Може „Мала Громада”? — запропонува Рильський, — нас так мало. Трохи запиши нам називатись Громадою. Он, у Петербурзі є Громада. І тут була, та залишились тільки рештки . . . А ми мусимо знову починати з малої громади.

— А навіщо нам і прималюватись? — заперечив Панченко. — Зараз нас мало, згодом буде більше . . . Аби була основа, а дастъ Бог, справа піде добре, і громада зросте! . . . Ні, я підтримую, щоб називатись просто „Громада” . . . І для конспірації буде добре, бо це звичайне слово, часто вживане . . . Можна про громаду і говорити і писати . . .

На цьому всі погодились, і так вперше було дано назву їхньому союзові, було оформлено їхню особисту дружбу у дисциплінований гурт, що брав на себе обов’язок служіння українському народові.

Вертаючись додому з Рильським, Антонович вже плянував дальші кроки новоствореної Громади.

— Не думай, що наша Громада перша чи єдина... ні. Ми тільки продовжуємо те, що почали кирило-методіївські братчики... А вони — продовжували те, що почав колись Сковорода і ті новоросійські дворянти, що створили університет у Харкові і йшли в Європу шукати підтримки українській ідеї... Українській самостійності...

— І не знайшли, — сумно хитнув головою Рильський.

— В усякому разі, нічого реального з того не вийшло. Але ідея жила... То ж недаром Шевченко малим списував Сковороду... Його думки, вірші та ідеї ходили серед шляхти і в народі... Найбільше, мабуть, серед козацтва, бо козаки втратили найбільше, а нічого не придбали... І от тепер черга припала на нас підхопити цю ідею і нести її далі...

— Кому?

— Кому? Хіба я знаю?... Якимсь наступним поколінням... Уяви собі, що от за яких там сто років, десь у тисяча дев'ятсот шістдесятому році, Україна ралтом уся підійметься, в огні і бурі, як в Апокаліпсисі сказано — і отолосить свою самостійність!... Шкода, що ми не доживемо до цього...

— Якщо це взагалі колись станеться... — сумівно хмикнув Рильський.

— Дурниці! Станеться! Мусить статися!... Весь історичний процес України веде до цього. Ідея, що жила так довго, мусить вибухнути і втілитись.

— Нехай буде по-твоєму, — повеселішав Рильський. — Коли мені батько вже дуже допече, так я буду згадувати оцю твою мрію — і жити нею. Україна... Я б хотів бодай раз прочитати в газетах оце слово „Україна”! а не оту прокляту Малоросію...

- Шкода, що у нас нема своєї газети. Але зате ми мусимо встановити зв'язки з журналом...
- Маєш на увазі „Основу”?
- А який же журнал у нас є?!
- Твоя правда... десь мусить бути центр, який би знов про нас... Може ще є десь такі ж Громади і через отої нагляд, через оту дурну поліцію ми навіть не можемо оголосити про себе... Знаєш що?! Ти мусиш поїхати в Петербург.
- В Петербург?
- Так. До Василя Білозерського... В „Основу”... Думаю, що він буде дуже радий, що є якісь його прихильники, продовжувачі його праці... Якщо наша ідея триматиметься отакими підземними струмочками, так треба, щоб вони десь вливались в один... у більший. Може — навіть у річку...
- У Дніпро, — підхопив весело Антонович. — Чому б і не в Дніпро?! Ех ти, мрійнику! А до Петербургу таки треба, щоб хтось поїхав.
- Не хтось, а тільки ти!
- I справді, зібравши трохи грошей, Антонович рушив до Петербургу.
- „Основа” містилась в невеликих двох кімнатках, одна з яких робила враження, що там хтось і спить після закінчення праці.
- Я хотів би говорити з Василем Михайловичем Білозерським, — нерішуче промовив Антонович до чоловіка, що сидів, схилившись над заваленим паперами столом.
- А навіщо він нам? — спітав той, не підвядчи голови.
- Я... я приїхав від групи студентів з Києва... Ми хотіли б співпрацювати в журналі... надсилати якісні дописи... етнографічні матеріяли...

— плутався Антонович, дивлячись на скилену над столом, вікриту кучерями потилицю . . .

— Маєте якісь матеріали? — спітала голова, все ще нахилена над паперами.

— Так. Ми три літа мандрували по Україні . . . збирали пісні, записували . . .

— По Україні?! — постать над столом раптом випросталась, і на Антоновича глянули сині, якісь по-дитячому ясні очі. Як ви по Україні ходили, а не по Малоросії, то приємно познайомитись . . . Білозерський, — простягнув він, підводячись, руку.

— Антонович . . . Володимир Антонович, — лепетав той, почуваючи, як горло йому здушують слізози. Він не плакав, скільки себе пам'ятав, але тепер зновувало, що це слізози здушують його і викликають тремтіння в голосі.

— Хвилюєтесь? — із зрозумінням промовив Білозерський. — Я розумію. Це ж те місце, де писав великий Панько і де бував великий Тарас . . . Я розумію . . . Я і сам хвилювався, коли мені сказали сидіти тут і редактувати цей журнал, оцю нашу „Основу” . . . Але тепер я звик. Це редакція журналу і найперше, що мене цікавить, це — чи привезли ви мені якусь статтю, оповідання чи бодай хоч вірш?

— Статтю, — засміявся Антонович, все ще з вогкими счима. — Статтю . . . моого товариша Тадея Рильського, тільки він не підписував її своїм іменем.

— Зрозуміло. У нас багато кореспондентів воліють не підписувати. Ми навіть і раді, коли вони не підписують. Нам менше клопотів . . . А як же він підписався?

— Прицько Чорний.

— Похмуре ім'ячко вибрав він собі, — усміхнувся Білозерський . . . Але вістку ви привезли ра-

дісну. Сидиш отак тут, та й думаєш часом: чи хтось читає оде все, що люди пишуть? Чи хтось цікавиться цим? Ні, не цікавиться. А чи хтось горить оцим так, як ми горіли молодими... та й зараз ще тлємо і не гаснемо?

— Горячо, Василю Михайловичу! Горячо, — твердо сказав Антонович. — Загоряються самі... часом навіть без вашого журналу... А він підливав олії в вогонь, і люди бачать, що вони мали рахцю і добре зробили, що загорілись, бо їх справа чиста і право по їх стороні!

— Дай, Боже, дай, Боже, — прошепотів Біло-зерський. — Щоб було кому передати наше святе діло... Дай, Боже... І знайте, і своїм друзям скажіть, що наші двері, двері нашого журналу завжди для кожного з вас відкриті. Працюйте, пишіть і шліть нам!... Саме матеріалів з різних закутків України нам найбільше й треба! Пишіть і робіть!

Антонович недовго пробув у Петербурзі, бо мусів спішти на початок лекцій, але відтоді тримав жвавий зв'язок з „Основою”, аж доки її закрили.

VI

Вимуштруваний камердинер-кріпак шумно зайдов у кабінет Валуєва піднести там штори. Він зінав, що його господареві сьогодні треба буде іхати з новорічними візитами до багатьох високопоставлених осіб, а тому треба будити його раніше. Між ним і паном існувало щось ніби потасмана змова, що камердинер стукає речами в кабінеті, щоб збудити пана в спальні, не заходячи туди і не турбуючи паню, яка спала завжди міцно і довго, хоч, вставши, нарікала на безсоння. Тому він стукає по столі і з гуркотом зачинив двері шафи.

Як він і сподівався, в спальні почувся тихий шум від обережного вставання, а незабаром в кабінет увійшов у халаті і капцях сам пан, П'єтр Александрович Валуєв, нова зірка на петербурзькому горизонті, якому, як перешіптувались по сальонах, мають доручити міністерство внутрішніх справ. Це було важливе призначення, і старі консерватори дивувались, як це можна доручити таке міністерство порівнюючи ще молодій людині, до того ж досить ліберальних, як на їхню думку, поглядів.

Валуєв зінав про ці розмови, і вони його трохи непокоїли, бо могли в останню хвилину перешкодити і відібрati від нього міністерську теку, яку ось-ось мав доручити йому цар Олександр Другий.

. Навіть тепер, сидячи в одягальні і дивлячись у дзеркало, як камердинер обережно голить йому щоки, лишаючи по боках невеличкі і дуже елегант-

ні бакенбарди, Валуєв думав, як йому вже набридло їздити до різних високих осіб, — яких здебільшого не бувало дома, бо вони також їздили з візитами, — і розписуватись у швейцарських по розкритих на столах книжках, де кожен візитер мусів лішити свій підпис на знак того, що він був і з Новим Роком поздоровив. У самого Валуєва в швейцарській також лежала така книжка, і він ввечері перевіряв, хто у нього був і хто його пошанував чи вважав досить важливим для окремої візити. Вчора Валуєв з приємністю побачив, що в його книзі значно більше підписів цього року, ніж було минулого, хоч сезон поздоровлень і візитів ще не скінчився.

— Очевидно, щось є в повітрі — подумав Валуєв, за звичкою формулюючи свою думку французькою мовою, хоч намагався якомога більше говорити російською, бачучи, що навіть при дворі стає особливим шиком говорити по-російському, вставляючи спеціальні, взяті від мужиків, слівця і звороти. Це викликало поблажливі усмішки і прихильні кивання головою з боку царя чи царіці.

„Але доведеться ще й сьогодні їздити” — думав Валуєв, спиняючи руку камердинера, який хотів ще більше вигладити одне місце під підборіддям. „До кого мені ще лишилось заїхати? Майже до всіх міністрів, а тоді ще заїхати до графа Блудова, щоб довідатись, чи він таки буде скликати засідання Комітету міністрів, чи ні... Та ще до старого графа Орлова... Хоч він уже на очах розпадається, як стара будівля, але ще має свої зв'язки і впливи... Старі репутації не швидко зношуються... До того ж він багато бачив, багато знає і вміє, якщо добре себе почував, дати точні характеристики багатьом...”

Нашвидку поснідавши, Валуєв сів у фастон і дав кучерові наказ:

— До князя Горчакова... і пошвидше!

Відбувши візити і пообідавши та, за звичаєм того часу, поспавши після обіду, Валуєв поїхав до князя Долгорукова, який передав йому різні записи в справі недільних шкіл...

— Не знаю, що тут правда, а що вигадка, — сказав Долгоруков, передаючи їх, — але раджу вам уважно з ними познайомитись, бо після завтра буде засідання Комітету міністрів, і ця справа буде розглянутись.

Повернувшись додому, Валуєв сів до столу і перечитав матеріали, зібрани урядом у справі недільних шкіл. Відомості були уривчасті, і, видно, непевні, а почин до творення недільних шкіл приписувався київському професорові Павлову, який нібито дістав вказівки від Герцена з-закордону, а Герцен нібито ішов слідами Петрашевського, що ще давніше, перед арештом, давав поради дбати за освіту народу, бо без того неможлива революція в Росії.

Ввечері, під час короткої передишкі перед балем у Нарішкиних і у графа Нессельрода, Валуєв з жінкою мали час поговорити про останні новини двору. Найбільше їх цікавило, які хто дістав ордени, кого підвищено по службовій драбині, кому дано Андріївські алмазні знаки, кому дано реєкти чи пожалувано Андріївську та інші стрічки до орденів.

— А как тебе нравится в Комитете министров?
— спітала Валуєва, на що він, злегка усміхнувшись, відповів:

— Синклит сей не величественный, непохожий на римский сенат и не расположенный к умиранию

на курульних седалищах под мечем каких бы то ни бывало галлов¹.

— O, vous avez toujours de l'esprit!² — жартівливо махнула на нього рукою жінка і почала розповідати, як вона у Соловово зустрілась з графінею Потоцькою — „знаєте той из Сапег”, що, як говорили в Петербурзі, зробила велике враження на імператора.

Після цього вони розійшлися по своїх кімнатах збиратись на балі, при чому Валуєв наперед остеріг жінку:

— Но прошу помнить, что нигде я больше десяти-п'ятнадцяти минут не буду, поздравлю хохляку дома, посмотрю, кто будет из интересных людей — и домой.

— Да, конечно, — сказала Валуєва, — насколько я знаю, никто из них не ожидает государя... Но заехать обязательно нужно... А за мною позже пришлете лошадей...

І знову Валуєв ліг спати пізно і з неохотою встав на другий день, щоб знову гнати фаетоном від швейцарської до швейцарської і розписуватись у книгах візитерів.

І тільки п'ятого січня міг він зіткнути з полегшею, бо візитування скінчилось і можна було знову братися до солідної праці над різноманітними паперами, якими його засипали відповідні міністри...

В цей день він вперше був на засіданні Ради міністрів і побачив цей синкліт у повній його красі і складі. Він члено розкланявся, проходячи на свое

¹ Синкліт цей невеличкий, не подібний на римський сенат і не скільки умирати на курульних седалищах під мечем будьjakих галів.

² О. ви завжди з дотепами!

місце, а сівши, непомітно оглядав своїх колег, яких оде вперше міг спостерігати в офіційній і відповідальній обстановці, тимчасом перебираючи в голові, чи все він знає в справі недільних шкіл, якщо б довелось йому давати якусь довідку чи висловити думку.

Але йому не довелось говорити, бо всі інші мали щось сказати з приводу недільних шкіл. Основою для обговорення була записка генерал-губернатора Ігнатьєва, який доводив, що недільні школи мають невірний і шкідливий напрям і можуть дати цілком небезпечні і небажані наслідки. Генерал Сухозанет допитувався настирливо:

— Навіщо школи дорослим? Дорослі люди мають заробляти гроші, щоб утримувати родини. Ім грамота непотрібна... Я пропоную виключити з недільних шкіл дорослих учнів, а тоді ця справа сама собою завмре...

— І конче треба дати право нагляду над цими школами священикам — вставив своє слово граф Панін. — А то, помилуйте, питаютъ такого учня — „А хто був Авраам?”, а той голубчик преnhабцо відповідає: „Миф”. Це що ж таке робиться? Га? Як уже Авраам — миф, так хто ж тоді не миф?! Га? А потім, що в цих школах роблять оті всі модисточки і вишивальниці з модних магазинів? Яка їхня там роль і які це вони добре впливи можуть мати на учнів? Все це треба добре перевірити... і дати нагляд священикам!

Валуєв сидів мовчкі, зрідка притладжуючи невеличкі бакенбарди, що, як він знов, надавали йому англійського вигляду. На обличчі він зберігав пошанливий і уважний вираз, але слухав і спостерігав своїх колег, ніби акторів якоїсь комедії, яка до нього покищо безпосередньо відношення не

має... „Які ми ще татари!” — думав він. — „Це в Катеринені часи можна було заперечувати потребу освіти, а не в наші!.. Звичайно, священики повинні знати, що робиться в недільних школах, але перед тим треба було б підвищити освіту наших священиків також... І чого той Ковалевський говорить таким плаксивим голосом, ніби ось-ось уже вичерпається і впаде?! Думки викладає добре, але той голос відбиває охоту його вислухати...”

Після закінчення довгих і мало пов'язаних між собою дебатів, всі помирілись на тому, щоб добиватись нагляду священиків над недільними школами, а також, щоб відповідне начальство в кожному місті стежило за ними.

— Якщо мені дадуть внутрішні справи, — думав Валуєв, повертаючись додому, — то доведеться мені цими школами зайнятись. А покищо вони мене не стосуються і нехай собі міністр народної освіти сушить над ними голову!

Та справа з міністерським призначенням затяглася, а тимчасом Валуєву доручили виправити і скоротити проект маніфеста про звільнення селян, що з різними додатками розрісся майже до п'ятнадцяти сторінок.

— Напевно поляки не лишаться спокійними, коли будуть звільнені селяни! — думав Валуєв, одірвавшись від виправлення проекту і спиняючись думками на можливих наслідках його. — Якби вони забули нарешті про ту свою Польську незгінелу, а почали працювати для великої Росії, як її вірні і шановані громадяни!.. Як би було добре і для них і для нас!.. Але жі, вже з Польщі доходять чутки, що вони хочуть здійснення тих обіцянок, які їм були дані ще після повстання тридцятого року, і яких ми так ніколи й не дотрима-

ли... Мабуть, тепер таки доведеться здійснити їх... Поляки і фіни — це два великі шматки, які нам треба буде дбайливо і обережно перетравити, а тоді безпека і спокій імперії гарантовані навіки...

Валуев уперся поглядом на велику мапу Російської імперії, що висіла над столом, і в очі йому кинулось обведене червоним колом і написане великими літерами слово „БУХАРА”.

„Так, звичайно, є ще всякі там бужарці і казаки... сила різних племен, але ще дикиуни... Ми їх живо проковтнемо, зробимо з них цивілізованих людей, що з гордістю зватимуть себе росіянами... А на півдні — хохлики, незлобний, м'який народ, галузка нашого племени, тих нам нема чого боятися, ті наші від створення світу!..” Валуев кинув оком на обведені межовою лінією простори Росії. „Де ще є така велика країна? Може десь за океаном, але не тут, не в Європі... Правда, були якісь спроби в цих хохликів... Шевченко та його дики ідеї про якусь там Україну. Але все це живо припинено... уряд діяв швидко і рішуче, — і тепер той Шевченко десь тут у Петербурзі... живе тихо, малює і вже не рветься в бій!.. Хтось казав, здається, що Шевченко хворіє... Так, так, професор Костомаров казав, як я бачився з ним на літературному вечорі у князя Вяземського... Ще тоді Гончаров читав пару розділів із свого нового роману... І Шевченко міне, і все заспокоїться, а російська імперія стоятиме міцна і непорушна!.. Аби тільки заспокоїти якось поляків та тих ніби тихих, але дуже упертих фінів!..”

Валуев потер рукою лоба і, присунувши папери, почав читати далі.

Дев'ятнадцятого лютого в царському Зимовому палаці панувало велике напруження. Всі знали, що цар поїхав підписати маніфест про скасування кріпацтва, і в палаці ширяв страх від непевності, як сприйме цю новину народ, що вперше за всю свою історію ставав вільним, і як сприйме цю зміну дворянство, яке від одного помаху царського пе-ра втрачало столітні привілеї і основу свого багатства — безоплатну робочу силу.

Велечезні залі палацу, як більмами, блимали на вулиці великими дзеркальними вікнами із спущеними білими шторами. Зсередини вздовж штор спускались ще пишні оксамитові гардини, колір яких мінявся відповідно до стилю і кольорів кожної залі. Оббиті оксамитом стільці чинно стояли вздовж стін, ніби чекаючи гостей, а великі дзеркала на всю стіну мутно мережтили в півтемряві. На ці дні не було призначено жодних прийняття, і великі залі здавались тільки рупором, крізь який осьось проб'ється дикий шум збунтованої юрби.

Але шуму не було. До внутрішніх, притульних і обжитих покой імператриці доходили тільки м'які, ледве чутні кроки лъокаїв, що готували до чаю в маленькій ідалальні. Лъокаї ходили мовчкі, намагаючись не брязнути шклянками чи ложечками, і тільки часом, прислуховуючись до розмови в сусідньому сальоні, вдивляючись гостро один одному в очі, як ті авгурі, що не потребують говорити, бо читають думки... І, як у тих авгурів, в очах лъокаїв пробігало щось подібне до сміху, до злорадісної втіхи, що зараз же ховалась, як тільки хтось підходив до дверей.

В сальоні імператриця півлежала на оббитій шовком ніжно-блакитній кушетці, що ледве вирізнялась на тлі яскішного блакитного шовку стін, де

бліді, рідко розкидані по шовкових шпалерах, ро-
мени виблискували на стінах, як малі зірки. Дві під-
старкуваті фрейліни сиділи побіч на низеньких кріс-
лах, штывністю своїх постав тільки підкреслюючи
свій страх і непевність.

— Vous n'imaginez pas, ma chérie, comme je suis
nervouse, — говорила одна, вслухаючись у тишу.
— Mais j'espère que tout va bien.

— Les paysans Russe sont si dociles. — J'ai ma
niana... vous savez une de ces devotes âmes Russe,¹
— підхопила друга. — Так она сказала мне, что
свобода или нет, а она меня никогда не покинет!...

— Так значит, они говорят между собою об
этой, как вы говорите, свободе, — невдоволено скри-
вилася імператриця. — Я же говорила Александру
не давать ничего в газеты, не говорить ничего, что-
бы не вызывать преждевременно беспорядков! —
зідхнула імператриця. — Но император такой довер-
чивый... он всем верит, ко всем прислушивается...
и вот до чего мы дошли!² — закінчила вона.

Десь в кінці довгих коридорів почувся неви-
разний шум, навіть не шум, а відгомін якогось ру-
ху, і всі три жінки в пішнім і притульнім сальоні
завмерли прислухаючись.

— Приехал, — почала одна фрейліна і швид-
ко поправилась, — Его величество уже здесь. Зна-
чит, все хорошо.

Дійсно, до сальону швидким кроком увійшов
цар Олександр Другий, красень і велетень, в якого

¹ Російські селяни такі лагідні, я маю няню... знаєте,
одна з цих відданих російських душ.

² Так виходить, що вони говорять між собою про цю, як
ви кажете, свободу... Я ж казала Олександрові нічого не да-
вати до газет, нічого не говорити, щоб не викликати передчас-
них розрухів!... Але імператор такий довірливий... він усім
вірить, до всіх прислухається... І ось до чого ми дійшли.

була пристрасно чи платонічно закохана чимала частина двірських дам.

— Bon soir, mon cher, — сказала, не встаючи імператриця, — Nous avons attendu pour vous avec le té... Comment ça va?³

— Bien, bien, — розсіяно поцілував її в голову Александр. — Все окончено. Я підписал маніфест и уже назад не пойду. Толькo все уговаривают меня не оповіщать тепер, а подождати до великого поста.

— Как долго? — спитала з надією імператриця.

— О недели две-три, — здивившись плечима імператор. — Все бояться, все меня остерегают, а никто ничего не знает толком!...

— Peut-être ils ont leurs raisons. N'oubliez pas la Pologne avec leur philosophie “tant pis, tant mieux”¹ — прошепотіла цариця і додала по-російському: „Они ненавидят нас і не пропустят возможности восстать!

— Увидим, — сказав стомлено Олександер, присідаючи на крісло. — Но этот узел нужно было разрубить. Дольше нельзя было тянуть. Все ждали...

— Я не знаю, откуда и как эти слухи доходят до мужиков, — невдоволено зіткнула імператриця. — Кажется, во дворе никто, ничего и никому не говорил...

— Ты шутишь, — усміхнувся цар. — Как можно, чтобы, имея сотни ушей и очей, которые следят за нами, мы могли бы держать секреты... кро-

¹ Може у них є причини. Не забувай про поляків і філософію „чим гірше, тим краще”.

³ Добрий вечір, любий. Ми чекали на тебе з часом, як все пройшло?

ме самих інтимних... А уже снесение крепостного права!... Кождый из наших слуг знает об этом.²

— Даже моя няня, — пробуvalа встягти в разговор фрейліна, використовуючи павзу, але імператриця скосила на неї з докором очі, і вона замовкла...

Цар стомлено заплюшив очі, і всі пошанливо мовчали, аж доки він не відкрив їх, шитаючи:

— Ну, хорошо, оставим это. А где же ваш чай?

— Сейчас, сейчас, — заспішила цариця. — Я еще просила зайти вечером обоих Адлербергов и Долгорукого...³

— Зачем?

— Так, просто посидеть... Я думала даже, что они могли бы остаться здесь ночевать...

— Ma foi! — выбужнув імператор. — Mais c'est tres ennuyeux. Suis-je tsar ou non?

— Mais oui, mais oui, mon cher! — заспішила цариця. — C'est pour moi, je suis nerveuse de leur présence...¹

— Хорошо, хорошо, — нетерпляче махнув рукою цар, бачучи, що на очах цариці вже збираються завжди готові в неї слози. — Делайте, как хотите, но меня, прошу вас, избавить от этой опеки! Я знать не хочу ни о каких мерах охраны!

¹ Та що це! — Це вже надто докучливо! Чи я цар, чи ні?

— Ale так, але так, любий... Це для мене... я нервуюсь і їх присутність...

² Я не знаю звідки і як ці чутки доходять до музиків... здається, в палаці відомо нічого і нікому не говорить...

— Жартуєш... Як можна, щоб, маючи сотні вух і очей, які стежать за нами, ми могли б затримати наші секрети... крім найбільш інтимних... А вже скасування кріпацтва!.. Коїжен з наших слуг знає про це...

³ — Ну добре, залишімо це. Де ж ваш чай?

— Зараз, зараз... Я ще просила зайти ввечері обох Адлербергів і Долгорукого.

— Чай подано, — доложив один з льокаїв, виструнчившись у дверях.

Цар подав жінці руку, і всі поволі перейшли до ідаліні, а за їхніми спинами два льокаї знову на хвилину зустрілись очима, які говорили без слів.

Після чаю цар сказав, що має ще багато праці, і перейшов у свій малий кабінет, а в салоні у цариці зібрались ще більше світських осіб, що вважали за свій обов'язок бути з царською родиною у цей „важкий час”. Час до часу князь Долгоруков підсідав до цариці і потихеньку доповідав їй щось, і тоді всі починали говорити підкреслено голосно і не дивитись у бік цариці. Але коли після розмови з нею Долгоруков виходив, всі проводили його очима, перезиралися і знову починали розмовляти посилено безтурботними голосами.

А два льокаї, зустрінувшись в коридорі і озирнувшись, прошепотіли:

— Наказано коней запрягти в карету і тримати напоготові.

— А куди ж будуть тікати? — скривився весело другий. — Скрізь мужик є!

Здалеку почулись кроки, і льокаї поспішно розійшлися в різні сторони.

Ввечері цариця наказала поставити для Адлербергів і Долгорукова ліжка в кімнаті перед царською спальнєю і, хрестячи царя на тіч, сказала йому:

— Я знаю, что я не смогу спать эту ночь... Если что-нибудь случится, не бойся разбудить меня...

— Ничего не случится, — знову нетерпляче відповів цар, цілуючи її в руку і голову. — Все эти предосторожности совершенно не нужны. Совершенно!

— Но лучше быть готовым к худшему, — уперто вела свое царица.

— Хорошо, хорошо. Я сказал тебе — делай, как знаешь! — выходячи кинув через плече цар¹.

Та ніч пройшла спокійно, і вислані до політій-них участків військові частини повернулись до своїх касарень.

Здавалось, і палац, і столиця, і вся величезна імперія причаїлася, вичікуючи хто зробить перший крок, хто перший штовхне закоренілу в рабстві імперію кудись на новий шлях, на нове життя.

До міністра внутрішніх справ Валуєва приїхав Дмитро Милютин, огірчений тим, що досі не проголосують маніфеста.

— Не понимаю, чего тут бояться? Наш народ ни на какие революции не способен. Давайте ему волю или нет, он знает, что должен покоряться и слушаться старших! Так он привык в семье, так он привык в общине, так он привык и в государстве.

— Но все-таки, знаете, маслянища и все привыкли выпить в эти дни. А тут еще такой случай... воля... Могут перепиться...

— Ну что ж такое! Казна да откупщики получат больше дохода.

— Нет, уж, батюшка, это не годится... Все-таки лучше переждать несколько дней и об'явить

¹ — Я знаю, что я не зможу спати цю ніч... Якщо щось трапиться, не бійся збудити мене...

— Нічого не трапиться, — знову нетерпляче відповів цар, цілуючи її в руку й голову.

— Всі ці запобіжні заходи цілковито не потрібні... Цілковито!

Але краще підготовитися до гіршого, — уперто вела свою цариця.

— Добре, добре. Я сказав тобі — роби, як знаєш! — выходячи, кинув через плече цар.

манифест в Великому посту. Наш народ набожний. Он в пост привык смиряться...²

І так маніфест про скасування кріпацтва, що увійшов в історію, як маніфест 19-го лютого, був проголошений народові п'ятого березня.

На велике здивування влади, народ сприйняв це досить апатично і, хоч були вигуки радості і „ура-а”, але настільки кволі і в’ялі, що англійський посол Непір, приїхавши з візитою до Валусвих, не втерпів, щоб не вколоти:

— Comme votre peuple est apathique!¹

На це Валусев тільки здивгнув плечима, відповівши зневажливо:

— Ils ont l’habitude d’obéir³, — і заговорив про недавні перегони рисаків, що збирали всю вишку знать Петербургу.

² — Не розумію, чого тут боятись? Наш народ їх на які революції не здібний. Дайте йому волю чи ні, він знає, що мусить коритися й слухатися старших! Так він звик у родині, так він звик у громаді, так він звик і в державі.

— Але все таки, знасте, масляна, і всі звикли випити в ці дні. А тут ще такий випадок... воля... Можуть переплитися...

— Ну і щож? Казна та відкупщики матимуть більше прибутків.

— Ні вже, батеньку, це не гаразд... Все ж краще виждати кілька днів, а маніфест оголосити в Великий п’єст. Наш народ побожний. Він у п’єст смиренний.

³ Вони звикли коритись.

¹ Який ваш народ апатичний!

VII

У житті Антоновича тисяча вісімсот шістдесят перший рік був роком великих зрушень. В цей рік помер Шевченко, було скасовано кріпацтво, в Америці Південні Штати заявили, що відокремлюються від Союзу з Північними, які оголосили їм війну, сам Антонович почав учителювати. І цього ж року він одружився.

Дотримуючись свого слова, Познанський дістав посаду прикажчика — управителя в маєтку пані Г'абель в Дударях Канівського повіту, а Рильський гарячково працював перед кінцевими іспитами.

— Хочеться, знаєш, поїхати трохи закордон, подивитись, як там люди хазяйнують, повчиться у них... А тоді приїду і засяду в Романівці. Буду господарити і вчити селян, як вони повинні господарити, щоб не залежати від посередників. Це буде добре і для міжнаціональних відносин в Україні. Бо тепер посередник — здебільшого жид, а частенько вже й купець з Великоросії — забирають у селянина хліб майже задарма і заробляють на цьому великі гроші. Селяни повинні організуватись і торгувати безпосередньо з Європою, із споживачем... Тоді ці великі гроші, що заробляє посередник, підуть їм у кишеню, піднімуть їхній добробут, освіту, рівень життя.

— А що ж жиди мають тоді робити?!

— Жиди? Вони повинні також сідати на землю... Або братись до ремесла і науки...

— Жиди до науки? Та ж російський уряд не пускає їх у гімназії...

— Пустить! Якщо вони стануть йому потрібні — мусітиме пустити!.. Але що мені жиди? Вони дають собі раду... Я мрію жити разом з селянами, жити так, як вони живуть... Я знаю, що вони будуть підсміюватись спочатку з мене, що он, мовляв, пан, а взявся за мужицьке діло. Але вони побачать, що я їм не ворог, а друг, і тоді нарешті я зможу злитись з своїм народом, стати одним із них.

А Познанський писав з Дударів:

,Я, мабуть, швидко одружуся. Знайшов собі гарну селянську дівчину, розумну і спокійну... Надіюсь, що наше життя буде йти рівно... Пиши мені”.

Кінець шістдесяного і початок шістдесяти першого року проминув у напруженому чеканні селянської реформи... — „Звільнять чи не звільнять?” „Відпустять з землею чи без землі?”, „Будуть бунти, яких так боялися пани, чи не буде їх?”...

Весь лютий пройшов у цих чеканнях, а заразом і в чутках про важку хворобу Шевченка. Вістки з Петербургом доходили повільно, газети не могли навіть тепер однією писати про скасування кріпацтва, а про Шевченка відомості одержувались тільки з листів, які поволі доходили від старших громадян до студентської молоді.

19 лютого Антонович поспішав до церкви в Прозорівській башті на Печерах, бо казали, що в той день буде прочитано маніфест про скасування кріпацтва. Але служба пройшла своїм звичайним порядком, священик сказав належну на ту неділю проповідь, а про маніфест не було нічого чути. Виходячи з церкви, Антонович зустрів студента з дру-

того курсу Михайла Драгоманова, з яким доводилось часом зустрічатись на рефератах, і той сказав сумно:

— Кажуть, Шевченко в безнадійному стані.

— Хто казав?

— Отець Петро... Знаєте отця Петра Лебединцева? — так от він одержав листа з Пітера, де письмом йому, що у Шевченка водянка і йому дуже зле.

— Та ж йому тільки сорок сім років! — скривився Антонович.

— Але яких років, — похитав головою Драгоманів. — Кожний, мабуть, можна за два рахувати... От і вийде, що він уже старий... Що те серце мусіло витерпіти, скільки воно кров'ю обливалося... Скільки йому крові кожний вірш коптував!... І от тепер, коли ось-ось буде воля, про яку він так мріяв для свого народу, — саме тепер він захворів...

— Як будете ще щось чути сказати мені, — попросив Антонович, а я повідомлю вас, як матиму якісь новини.

Двадцять сьомого лютого вони зустрілись на Крутому Спуску, кожний сумний, кожний з похиленою головою.

— А я йду до вас, — сказав Антонович.

— То ви вже знаєте?

— Так. У фон-Міхелів про це довідався... А вони ще від когось... Але сумніву нема — він помер! Помер учора.

— Він помер! — луною обізвався Драгоманів.

Вони стояли посеред вулиці, не рухаючись, не знаходячи слів, не розуміючи ще навіть самі тих почуттів, що душили їм груди і здавлювали голос.

— Просто не віриться, — сказав Антонович. — Я почав читати його вже дорослим, тут в університеті, і він здавався мені... не те, щоб здавався, але я мав якусь віру, що він, хоч і чоловік, хоч людина, але не підлягає законам нашого тіла... Перейшов солдатчину, арешти, самотність, спеку пустелі — і от, коли став вільний — мусів вмерти... Хоч би вони були маніфест проголосили, щоб він бодай тим потішився...

— Та всі кажуть, що маніфест ось-ось буде... Ніби чекають посту, щоб люди не шили, а щоб молилися, то тоді спокійніше все це пройде... Бояться вони здорово! — скривився Драгоманів. — Така величезна махіна, як держава, а бачите, боїться мужика? Така значить в тому мужикові сила!

— Дарма вони бояться, — сказав Антонович. — В Росії повстання не буде! Ну, маленькі бунти там і тут ще можуть виникнути, але повстання — ні! Занадто вже вони коритись звички... Будуть себе довго ще ніяково почувати, що нема над ними пана!

— Через той страх і доводиться нам так довго того маніфесту чекати.

— А де ж будуть ховати Шевченка?

— Де? Мабуть у Петербурзі.

— О, ні! Це неможливо? Він мусить лежати тут, в Україні... Так, як він нам заповів: „Поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Україні милій”. Вже бодай це мусимо зробити...

— Може, послати телеграму?

— Я думаю, що треба скликати велику кнайпу... Не тільки наших, а всіх... Проти цього, думаю, ніхто не заперечить... Його мусять поховати в Україні...

— Добре, скличемо кнайпу. На коли?

— Та нема чого відтягати, сьогодні ж увечері і зберемось... хоч би й у мене, я маю тепер чималу кімнату, а поруч ще студент живе — відчинимо двері і буде місця досить!.. Не лишимо його там, поміж тих болот! Ні за що!

— Ні за що!

Ввечорі збори перетворились на жалобні поминки по Шевченкові, бо про місце похорону ніхто й не спречався. Одразу ж склали телеграму, щоб вислати Лазаревському, адресу якого мав дістати Антонович. А потім студенти один по одному ставали і говорили про Шевченка, як вони його читали, що думали, як корились його слову.

А днів через вісім, 5-го березня, було урочисто прочитано по всіх церквах маніфест, що увійшов в історію, як „Маніфест Дев'ятнадцятого Лютого”. Панщину було скасовано.

Дзвонили дзвони на всіх церквах, народ плачав від радості, незнайомі обіймались і цілувались на вулиці, а в церквах звучало, ніби перекочуючись з місця на місце ентузіастичне: „Боже, царя храни”...

— Все проходить спокійно і гладко... даром вони трусились, — сміявся Антонович.

— Та не зовсім даром. Он, у Варшаві почались, кажуть, непорядки, арешти, а потім демонстрації.

— Які?

— Пані одягаються в жалобу, студенти правлять панахиди, говорять промови, маршують вулицями... Нагадують про себе, одним словом, думають, що як почалась доба реформ, то й Польщі можна бодай щось дістати... якусь полегшу, якщо не свободу, так бодай автономію.

— Вони і так досить автономії мають... І не такий це народ, щоб малим задовольнився... Ні, це чимсь іншим пахне... Це вони до чогось готуються — і наперед настрої виробляють...

А одного вечора, наприкінці квітня, коли Антонович знов уже, що труна з Шевченком іде в Україну, прийшов до нього молодий незнайомий чоловік і мовчки передав листа.

— Від Бориса Станіславовича Познанського, — сказав він офіційно, вклонившися і вийшов, залишивши Антоновича з листом в руках посеред хати.

Розпечатавши листа, Антонович зрозумів чудну поведінку незнайомого.

„Любий друже, — писав Познанський. — Мене арештовано, і я оце тільки напівдку можу написати тобі цю цидулку. За що — бозна! Повір мені, що нічого не робив і нічим не зогрішив... Але прийшли і арештували і все допитувались, коли я з Польщі приїхав і яку там рідню маю... Казали, ніби мають мене перевезти до Києва — але хто зна. Якщо буду там, постараюсь тобі переказати. Дивись і ти за собою — бо вони люблять отак тягати одного за другим.

Твій Борис”.

Антонович довго сидів над листом, намагаючись зрозуміти, які причини і які події могли викликати арешт Бориса. Чому вони питали про Польщу? Яке відношення до Польщі має Борис, який не був там уже років два чи три? І що саме мало статись у Польщі, за що Борис мусів би відповідати? Може, його кузени встряли в якусь історію і наплели й на Бориса. Вони можуть. Просто, як добрий жарт — втягнути Бориса у якусь польську справу...

Він пробував розпитати про арешти у декого із старших громадян і почув, що Борис не був винятком. Щось робилось в Польщі, а коли там когось арештували, він намагався притягти когось із хлопоманів.

— Що вони насильно хочуть нас зробити поляками, чи що?

— Ні, просто своїх оберігають, а на таких, як ви, мстяться... Одним ударом двох зайців убивають, — пояснив хтось.

— І поліцію з пантелику збивають, — додав третій. — Все таки не на поляків підозра падає, а на якихось там незрозумілих і підозрілих хлопоманів. Російським планам близчі польські пани, тіж якісь там українці...

Та всі ці міркування якось одійшли на другий плян, коли стало відомо, що труна Шевченка наближається до Києва.

Почались міркування, де його ховати. На Щекавицькій горі — пропонували одні. — То найвище місце в Києві і вже звідти буде видно і Дніпро і кручі.

Одночасно надійшли листи з Петербургу, в яких були коротко записані промови, вірніше уривки з промов над могилою і над труною Шевченка. Особливо вразила Антоновича промова, сказана від польської колонії в Петербурзі. Виголосив її Хорошевський, який сказав, звертаючись до Шевченка:

„Ти ніби й не любив поляків, але цю нехіть до них викликали в тобі їхні давні помилки, а через них на народ твій, що його ти гаряче покохав, зійшли великі страждання... За помилки батьків сини не відповідають; тож не торкаймося тут давніх суперечок давнominулого; краще промовимо над цими останками братнє „любімося”!”

— Якось мені все це дивне, — говорив Антонович Варварі, коли прийшов до них. — Так одразу і круто взято примирливу ноту до українців. Чому? Я розумію, що над могилою Тараса Григоровича мусіли вони говорити про мир... Але вони майже перепрошуються... Поляк даром не проситься — це мусить бути ім навіщось потрібне. Настільки я вже їх знаю...

— Можливо, що у них також почалась переоцінка цінностей, — зауважила Варвара Іванівна. — Я можу повірити, що певна група широї і передової інтелігенції могла прийти до думки про мир між нашими народами...

— Боюсь, що ні, — роздумливо вів своє Антонович. — В Варшаві демонстрації, пані демонстративно ходять в жалобі, студенти, як видно, розпалені якоюсь підготувальною пропагандою, а тут і до нас простягається пальмова гілка миру... Думаю, що в Польщі готується якась нова велика дурійка... Вони не можуть повірити у свою поразку і не можуть придумати іншого способу реваншу, як тільки кидатися на ворога, груди до грудей... А ще краще, коли б на конях і з шаблями! О, це вони дуже добре вміли б поставити на сцені! І гинули б при цьому з насолодою, сподіваючись, що хтось дивиться на їх геройство... Не знаю цієї іхньої хвальковитої романтики, через яку шлють вони свою молодь на погибелль ось уже котрий раз!

— А ви будете щось говорити над труною Шевченка, коли вона прибуде сюди?

Можливо, над могилою... Варфоломій Шевченко вже купив землю на Щекавицькій горі... Не знає тільки, коли привезуть Шевченка.

VIII

Два місяці пролежав Шевченко у чужій землі на Смоленському цвинтарі в Петербурзі. Два місяці домагалась Україна, щоб їй повернули її сина, бодай мертвого. Два місяці йшли клопотання, прохання, дозволи й умови; аж доки двадцять шостого квітня тисяча вісімсот шістдесят першого року поетову труну викопали з петербурзької могили.

Прощаючись востаннє, Куліш наказав покрити труну червоною китайкою, щоб виглядала вона, як козацька труна мас виглядати. Куліш ніби перепрошував цим Шевченка за біль і прикорсті, яких не раз завдавав йому. А останніми своїми словами він, ніби присягою, пов'язав Україну з Шевченком:

— Наш єси, поете, а ми народ твій і духом твоїм дихатимемо вовіки і віки!

До Москви труну підвезли потягом, а від Москви поставили її на візок. І покотив по звибоястим російським дорогам міцно збитий візок, яким, в добре ув'язаній, покритій китайкою, а поверх неї промоленою парусиною труні повертається на Україну Шевченко.

Одшуміли промови, віддзвеніли жалібні дзвoni, друзі утерли слізози, і тепер настав найважливіший акт єднання: земля Українська чекала Шевченка, ота осіпана і омріяна земля, на оборону якої встав він, як лицар без страху і докору. І тепер їхав до неї. Миготіли повз візок сірі дерев'яні ізби, шуміли за ним суворі сосни і дуби лісів, де-

не-де, як в Москві чи Орлі, виходили назустріч йому люди і співали над ним панахиди. Але ніщо не спиняло візка, бо він від Шевченка на Україну.

Нарешті, замість дерев'яних ізб почали усміхатись осівші ним білі хатки і вишневі, вже вкриті зеленим мереживом, садки, а вранці і ввечорі зустрічали його співом дівчата, що вже копали грядки. Це була Україна, і до серця її, до Києва поспішав міцно збитий візок.

П'ятого травня вранці захеканий Драгоманів прибіг до Антоновича:

— Шевченкова труна вже стоїть у Броварах... На поштовій станції... З нею приїхав Лазаревський і ще один пан... забув прізвище... Вони вже в Києві, говорять з родиною поета... У них свій проект — ховати Шевченка в Каневі, на тій горі, де він купив собі землю під хату... Не пожив там, то принаймні ляже в ту землю.

— Чи це справді на горі?

— Так. На Чернечій горі... Кажуть, що дуже добре місце. Недалеко від Канева... Ходімо до них... Я думаю, що Шевченкове місце таки в Києві!..

Та коли вони прийшли, там справа була вже майже вирішена, бо і Варфоломій і інші члени родини піддавалися на думку про Канів. Антонович з Драгомановим почали сперечатись, відстоюючи Київ, коли увійшов той, що приїхав з Лазаревським і, прислухаючись до суперечки, сказав авторитетно:

— Думаю, що нема чого нам сперечатись. Така була воля Тараса Григоровича!

— Він хотів у Каневі? — спитав вражено Антонович.

— Так. Бачучи, що вже надходить йому кінець, ми спітали його, де ж його поховати, і він сказав: „У Каневі”.

Всі замовкli. Антонович, правда, дивився на новоприбулого з сумнівом, але не мав ніяких аргументів на доказ цих сумнівів.

— Але навіть, коли й поховасмо в Каневі, — не здавався Антонович, — поки труна тут, мусимо відправити панахиду і поставити її в якусь церкву... Студенти хотіли б щоб труна стояла в університетській церкві.

— Мусимо шти й спитати генерал-губернатора, — відізвався Лазаревський стомлено. — Де він скаже, там і поставимо... Наше завдання поховати Тараса Григоровича з честью, з пошаною. Ми не хочемо викликати ніяких сутічок чи бійки з поліцією.

— Боюсь, що доки ми тут говоримо, там студенти вже зроблять по-своєму.

— То треба поспішати до генерал-губернатора.

Студенти лишились чекати, що скаже генерал-губернатор, до якого пішли Варфоломій Шевченко і священик Лебединцев. Вони вийшли дуже швидко і сказали:

— Князь дав дозвіл, а щодо церкви, то звелів питати митрополита. Їдьмо до нього...

Митрополит Арсеній також не робив труднощів, а тільки спітив, де стоять труна.

— В Микольській Слобідці, — відповів Варфоломій.

— То завезіть її до церкви Рождества... Це буде найближче...

Та коли вони верталися на Поділ, перед мостом побачили Чалого. Він стояв перед дорогами з труною, яку студенти вже хотіли везти в Київ.

— Мої дорогі приятелі! — умовляв Чалий студентів. — Не робіть цього. Почекаймо нашу делегацію... Це — дорогоцінний прах нашого велико-го Тараса Григоровича. Ми не можемо з нього зробити знаряддя для політичних демонстрацій!... Ми занадто шануємо його...

Варфоломій Шевченко, підіжавши в цей час, разом з отцем Петром пішов до труни.

— Труну треба везти до церкви Різдва! — сказав він коротко студентам. — Я — говорю від родини поета!... Повертайте воза і везіть у церкву Різдва.

Студенти служняно повернули воза, але тут же на передок скочив один з них і виголосив палку промову на пошану поетові.

— Князь Васильчиков заборонив промови — шепнув Варфоломій Антоновичеві.

— А що ми можемо зробити? — знизав той плечима. — Ви ж бачите що робиться? Тут і польція нічого не зробить. Хіба би князь вислав війська.

Дійсно, за ланцюговим мостом весь берег був вкритий народом. Стояло багато панських берлинів, чимало було й візників, але найбільше натовп складався з тисячної маси людей, що стояли групами і поодинці. Багато студентів було в хлопоманському одязі — в керелях, брилях, шароварах і чоботях. Чимало військових стояли кулками, приглядаючись тому, що робиться; міщани і міщанки, одягнуті, як на свято, мішались тут з подольськими перекупками. Але найбільше було селян... Два місяці тому вони почули, що вони вже вільні, і це фактично була перша їх поява нарівні з іншим громадянством, перша їх участь у вілікому народ-

ному русі, перший вияв їх почуттів, як вільних і рівних громадян України.

— Плачуть, — сказав Антонович, але далі вже не було часу для розмов, бо студенти вишрягли з воза коні і самі тепер везли важкий віз через грузьке київо-подільське шосе. Віз раз-у-раз спиняли, і хтось вилізав на передок і виголошував промову, то звертаючись до труни, то до натовпу навколо. Антонович запам'ятав якогось, видно, серба з Духовної Академії, який прощався з Шевченком від імені балканських слов'ян.

В маленьку церкву увійшли поважні промадяни, а молодь лишилась на вулиці.

— Хто править панахиду? — спитав Антонович сусіду-студента.

— Якийсь приятель Шевченка... Чернець з Братського монастиря...

Антонович вже збирався повернутись додому, коли, обернувшись, раптом опинився лицем до лиця з Борисом Познанським.

— Борисе! То й ти приїхав! — кинувся він радісно до друга, але той застережливо підняв руки і покосився вбік. Антонович побачив, що по обидва боки Познанського стоять солдати з так званої інвалідної команди, яких уживали для конвою арештованих.

— Що сталося? — спитав Антонович.

— Ти одержав моого листа?

— Так.

— Ну, так тепер вони привезли мене до Кисва... Якась дурна справа, але забирає в мене марно час...

— А що ж ти тут робиш?

— Як що? Прийшов попрощатись з батьком Тарасом...

— А вони?

— Та не хотіли мене випустити самого. Я навіть слово чести їм давав, що повернуся... так не повірили. От і відрядили зі мною оцих калік... — вказав він на своїх конвойних.

— Ну, барін, ти не лайся... Як прийшов прощатись з покійником — так і прощайся... Ми тібе в церкву і проведем, як треба, честь-честю... Я й сам хочу подивитись, що це за Шевченко такий, що за для нього стільки народу зібралось.

— Не побачите, — сказав Антонович. — Труна закрита. Тільки так пошану можете віддати. Бо то була справді велика людина... за людей боровся, за них страждав, за них його і в солдати наказали забрати... Він все те пережив — і не здався. От ми його за це й шануємо.

— Он як!.. Так значить він наш брат — протягнув конвойний, — ну що ж, пане, ходім, як не побачимо, так хоч помолимось...

— Що маю робити? — спитав Антонович Познянського.

— Не знаю, — сказав той. — Бережись, бо хтось нас всипає перед владою.

Пізно ввечері повернувся Антонович додому, стомлений і так глибоко зворушений, як маубть ще ніколи.

— Наш єси, поете, і ми народ твій... — повторював він слова з Кулішевої промови над виконаною труною. — Наш єси поете... І народ прийшов... Якого ще поета і де ховав отак численно народ?... До кого ще прийшли селяни... Може вперше маючи змогу прийти вільно, прийти не гнані нічийм наказом і не питуючи нічийого дозволу... Так, ми народ твій!... І що може зробити цей народ, коли б тільки дійти до нього, дістатись до його-

го серця, промовити до його розуму... О, Україно, оде ти сьогодні стала над його труною і вже ти від нього не одійдеш!

На другий день ішов дощ, але тисячний на-
товп залив вулиці і малу площеу навколо церкви.
Отець Петро Лебединцев відправив заупокійну служ-
бу Божу, і жалібна процесія рушила з церкви до
Дніпра. Так само, як і вчора, процесія спинялась
і хтось говорив... Антонович також прощав Шев-
ченка від громади студентів і прирік, що вони будуть
продовжувати чесно і незрадно святу його справу...

— Бач, і Дніпро розлився слізми по ньому — зіхнула якась панна, дивлячись на те, як повінь заливала береги...

Труну підвезли до мосту, де вже стояв під па-
рами пароплав, що мав відвезти її до Канева.

Над самим Дніпром сказав ще прощальну про-
мову Чалий, труну внесено на пароплав, і він ру-
шив.

Антонович іхав у Канів, сам не знаючи, як це сталося. Не було сили відірватись від цієї, вкритої китайкою, труни, відійти від цих людей, що з ними він був з'єднаний чимось більшим, ніж особисте знайомство, дружба чи політичні погляди. Вони були з Шевченком — а він був з ними. І тому Антонович мусів бути тут...

Пізніше на пароплаві він познайомився з су-
путником Лазаревського, художником Честажів-
ським, який мав оформити могилу Шевченка після похорону, і для того залишився надовше в Каневі. Коли труну поставили в канівській церкві, Антонович вийшов з Честажівським на палерть. Люди входили і виходили з церкви майже безупинною чергою.

— Ніколи не думав, що стільки селян прийде прощатись із ним.

— Почекайте, що буде після завтра, в неділю, — сказав Честахівський.

І справді, в неділю всі вузенькі вулички Канева навколо церкви були залиті селянами. Тисячі їх приїхали, прийшли і припливли човнами на прощання з Шевченком.

— Цікаво, що думають вони про нього. Що вони знають? — сказав Антонович і підійшов до однієї групи селян, що саме вийшли з церкви і спинились неподалік паперти.

— Здорові були, люди добрі, — сказав він.

— Здорові, — якось знемога відповів один з гурту.

— Попрощались з Шевченком?

— А так. Попрощались.

— Ви, може, знали його ще молодим? Чи може ще й хлопчиком?

— Я? — здивувався той. — Ні, я не з Кирилівки... Я тут під самим Каневом живу... Та ми у іншого пана були... дякувати Богові...

— Ну, не кажи! — обізвався інший. — Якби йому добріший пан попався, так він би, може, так за нашу волю не старався.

— Та що ж він міг зробити для нашої волі?

— спітав Антонович.

— Як що? Та ж він усе писав і писав, аж таки виписав нам волю! — відповів другий селянин, а перший, вдивляючись підозріло в Антоновича, сказав.

— А хіба ви, пане, не з ним пароплавом приїхали?

— З ним.

— Так ви мусите знати, що він писав.

— А знаю.

— Так нема чого нас випитувати... Ходім, Павло, — гукнув він до другого. — Тут буде багато таких розпитувачів... Так не всім же будеш відповідати.

— Бачите, — сказав Честажівський, який спостерігав збоку всю цю сцену. — Вони знають, що знають... може, це не зовсім відповідає тим фактам, що їх знаєте ви, але воно їм ближче до серця і дорожче, ніж всякі ваші точні істини... І маєть вони близчі до зрозуміння Шевченка, ніж ми... Чули ж ви — „виписав нам волю”.

— Але не тільки волю. Він виписав для них і Україну, — уперся Антонович. — От про це вони повинні також знати...

— Як видно, для них воля важливіша!

В суботу Антонович разом з іншими студентами їздив на Чернечу гору копати могилу для Шевченка. В неділю вони повернулись на похорон.

У великому соборі отець Мацкевич прощався з Шевченком наджненою промовою:

— Ось, браття-християни, перед вами світло, що світило всій Україні — перед вами Тарас Шевченко... Кого провадять так далеко з такою пошаною? Чи мужа, сповненого бойових заслуг, чи достойника, що прославив себе на полі політичної діяльності, що діяв силою влади і закону? Ні, браття! Це — Тарас Шевченко!.. Хто його не знає?! Благоговій же до граду нашого, Україно! У нас покоїться прах Тараса Шевченка!..

Пароплав знову повільно плив, везучи труну до Чернечої гори, а за ним довгою лінією пливли великі і малі човни з недавніми кріпаками, що тепер проводжали свого великого земляка і везли

йому сотні дрібних, сплетених з польових квітів віночків . . .

Антонович стояв на покладі і дивився на цю фльотилію, на цю барвисту лінію, що переливалася, як веселка на воді, і думав:

— Вони ще не знають добре про нього, а вже йдуть за ним. А що буде, як вони знатимуть? Як вони прочитають його могутні заклики стати до боротьби за Україну?! А вони повинні знати. Нехай мос все життя піде на це, а нарід повинен знати про себе. Він повинен знайти своє ім'я, коли знайшов свого співця . . .

Перед тим, як сісти на пароплав і йхати назад, він ще раз глянув на гору. Могила виглядала, як великий букет квітів, вкрита тими сотнями вінків, які вчора пливли за труною.

— Це не кінець, — думав Антонович. — Ні, це не кінець. Це тільки початок. Він почав, а продовжувати треба буде нам.

IX

Після похорону важко було братись до праці, готуватись до лекцій і питати в класі речі, нецікаві ні йому, ні учням. Але він змушував себе силою волі, плекаючи в своїм характері твердість рішень.

Чимало часу забрало йому розшукати, де тримали Познанського і за що... Нарешті довідався, що він сидів у найближчому до Антоновича Лібедському поліційному участку та, коли Антонович кинувся туди, виявилось, що Познанського вже випустили.

— Так, покищо не знайдено за ним проступків, — кривився молодий поляк, що за звичаєм, після закінчення університету, працював в канцелярії генерал-губернатора, щоб набути собі стажу.
— Але це не значить, що він невинен... Тільки, що добре зумів сковати кінці.

— В чому ж його обвинувачують?

— У підготовці селянського повстання, у підбурюванні селян...

— Ви знаєте, колего, що це смішне! Познанський ніколи не був за відкрите повстання. Він вважає, що народ має піднести свій освітній рівень — і тоді вирішити, якої влади і якого укладу він хоче.

— Це, колего, — скривився стажист — вже є протиурядова агітація і крамола. Як студент, я мушу вас покривати, але як губернаторський урядо-

вець, я мусів би доложити про ваші слова своєму начальству.

— Навіть так? — прижмурився Антонович. — Щоб боротись з українцями ви навіть підете на доноси?

— Я тим виконаю свої обов'язки — і як поляка і як урядовця, — гостро різав той. — Тут суть або польські землі або російські землі... Для України тут місця нема!

— Навпаки — тут Україна — і тут місце на самперед для українського народу А ви можете рядити в Польщі — ми туди до вас не підемо!

— Ну, а ми до вас прийдемо, — з загрозою в голосі сказав стажист. — Ви нам не будете пускати справи свою агітацією... І звідки у пана такі теорії? Та ж пан з роду-віку поляк...

— Навіть з аристократичного роду, — усміхнувся Антонович. — Але — з лівого боку. І одночасно — з українського роду, який я вибрав за свій!

— Добре. То — справа пана. Але я раджу панові сидіти тихо, і прошу пана те саме порадити і колезі Познанському.

Але не довелось Антоновичу радити щось Познанському, бо через день одержав від того листа.

,Щойно мене звільнили, — писав Познанський, — і я трохи заспокоїв людей у Дударях, що я — не злочинець, і що за мною вини ніякої нема, — як я, звичайно, полетів у Канів... Полетів, може, надто пішний вислів, бо поїхав я возом і то дуже дрантивим, який все таки приставив мене на місце. Вклонився я могилі нашого великого спільногоБатька і там же познайомився з художником Грицьком Честахівським, який оформлює могилу Шевченка, на якій вже стоїть дубовий хрест... Цей

Честахівський вже міг би вийхати назад до Петербургу, так закохався тут у одну дівчину, Марусю Гострівну — і не може рушити без неї... Вона й справді надиво гарна. Справжня антична красуня — тільки не з тих стародавніх, з гострими носами, а повна ґрації і незрівняної гармонії в рисах обличчя. Не знаю, що з цього буде... Але Честахівський з нею не одружиться, а як повезе її з собою в Петербург — то що з нею станеться? От, бачиш, що то значить краса — якби була негарна, ні він, ні я нею не журився б! Добре тобі, що ти цими речами не цікавишся?.. Тобі найперше логіка, розум, а краса тебе не діймає!..”

Антонович відіклав листа і замислився. Борис помилявся. Власне, краса впливалася на нього, на жаль! Якби він міг жити тільки логікою, він був би найщастливіший чоловік на землі — працюй, пиши, роби, як хочеш! Ніхто тобі не перешкоджає, ніхто тебе не відрве... ні про кого не треба думати... Але, власне, вся біда в тому, що він думав! Думав про Варвару Іванівну — і не міг вигнати її з своїх думок... Думав, і бачив її, як живу, і мріяв про неї, замість того, щоб писати свою працю, і снив про неї вночі... Розум — це — розум, а краса і її сила були більше за нього. І ніяка логіка тут не поможет!..

„Треба рішати, — думав Антонович. — Треба рішати, бо і вона і я знаємо вже ясно, що ми пов'язані. Без слова, без натяку. Навіть без поцілунку, а ми знаємо, що нас щось в'яже і не відпускатиме... Треба рішитись!.. Це я мушу зробити і для неї і для себе — рішитись... Мої друзі вже вирішили це. Вони пішли на село, до народу... Але що я буду робити там? Сіяти хліб? Мене це ніяк не цікавить. А треба ж буде з чогось жити... Ні,

село не для мене... Лишитись в Києві? Це для мене особисто було б найкраще — тут університет, тут бібліотека, тут завжди свіжі газети і журнали... Нарешті — це ж Київ... Центр України... Її початок від віків!.. Я можу тут учительювати і потроху готуватись на ступінь магістра... Але якщо я лишусь тут, як бути з Варею?.. Так, в думках вона для мене давно вже Варя, а не панна Варвара, і не Варвара Іванівна... Я люблю її, і майже певен, що її вона любить мене... Вона розумна і тверда, це я теж люблю... Мені не доведеться тупцювати коло її слабостей чи примх... Вона — найкраще, що могло б мині трапитись — і коли б не те, що я прирік служити Україні — я б мусів уже давно бігти і просити її руки... Але і так, я таки піду просити її руки... Вдвох ми зможемо зробити значно більше, ніж я один... Але якби вона була слаба і примхлива, я однаково зробив це, — усміхнувся Антонович на те, що лукавить навіть із собою — нема ради! Я закожаний і треба вже вирішити, чи вона піде зі мною... Головне — оті мої повсякчасні хвороби. Чи маю я право кликати з собою молоду дівчину, коли знаю, що їй доведеться часто ходити за хворим!.. Але однаково, — я не можу інакше! Я мушу спітати її, бо від цього залежить усе, що робитиму далі.

Ввечорі того ж дня він поспішав добре вже знайомою дорогою до хати фон-Міхелів. Старий Міхель, як його всі називали, сидів за своїм звичаєм в передпокій і крізь розчинені наrozтіж двері спостерігав за всім, що робилось на вулиці.

— А, пане Антоновичу! — привітав він Володимира. — Давно вас не бачив. Давно... Чув, що вашого приятеля арештували, га? Чув, чув... Але він відважний і впертий, як справжній малорос! Як

ушерся, що мусить попрощатись з Шевченком, так довелось їм його навіть під конвоєм туди везти! Молодця! Це я розумію... З нього вийшов би добрий військовий. Бо у війську, я вам скажу, дуже важливо упертись і не здаватись. Як з ворогом зовнішнім, так і з ворогом внутрішнім — з начальством, — засміяється він. — Але не хочу вас затримувати. Ідіть у вітальню, там дівчата про щось давно вже пошепки змовляються. В таємниці від мене. Ну, то я й не прислухаюсь... А отої стажист, з яким ви в губернатора розмовляли, то сумнівний тип... сумнівний тип... Ви з ним у великі откровенності¹ не пускайтесь...

— А ви і це знаєте? — розгубився Антонович.
— Швидко все в Києві стає відомим.

— А звичайно, звичайно — хихотів старий Міхель. — Провінція... Ну а я, як знаєте, на пенсії, то й цікавлюсь усім, що навколо робиться... від нічого робити... від нічого робити!.. Але ви моого слова послухайте і з тим стажистом говоріть обережно.

— Та невже він доноситиме?
— Налевно, напевно доноситиме... Тільки не губернаторові... ні, у нього своє начальство є... — задоволено потирав руки старий. — Бачите, і старий Міхель часом може на щось придатись!.. Варя! — загукав він у хату, — ось тут пан Антонович прийшов... Чи хоч його ви допустите до своєї містерії?

Варвара Іванівна усміхаючись стала на порозі.
— Прошу, пане Володимире. Заходьте! Тато завжди щось вигадає... ніяких у нас містерій нема.
Але коли Антонович привітався зо всіма, дів-

¹ Одвертості.

чата справді перейшли на шепті, бо у них ішла палка суперечка над тим, що саме купити батькові на день його народження... Сашуня наполягала на новій люльці з довгим цибухом, а Варя і Наталя хотіли вишити йому нові капці.

— Та подаруйте і те і друге, — порадив Антонович, і дівчата розгублено замовкли, не припускаючи, очевидно, думки про такий вихід.

— По-перше, тоді треба буде ще й третій дарунок робити, щоб вийшло від кожної по одному — діловито залежала Наталя. — По-друге, ми ще ніколи не ділились, а завжди татові дарували всі три разом...

— А як довго думаєте ви отак-о всі три разом жити? — пожартував Антонович — Вже час звикати до того, що мусите жити окремо.

Варя швиденько глянула на нього і спустила очі, а Наталя заговорила поспішно.

— А що ж, і розійдемось, а все одно будемо сестри. Вже цього ніхто змінити не зможе...

— Розкажіть нам, як було в Каневі, — попросила Сашуня. — Я мушу сказати, що такого, як було на Подолі, такої глибоко-народньої демонстрації я ще не бачила!.. Це не те, що в Варшаві студенти демонструють. Тут був нарід! Власне, усі верстви, всі пропарки народу були об'єднані навколо Шевченка!..

— Так, це було незабутнє переживання, — погодилася і Наталя, а Варя тільки глянула на Антоновича.

— Я думаю, що в Каневі було іще краще...

— Так... Ця труна, вкрита червоною китайкою, що пливла над Дніпром, і ця довга черга барвистих човнів, що пливли за нею, як качата за ма-

тір'ю... це справді було неймовірно гарне й уро-
чисте...

Вони говорили ще про різні чутки, що доходи-
дили з Варшави і про певні ознаки того, що поля-
ки до чогось готуються...

— Кажуть, що уряд навіть хоче закрити уні-
верситет, — сказала Варя.

— Який? У Варшаві?

— Та ні, у нас в Києві... Щоб перешкодити
полякам під'юджувати молодь...

— А що ж це — Київ по-їжньому, польське
місто, чи що? Це українське місто в російській ім-
перії... Вони повинні і з нами числิตися, а не
звертати увагу тільки на поляків... Ми мусимо
якось на це зареагувати — сказав Володимир.

Тільки після того, як закінчився спільній для
всієї родини неодмінний вечірній чай, зміг Антонов-
ич попросити Варю піти трохи перейтися вули-
цями.

Якийсь час вони йшли мовчки, насолоджую-
чись красою травневого вечора...

— Яка чудова весна — сказала тихо Варя. —
Здається, що в самому повітрі дзвенить вона...

— Варваро Іванівно... — почав тихо Антонов-
ич. — Варю... чи ви не знаєте про що я прий-
шов вас спитати?

— Про що? — прошепотіла вона.

— Я давно вже хочу спитати вас, але... не
наважуюсь... боюсь... — проговорив Антонович
тихо. — Я люблю вас, Варю, — нарешті вимовив
він. — Я люблю вас і прошу вас бути моєю дружи-
ною. Я думаю, що ви вже давно знаєте, що я люб-
лю вас... А, Варю? — зазирнув він їй в очі. — І
ви не проганяли мене... Що ж мовчите?...

— Чи вам треба ще питати? — відповіла вона пошепки. — Самі ж кажете, що я не проганяла вас... А слід було б уже давно прогнати...

Він несміливо обняв її за стан, і, притягаючи до себе, спітав:

— То любите? Справді любите?

— Справді, — підвела вона на нього ясні і щирі очі. — Якби не справді — то для чого б я... — вона не договорила, бо він нахилився і міцно поцілував її.

— На вулиці — ахнула вона, відсторонюючись.

— Хоч і на площі! — сміявся він, не відпускаючи її. — Хоч і на паперті Андріївського собору — перед очима всіх людей! — І він знов цілував її, спиняючись і під деревами, де було темніше, і під гасовими ліхтарями, що непевно освітлювали вулиці...

Як довго вони ходили по вулицях, розмовляючи, розповідаючи один одному найважливіші для них і нікому більше не цікаві речі про те, як і коли вони зрозуміли, що люблять, як і коли жось із них глянув, як і коли інший щось сказав.

— У мене є дві великі вади, Варю... Через них я також вагався, чи смію просити вас за себе... Дві дуже великі вади, — хвилювався він і не кінчив.

— Ну, одна це — Україна, — сміялась вона. — Правда, Україна? Я так і знала, що ви про неї заговорите... Але я не заздрісна... І не буду відтягати вас від праці для неї... Ні, ні...

— Я знаю, — стиснув він її руку. — Я завжди знат, що в цьому ми будемо йти з вами разом.

— Так. Працювати для народу, — шепотіла

вона. — Я знаю, що для вас це найбільш важливе...

— Не більш важливе, як ви... як ти, — шепотів він. — Не більш важливе... але й не менше. Україна і ви... Це будуть дві найбільші цілі моого життя... Я так хочу, щоб ви були щасливі!.. Так хочу... Бодай, щоб одну людину я зробив щасливою!

— А яка ж друга вада? — спитала вона через деякий час.

— А друга?.. А, так, друга вада — це мої хвороби. Вірніше, моя загальна хворобливість... Не знаю, звідки вона в мене, але ще з дитинства я, скільки пригадую, то часто хворів. І тепер. Найгірше в мене з горлом... Але це неважне. Це потім... Я хотів тільки, щоб ви знали. Щоб не вийшло, що я затаїв щось від вас.

Коли вони нарешті повернулись до хати Міхелів, старий все ще сидів у передпокой, хоч на вулиці вже майже не було руху.

— Прийшли? — заспішив він своїм звичаєм.
— Прийшли, прийшли... А довго затримались... довго... довго...

— Ми прийшли, — сказав Антонович, не випускаючи Вариної руки. — Я прийшов, щоб просити у вас руки вашої доньки, Варвари Іванівни...

— Якщо вона згодна, — сказав старий капітан, встаючи, — якщо вона згодна, то і я згоден... Боже вас благослови, — сказав він надиво повільно і урочисто. — Боже вас благослови, а я вас благословляю... Треба сказати мамі і всім в родині — знову заметувшися він після того, як поцілував доньку і Антоновича. — Це велика новина. Я певен, що ви зробите Варю щасливою... — говорив він Антоновичеві. — А за неї, то я також пе-

вен... Це — золоте серце і ясний розум, пане мій. Так, мілсдарю¹, це золоте серце і ясний розум! Жодна з її сестер не має того. Одна має серце, а друга — розум...

— Цікаво... Що ж власне, припадає мені — серце чи розум? — спитала Сашуня, яка надійшла на вигуки батька.

— На щастя, — серце, — сказав він, обіймаючи її. — Попілтуй сестру і майбутнього зятя! — Варя дала слово Володимирові Боніфатьєвичу!... А де ж Наталя? Де ж наш розум?! — питав він метушливо, вглядуючись у темну вітальню за передпокоям.

— Та тут я, тату, тут — відізвалась звідти Наталя... — Чую і радію, але ніяк не можу засвітити лямпи... Ці нові лямпи чиста біда... Свічки були крапці... А тут і руки зімажеш, і керосином вся кімната просмердиться, доки стане світити... От! — сказала вона, входячи в передпокій, і не захриваючи дверей до вітальні, так що косий промінь світла освітлював нерівно всіх присутніх.

— Вітаю і поздоровляю... Варічко! Так би тебе розцілуvalа, але наперед мушу вимити руки... Але радію вашим щастям і певна його... Вітаю...

Вона втекла до своєї кімнати, а всі пішли гуртом до вітальні, де старий капітан, усівшись у своє улюблене широке крісло, сказав поважно:

— А щодо діла і серйозних справ, то прошу вас прийти до мене завтра вранці... Тоді я поясню вам, як стоять справи.

— Які справи? — не розумів Антонович, але старий стояв на своєму.

— Серйозні справи... серйозні... посаг і все,

¹ Мілсдар — скорочено „милостивий государ” т. т. „ласкавий пан”.

що я даю за Варічкою... Вона в нас не з порожніми руками вискачує, а її віddaю, я, — і батько, і ви мусите знати все, що за нею дістанете...

— О, — засоромився Антонович. — Що там ви вирішете, так і буде... Я вже маю посаду... Так що я зможу утримувати свою жінку... і взагалі родину... Я на посаг не розраховую...

— Мусите, мусите, — швидкою мовою переконував його старий. — А якже. Я ж не хтось там... я капітан російської армії... інфanterії, можна сказати... Моя донька мусить бути забезпечена... Та прийдете завтра, — заспокоївся він так же швидко, як і був розгорячився. — Тоді ми все й вирішимо.

Для Антоновича почалися якісь хмільні, пів-притомні дні, коли він ходив до священика, до ювеліра, вибирav перстені, домовлявся про якісь рушники, серйозно обговорював з дияконом чи треба баса, щоб „гримнув” „Гряди, голубице”, чи краще, щоб він „гримнув” „на Ісаїя лікуй”.

— А за „да убoться” ви не бійтесь — заспокоював диякон Антоновича... — „Да убoться” я сам прочитало. Так, як я, зам і в Петербурзі не прочитають! Я так, знасте, підрокочую, підрокочую баском, баском, а тоді як гримну октавою „да убoться-а-а-” — так у мене свічки гаснуть! Це вже я вам зроблю, будьте спокійні! Свічки гаснуть!

Вінчались було вирішено в церкві в Прозорівській башні на Печерах, де правив улюблений молоддю отець Олександр Борецький, і капітан настояв на тому, щоб зробити гучне весілля і запросити багато гостей.

— Кличте ви своїх друзів також, а якже, — говорив він Антоновичеві — А може хто з вашої родини скоче приїхати...

— Ні, ніхто, мабуть, не приїде, — урвав Антонович мову, бо зінав, що найшвидше може приїхати сестра Евеліна, і не хотів, щоб вона внесла ще більше нервовости і метушні у весілля, сама підготовка до якого вже стомила його.

Найбільше клошотів завдало Антоновичені шукання мешкання. Досі він не звергав великої уваги на житлові умови — аби було досить тихо, щоб можна було працювати, та аби не було надто дорого. Тепер же перед ним раптом вирошли інші проблеми: щоб було в порядній частині міста, щоб не надто далеко від університету, але і не занадто далеко від базару. Щоб була лесна спальня і простора вітальнія, — словом, щоб було вигідне і недорого. Зрештою вони знайшли таке, що сподобалось і Варі і Володимирові, — а що воно було трохи більше, ніж їм було потрібне, то це виходило навіть на краще, бо хоч Евеліна не могла приїхати на весілля, але написала, що прийде до Володімежа свою доньку Христину, як тільки молоді трохи влаштуються і обживуться на новому господарстві.

„Христиночка рветься звідси, — писала Евеліна братові. — Вона дуже здібна і могла б навчитись чогось у Києві... Правда, вона дуже швидка, захоплюється всім і має палку вдачу, але з часом це уляжеться... Та я надіюсь і на твій вплив на неї — ти завжди був такий спокійний і стриманий...”

— Не знаю, як ти на це подивишся — казав Володимир Варі, одержавши цього листа. — Я не хотів би, щоб ти відразу брала на себе обов'язки виховательки для Христини. Я її пам'ятаю маленькою — було міле дівчина... Але коли вона така ж нервова, як її мати, то краще я відмовлюсь.

— Ні, нехай приїздить, — сказала Варвара Іванівна, — нехай. Мені буде веселіше і я радо подбаю за неї... Я звикла, що нас було троє дівчат — завжди весело і завжди шумно. Христина мені не буде перешкоджати...

А тим часом надійшов і проминув день весілля, якого Антонович чекав зі страхом, бо зінав, що буде багато метушні, шуму, поцілунків, поздоровлень, словом всього того зовнішнього і не завжди щирого, чого він так намагався уникати...

Та наречті вони ліпшились удвох в своєму мешканні, і життя потроху входило в певний ритм, у певні береги, не завжди рівні, але більш-менш усталені Антоновичем.

— Надіюсь, що все буде добре, — якось сказав він Варі. — Але мене все ще непокоїть те, що я почув від Піrogова.

— Так це ж коли було, ще коли ти шукав посади.

— Так... Але дуже мені не подобається, що вся шляхта взялася нарікати і скаржитись на мене.

Варвара Іванівна, вся рожева від перших клюпотів над власним обідом у власній їdalyni з чоловіком, присіла коло столу в кабінетику Антоновича і сказала:

— Я Піrogова не боюсь, — це порядна людина.

Микола Піrogов був попечителем шкіл у Києві. Він уславився, як розумний і передовий педагог, і Антонович спокійно ішов до нього просити посади, надіючись, що справа розв'яжеться швидко.

Але Піrogов, вислухавши його, сказав раптом:

— Дуже радий з вами познайомитись, бо я вже стільки чув про вас.

— Чули, ваше превосходительство?¹ — здивувався Антонович. — Від кого?

— Звідусіль... Я багато об'їздив по провінції, і куди не прийду, скрізь чую скарги на вас.

— Скарги? — не повірив своїм вухам Антонович. — Та ж я тільки вчився. Навіть не маю багато знайомих на провінції... Трохи мосі рідні та й усе.

— Але ходите в мандри, — сказав Піrogов. — Переодягаетесь селянином і ходите по провінції, спиняєтесь у селян, розмовляєте з ними... Більшість поміщиків дуже налякані, вони вважають, що ви підбурюєте селян, щоб різали панів...

— Ніколи не думав, що мої мандри викличуть таку реакцію, — признався Антонович. — Ми блукали влітку, записували пісні, слухали народні перекази, знайомились з побутом селян, чумаків, рибалок... Все це нічого спільнотного не мало ні з якою політикою, чи панами...

— Ну добре! — сказав Піrogов. — Посаду я вам дам... Моя служба педагогічна, а не поліційна... Але бережіться, бо на мені ця справа не скінчиться.

Антонович розповів це Варі, і рішуче заявив:

— Ну рік-два попрацюю як учитель, а тоді почну дивитись за кращою працею.

— Найголовніше для тебе — це скласти magisterський іспит і почати викладати в університеті... Наука це твоя сфера, університет — це місце для тебе.

— Слухаюсь і не заперечую — весело погодився Антонович, цілуючи її. — Але я боюсь, що Пі-

¹ Російське звертання до вищих чинів — генералів у війську, дійсних статських радників — серед цивільних.

рогов має рацію і що ця справа ще не закінчена . . .

— Ну, там побачимо, — відмахнувся Антонович.

— А покищо давай краще обідати. Цікавий я зна-
ти, яке меню ти уклала на сьогодні.

Обнявши її, він поволі рушив до ідальні.

X

В мешканні бердичівського повітового маршала-ка сидів в кабінеті сам господар, а проти нього молодий стажист з канцелярії генерал-губернатора, з яким Антонович мав сутичку за Познанського.

— То пан каже, що багато вже доносів, — питав господар.

— Я нарахував сорок два, прошу пана маршала-ка, — відповів шанобливо стажист.

— І що ж князь Васильчиков?

— А нічого.

— Нічого?

— Так, якби нічого й не було. Прочитає і скаже покласти у справу Антоновича. Може це ще колись пригодиться, — мовить. Але зараз нічого не починає ...

— Москалі хитрють, — почувся голос з затемненого кутка кімнати, і обидва повернулись туди. — Прецінь вони знають, що для них зараз від українців небезпеки нема... I мабуть мас від своїх станових приставів повідомлення, що Антонович нічого злочинного не робив. От він і не починає нічого. У них тепер на першому місці поляки стоять... Трохи зарано в Варшаві молодь заворушилася!

— I я так думаю, проше отця шамбеляна, — закивав головою господар. — Точно так, як отець шамбелян, ще недавно говорив я...

— А чи делегації в генерал-губернатора вже

були? — перервав його безцеремонно отець шамбелян.

— Так, прошу отця. Були... Одні привезли книжечку, яку Антонович роздавав. Автентична книжечка, яку він лишив селянам... Так князь прочитав і каже, що нічого там, крім азбуки, не вбачає...

— Нічого, крім азбуки! — повторив шамбелян.

— Тоді вони показують йому, що там же вбитий намальований. Є там така картинка: дуб зламаний, а під ним убитий чоловік... Панове пояснили князеві, що це лежить убитий пан, і що вся книжка закликає бити панів...

— Ну і що?

— Князь пообіцяв, що заборонить продавати Граматику в Києві.

— І заборонив?

— Так. Заборонив. Книгарні продають її тепер у Микольській Слобідці. Селянам ще зручніше її купувати, бо по дорозі до Києва. Не треба ходити по місту й шукати...

— Хитрі, псякрев!... перепрошую отця шамбеляна, — пробурмотів маршалок.

— А думу про Наливайка показували?

— Показували... але видко хтось уже добре князеві наперед усе показав. Бо він тільки сміявся... Каже, що ця дума вже друкується давно, що вона є в збірниках Срезневського... Так що можна її і в Граматиці друкувати...

— Та-ак, — протягнув отець шамбелян, — виглядає, що хтось його добре напутив, як ставитись до наших скарг... Хто це може бути? Антонович?

— Не думаю. Він до генерал-губернатора вступу не має... І взагалі — з ним ніхто не рахується...

— Це мусить бути хтось із старих українофілів... Це сім'я не зникає! Поли його, поли його, а воно знов проростає... Треба знайти хто це може бути, а ми вже зробимо щось, щоб князь не дуже до нього прислухався... Наскільки я знаю, із старих українофілів тут, у Києві, лишився тільки Веденюк... та ще, може, має впливи Грабовський з Конопниць? Це треба буде довідатись...

— А покищо, як бути з Антоновичем?

— Якщо я дозволю собі висловити свою думку, то через генера-губернатора ми небагато діб'ємося, — обережно почав стажист... — От приїхали представники шляхетства скаржитись, що в ярмаркових театрах виставляють Ваньку-Каїна... знаєте, така собі народня драма про цього розбійника, як він різав панів, жидів, наївть священиків... Делегація заявила князеві, що це підбурювання селян до повстання і різанини...

— І що князь? — жваво спитав маршалок.

— Нічого. Майже висміяв їх в лиці: це, каже, вже століттями на ярмарках показують, і нічого досі не сталося. А як вони пішли, він сказав мені: це просто дивно, який в цих поляках страх сидить перед селянами. Мусить почувати себе дуже перед своїми людьми винуватими!... У мене, каже, такого страху ніколи не було, а в мене більше було кріпосних, як у них усіх разом взятих...

— Так. Через нього нічого не вийде, — задумливо підтверджив маршалок.

— Лишається шляхті взяти всю справу в свої руки! — сказав шамбелян.

— Нам? Як?

— Дуже просто! Покликати Антоновича і всіх, хто там з ним, наприклад молодого Рильського на

шляхетський суд. Ви, як повітовий маршалок, маєте права покликати для відповіді кожного шляхтича вашого повіту... Отже — покличте й Антоновича... Послухаємо, що він скаже. В усякому разі, вселимо в нього трохи страху Божого, це завжди корисно для запальних молодиків.

Статист покачав головою.

— Пан студент зі мною не згоден?

— В Антоновичі мало є від запального молодика, — сказав стажист. — В нього залізна логіка, і коли він щось обдумає — ви не маєте за що зачепитись... Все йде одне за одним, струнко і непомильно — і вам доводиться тільки погоджуватись. Все наше студентство гордиться ним... навіть і польська частина, яка не згідна з його поглядами на Польщу і Україну...

— Гм-м, — пробурмотів шамбелян. — Тоді треба запросити когось із освічених людей. Хто тут у нас близько є з вищою освітою? — спитав він маршалка...

— З вищою? О, пан шамбелян має на увазі, з титулом... Є тільки один пан Бобровський... Він має титул магістра, і є тільки один такий поміж нами на всю київську губернію...

— То нехай пан запросить пана магістра Бобровського, — зневажливо кинув шамбелян. — Треба, щоб був хтось, хто зможе відкинути Антоновичеві докази.

Почувши вранці дзвоник і знаючи, що служниця побігла до пекарні по свіжі бублики, Варвара Іванівна, як була в шляфроку, пішла відчиняти двері. Відчинила і стала, вражена: перед нею стояв ву-

сатий посильний у якійсь дивній одежі, напів-козак, напів-шляхтич.

— Пан Владзімеж Антонович? — спитав він, — маю пакет для пана Владзімежа Антоновича.

— Я — його дружина, — сказала Варвара Іванівна, простягаючи руку. — Я передам.

— Не можна! — чесно але твердо залеречив посильний. — Пан маршалок звелів передати пакет в руки панові Владзімежеві Антоновичеві і щоб пан розписався, що одержав.

— Який пан маршалок? — стривожилась Варвара Іванівна. — Мій чоловік, пан Антонович, не належить до жодного війська — при чому тут якийсь пан маршалок?..

— Хто там, Варю? — долетів до неї голос чоловіка.

— Посильний від якогось маршалка... Приніс пакет і не хоче віддати мені! — пояснила Варвара Іванівна, входячи до їdalyni.

— От нечема! — усміхнувся Антонович. — Що за пакет?

— Не знаю. Від якогось маршалка...

Антонович вийшов до посильного на ганок:

— В чому річ? Який маршалок?! — спитав він різко.

Посильний ще більше виструнчився і доповів офіційним тоном:

— Маю честь передати вашому благородію пакет від іх високоблагородія, повітового маршалка шляхетського. Прошу пана розписатись... отут, — показав він.

Антонович розписався і повернувся до їdalyni, повертаючи пакет на всі боки. Варвара Іванівна стурбовано дивилася нього:

— Та відкрий же його. Від кого це? Налевно, нічого доброго для нас в ньому нема.

Антонович відкрив пакет.

— Що за біда?.. — вигукнув він.

— Що там? — бліdnючи спитала Варвара Іванівна.

— На суд мене кличуть... Маршалок шляхетства нашого повіту кличе мене на шляхетський суд — повторив повільно Антонович, кривлячи від образи і злости вуста. — Мене — на шляхетський суд! Кумедія якась!.. Хто вони такі, щоб судити мене?!

— А за що? — спитала Варвара. — Що ти зробив?

— Та все ті самі старі дурниці, що ходив по Україні і, мовляв, підбурював селян бити панів!.. Шкодую, що справді не підбурив побити пару таких як оцей дурень! — пробурмотів він сердито.

— Підожди. Ти не злостися і не ображайся... Вони, як видно, щось добре підготували, що так офіційно тебе запрошують. Щось вони повинні мати — або якісь фальшиві документи, або фальшивих свідків...

— Я їм сам приготую документик! — ледве розжимаючи зуби шипів Антонович. — Я їм дам точні дані, за що мене судити! Нехай вони не вигадують! Я їм сам це все напишу!..

— Володарю, — спинила його Варвара. — Так не можна. Це не перший раз на тебе робиться напад і не останній. Чи ж чув, що тато розповідав?! Скільки вже доносів на тебе князь Васильчиков одержав?! Добре, що покищо він їм не вірить... Але може почати вірити. І тоді буде ще гірше... Якщо кожного разу ти будеш хвилюватись і злоститись, так у тебе здоров'я не вистачить... Мусиш раз на-

зажди сказати собі, що все життя на тебе будуть напади. Розумієш — не раз, не два — все життя!.. Від ворогів і від друзів... Ти взявся за велику справу... Ти хочеш продовжити те, що почали братчики... Це не пройде тобі легко... На тебе зараз нападають поляки, але і росіяни також не відстануть. Дай ім тільки розібратися чого ти прагнеш!..

— Добре, добре, — одмахнувся від неї Антонович, прямуючи до свого кабінету. — Я призви- чаюватись буду пізніше. А тепер я їм дам повне обґрунтування, чого я хочу!.. Вони можуть потім бозна що на мене вигадувати, так я краще сам точно викладу, що я думаю і чого я хочу!.. І розішлю це таким людям, які повинні знати мої думки... які співчують мені, або можуть співчувати моїм ідеям...

— А сніданок? — спитала розгублено Варя.

— Потім, потім, — на ході сказав Антонович і замкнувся в кабінеті години на три.

Варя порядкувала в кімнатах, замовляла служниці обід, пробувала шити, пробувала читати, — але все випадало з рук. „Що він напишє? — думала вона. — Тепер такі часи, що краще за собою нічого точного. Написаного і не мати!..

Але вона бачила, що Володаря їй не переконати. І це викликало мішане почуття. З одного боку було досадно, що її, Вариних, порад він не хоче слухати, бо досі вона звикла в своїй родині, що вона, власне, була тою, що вирішувала і давала іншим поради. Тепер, очевидно, буде інакше... Хоч Володар ще ні разу ні в чому досі їй не перечив, але це тому, що нічого важливого не виникало. А от тепер, він вирішив усе сам, відмахнувся від неї і, очевидно, зробить так, як постановив.

Варвара Іванівна вирішила мовчати. Якщо він скаже їй, що зробив — добре. Якщо прочитає що написав — добре. Але вона не буде ні просити його, ні питати, ні добиватись його думок . . .

Але коли Антонович вийшов таки по полуденку, вигляд у нього був спокійний і навіть задоволений.

— Я голодний, як сорок тисяч братів! — пожартував він, сідаючи до столу.

— Не дивно! Ти ж не ів сніданку.

— Нічого. Зате тепер усе мені вдвое смакуватиме! . . . — Беручи від неї шклянку з чаєм, він продовжував: Я написав уже чернетку . . . Виклав свої думки, і тепер треба тільки нам подумати, кому посилати.

„Нам” подумала втішена Варя. — „Значить, він не виключає мене з своїх справ. Тільки в його рішення громадські і наукові я не повинна втручатись . . .”

— А кому ти думаєш вислати? — спитала вона спокійно.

— Тадеєві і Борисові, звичайно. Хоч не знати де тепер Борис обертається. Писав, що думає переїхати до Катеринослава . . . Потім старим громадянам: Кониському, Веденюкові . . . Може Білозерському до Петербурга . . . З молодих — Драгоманову, ну, або моїм зятькам дорогоцінним, що їх я через тебе придбав . . . Думаю, що треба буде дати переписувати . . . яких тридцять екземплярів. Це, фактично, буде вперше викладено мос кredo так, як воно може звучати в теперішніх умовах! . .

— Не забудь бодай один екземпляр залишити собі, — попросила Варя.

— Добре, добре . . . будемо під старість насолоджуватись, читаючи про наші молоді duroщі —

жартував далі Антонови і, скінчивши снідати, знову замкнувся в кабінеті.

Його оборона була переписана і розіслана ще задовго перед тим, як йому треба було йти на суд.

А коли він увійшов у велику кімнату маршалкового дому, то перше, що побачив на столі, була саме ця оборона.

— Бачу, що панове вже мають мою оборону, — сказав він, обводячи очима кімнату, де зібралось яких шістдесят шляхтичів. Були вони і в гусарських кунтушах, і в дворянських мундурах, і в старих військових мундурах тих російських частин, в яких колись служили... Вони неприязно поглянули на нього, а господар дому, маршалок сказав:

— Пан вважає це за свою оборону, а ми вважаємо це за найкращий акт обвинувачення. І почнемо, власне, за порядком, так, як пан писав у цій своїй, як пан каже, обороні... Отже, перше наше обвинувачення, чи, коли пан хоче, скарга, це те, що пан ширить поміж селянами книжки, які прикладають їх різати панів.

— Наприклад, які книжки? — спитав Антонович.

— А ось! Цю книжку переслав мені губерніяльний маршалок волинської шляхти. Це він одібрав від селянина... своїми руками одібрав... А пан Антонович власне і роздавав такі книжечки людям... Що пан на те скаже? — грізно витрішився маршалок на Антоновича.

— Так, що пан може на це сказати?! — зачулося з зали.

— Панове, не будьте смішні — дзвінко звучав напруженій від обурення голос Антоновича. — Ця книжка — це Граматика. Азбука, писана україн-

ською мовою... що в ній може бути небезпечного?

— А ось що! — вказав маршалок вкінці Граматики на „Думу про Наливайка”. — Чи панові відомо, хто був Наливайко? Це був гайдамака! Гайдамацький ватажок, а пан його прославляє...

— Спокійно, спокійно, пане маршалку, — різав Антонович. — Я його в цій книжці не прославляю, бо не я ту книжку складав... А „думу про Наливайка” ви знайдете і в наших виданнях. Це надзвичайно гарна свою поетичністю дума, — додав Антонович невинно, стежачи за тим, як червоніють від гніву шляхетські обличчя.

— А представлення про Ваньку-Каїна також має багато поетичних місць? — зірвався з місця один із шляхтичів. — Так просто і показано, як він ріже панів, а хлопи дивляться і сміються...

— Прошу пана, причому ж я тут? — розвів руками Антонович. — Я тої п'еси ані писав, ані представляв. І взагалі я по ярмарках мало ходжу. Маю щось цікавіше в житті, як ярмарки, прошу пана.

— Не все, звичайно, дрібниці, — почувся з кутка сухий голос.

Антонович глянув туди. Там сидів у кріслі з високою спинкою, ніби відокремлений від інших, езуїт у чорній сутані.

— Найбільше, що мені, наприклад, болить, це те, що ти, сину мій, поширюєш атеїзм, антипатріотизм і соціальну революцію... Ось що нам найбільше болить і що нас, зрозуміла річ, турбус... Ось, подайте мені папір пана Антоновича, — звелів він і в ту ж хвилину кілька шляхтичів кинулись до столу і один з них подав йому папір.

— Я також маю цей папір, — сказав Антонович. — Можемо читати по пунктах і подивимось, де ж я тут проповідує атеїзм? ..

— А от, у першому пункті, — вихопився маршалок. — Прошу глянути у першому пункті.

— Та що ж у мене тут є у першому пункті? — здивувався Антонович. — Ось, я кажу, що я признаю свободу совісти і повну взаємну толеранцію. Прошу отця, де ж отець вбачає тут атеїзм? Це тільки проповідь толеранції, потрібна в країні, де поруч живуть католики, православні, жиди і протестанти, здебільшого німці. Чи отець згоден, що я говорю тут тільки про толеранцію, а не про атеїзм?

— Але не можна ставити схизматиків і нас, католиків, на однім рівні! — скопився якийсь шляхтич.

— Чому ні? — так само невинним голосом питав Антонович. — Чому ні? Схизматиків, як пан каже, чи православних, як я кажу, на Україні значно більше, ніж католиків. Отже, якщо вони перестануть бути толерантними, то від цього найгірше прийдеться саме католикам. Я думаю, що моя теза швидше охороняє католиків, ніж шкодить їм!..

— Добре, добре! — закричав хтось. — Пан уміє викручуватись. Але прошу прочитати другий пункт! Прошу!

— В другому пункті я говорю про національність, — знову дзвенів голос Антоновича. — Я кажу, що всяка національність повинна мати свою свободу, признання і пошану... А як в Україні більшість народу належить до української національності, то цю народність і треба визнати найголовнішою в краю... Що тут такого крамольного? Хіба це не відповідає фактам? Хіба українців тут, в Україні, не більше, ніж будь-якої іншої національності!? Але ж я не кажу, що інші національності повинні виїхати звідси і жити в своєму краї. Ні, я тверджу, що кожній національності належить по-

шана. Отже, і польській меншості, яка живе тут, їй також належиться пошана. Поскільки вона собі ту пошану заслужила... Чи панове можуть заперечити проти цього?... Якщо національності не будуть шанувати одна одну, — о, тоді може початись і невависть і різанина... Я власне проповідую, що треба вміти жити дружньо. Чи панове вважають, що вони мусять панувати над Україною?.. що поляки мусять панувати над нами — українцями?

Всі мовчали.

— Погляньте на Фінляндію, — казав далі Антонович. — Там шведи і фіни вміють жити і співпрацювати. І ніхто нікого не ріже... Хочете читати ще й третій пункт?

— Я думаю, — обізвався маршалок, — нам треба ще послухати, що скаже пан магістер Бобровський. Він людина вчена. Може, він пояснить панові Антоновичеві... — він не докінчив, і уставився запитливо на єзуїта, який сидів, суворо наморщив брови, видимо не задоволений тим, як обернулась справа.

Бобровський, молодий ще порівнюючи чоловік, підвівся і гаряче сказав:

— Я, мої панове, не розумію. Про що власне йде мова?! Та ж пан колега Антонович виклав свої теоретичні погляди... І хто ж коли притягав за теорію до суду?! Якось все це дивно виглядає... Молоді студенти роблять те, що студентам належить робити. Вони не п'ють, не б'ються, вони вивчають соціальні і громадські питання, — що ж тут поганого? Та такою молоддю треба гордитись!... Звичайно, інший студент може думати інакше, ніж пан Антонович, про ролю Польщі і України, але ні його, ні пана Антоновича за це не можна судити! Мусить

бути свобода наукового досліду. Інакше ми бозна куди зайдемо... Я думаю, що мусимо тільки побажати, щоб між поляками було більше таких студентів, як колега Антонович! — закінчив він свою промову.

В залі запанувала тиша.

„Ну, тепер ви вже самі викрутчуйтесь”, — думав Антонович. — Я вам помагати не буду. Ви мене сюди запросили, ви мене звідси й відпустіть. Майтесь мужність!..”

— Здається, на цьому ми можемо закінчити, — сухо сказав чернець, а Антонович членно поспітав:

— Чи я можу знати ім'я отця?

— Отець шамбелян Шембелль, — відповів маршалок. — Всіма поважаний і всім відомий отець шамбелян Шембелль... Видно, в яких колах пан обертається, що не знає отця шамбеляна...

— Але за то тепер маю ту присміність, — сказав Антонович і, вклонившись загальним поклоном, вийшов.

Прийшовши додому, він весело обняв Варю і сказав:

— Ну, бачиш! І нічого не сталося. Я пояснив їм свою думку, і вони побачили, що мене не вкусять...

— Я думаю, що це тільки початок, — сказала Варя. — Що нам треба внутрішньо приготуватись... Бо напевно вони цієї справи не покинуть... Поляки завзяті в своїй ненависті...

— Побачимо! — знову відповів Антонович. — І ми ж не без упертості!

На другий день надвечір до Антоновича зайшов якийсь пан і попросив Антоновича:

— Якщо можна, я хотів би поговорити з паном приватно.

— Ходімо до мене в кабінет, — запросив його Антонович.

— Я вчора, на жаль, не мав змоги бути у маршалка і не чув дискусії, що була там, — сказав той.

— Але про неї ми багато говорили. Всі захоплювались паном і його знанням та розумом. І ми всі шкодували, що пан змарнує своє життя... бо пан знає, що в теперішніх умовах в Росії кожний, хто любить свою національність, мусить зазнати переслідувань.

— Ні, я цього не знаю, — спокійно сказав Антонович.

— Мої друзі просили мене піти до вас і спробувати врятувати вас від гірких переживань і переслідувань.

— Врятувати мене? Як саме?

— Ми думаємо, що коли б пан на своєму викладі... — він дістав ще один із розісланих Антоновичем палерів, — якщо б пан підписав на одному з них, що він переконався, що панови думки не мають рації... що вони невірні, і що пан бере свої слова назад...

— З ким я маю присміність говорити? — спітав Антонович.

— Я називаюся Сорочинський...

— Так от, пане Сорочинський! Я нічого підписувати не буду і нічого назад не беру... Якби ви були вчора, то знали б, що мова іде про мої теоретичні погляди, і магістер Бобровський також визнав...

— Магістер Бобровський людина вчена, але він не розуміється на практичних справах — перервав Антоновича Сорочинський. — Ми хочемо, пане Антоновичу, щоб пан не мав клопотів...

— Чи я буду мати клопоти, чи не буду, — це моя справа... Вам до того діла нема і нема про що

говорити. Прошу дати мені спокій. До побачення,
— сказав Антонович, одчиняючи двері кабінету.

Сорочинський позеленів від образі:

— Як пан хоче, пане Антоновичу! Пожалкусте,
але жалкуйте самі на себе!

Не прощаючись, він майже вибіг з хати.

— Чорт зна що! — сердито ходив Антонович
по хаті. — Прийшов нахаба до мене лякати мене
та ще й ображається! Але ж і самопевні вони дуже,
ці панове шляхта!

— І мабуть мають підстави бути самопевними,
— сказала Варя. — Бачиш, лякає тебе і навіть на
відході ще погрозив... Дивись, щоб дійсно не на-
робили тобі лиха.

— Не нароблять!... — сказав Антонович, і тут
знову почувся дзвоник.

— Підожди, я одчиню сам! Якщо це він вер-
нувся, так я його прожену, — сказав Антонович,
виходячи в передпокій.

Але перед ним стояв його приятель Давиденко,
що за громадськими справами ніяк не мав часу за-
кінчити університет.

— Чого це ти такий грізний? — спитав він,
входячи.

— Та то так, нічого... — пробурмотів Анто-
нович, ідучи з Давиденком до ідалні.

Давиденко привітався з Варварою Іванівною
здалека і почав розв'язувати ремінчики й шнурочки,
якими було зав'язане його пальто.

— Давиденко! Це неможливо, — з докором ска-
зала Варя. — Доки ви будете ходити отаким чупе-
радлом?! От скиньте пальто, я дам на кухню, Ма-
руся вам пришиє гудзики, доки ви питимете чай.

— Е, Варваро Іванівно, добряча ви душа! Чо-
го ви турбуєтесь за гудзики? Ну, що таке гудзики?

Дрібничка... Древні греки і римляни жили без гудзиків, а подивіться, які неперевершенні твори мистецтва залишили нам. І право, і філософія — все від них бере початок!.. А ви гудзики! А візьміть наш український одяг. Де там гудзики? Сорочка зав'язана стрічкою, шаравари, перепрошую, на очку-рі, кунтуш підперезаний поясом. І ніяких гудzikів! — сміявся Давиденко, підходячи до господині і цілуючи їй руку.

— Український селянин і руки також не цілус!

— А це вже всупереч народному звичаєві і виключно ради присмности, — жартував Давиденко. — Чайку то я вип'ю, але я прийшов у досить неприсмній справі... Здається, Володарю, поліція до нашої школи добирається...

— До школи? — спинився у своїй ході Антонович. — А школа чим ім перешкоджає?

— Ну, сам знаєш чим, — спокійно відповів Давиденко. — По-перше, не маємо на неї дозволу. Та й не всі учителі мають відповідні дипломи... А по-друге, учимо українською мовою. Та й не знати, наскільки наш курс історії відповідає тому, що писав господін Карамзін.

— Та Карамзін іще правду писав, — сказав Антонович. — Ти прочитай, що він розповідає про звірства москалів, коли вони завоювали Новгород... Вільне місто „Господин Великий Новгород”. А вони жінкам груди різали, старих у озеро кидали, грабували, били, рубали... Не знаю, чи татари таке з нами виробляли, як москвини із своїми...

— Але це історія, — м'яко нагадала Варя. — А що нам із школою робити? Шкода, щоб її закрили. Куди хлопці дінутуться? Вже багато з них могли б і в гімназію вступити... мають досить підготовки...

— Гмм... Хлопців доведеться по квартирах розібрати. А там побачимо... Може і справді, помістимо їх до гімназії, і нехай вчаться. А платити за них будемо ми самі... Зберемо фонд і так і дотримаємо, поки вони закінчать... — снував Літтонович пляни.

— Бо що ж інакше? Інакше їх заберуть і етапом вищлють на села, звідки їх паничі привезли... Скільки їх усіх?

— Тепер лишилось шістнадцять. Але саме такі до науки беручкі лишилися. Шкода буде, як не докінчать бодай гімназії...

— Так піди по братії і скажи, щоб розбириали хлопців. Ми скільки зможемо взяти? — спитав він жінки.

— Двох візьмемо, — відповіла та. — Але меній подумати сумно, що вже школи не буде.

— Та ви над тими хлопцями, як квочка над курчатами, побивалися, — сказав Давиденко. — Воно, положим, у декого з тих хлопців уже й вуса швидко засіються... Так, я піду по братії... це ти добре примудрав, Володарю. Скажу, що ти так вирішив, то не будуть огинатися... Ломака у себе в Жилянії може і чотирьох примістити.

— А що їсти дасть? — сердито заперечила Варвара Іванівна. — Будуть сидіти голодні, за те вже сивуху¹ навчаться пити — так напевно! Ні, до нього не варто дітей давати...

— Та ці діти вже й так, мабуть, сивуху пити вміють. Вже ж ім не по десять років, — пробував умовити її Давиденко, але вона стояла на своєму:

— Як почали, так мусимо довести до кінця... Найдеться місце і без Ломаки.

¹ Сивуха — горілка тих часів (простонародна назва).

Коли Давиденко пішов, Антонович глянув з-під лоба на Варю:

— Здається, ти маєш більше практичного нюху, аніж я! Бачиш, той пан ще тільки грозився, а вони фактично вже почали проти нас інтригувати...

— Так. І будуть шукати ще інших шляхів скомпромітувати нас перед урядом... Це неминуче, і ми мусимо підходити до цього так само спокійно, як і до того, що треба купувати їжу. Це буде наш щоденний хліб, — сказала Варя твердо.

А за два тижні Антонович уже казав їй, коли повернулася з базару, куди ходила разом із служницею:

— Навіщо ходила ти на базар? Он, до нас уже прийшов хліб наш насушний. — Він вказав на розкритий пакет, що лежав на столі.

— Уже? — тільки спітала Варя, проходячи в кухню. — Що пан маршалок хочуть цього разу?

— Не пан маршалок, а іх сіятельство, генерал-губернатор, князь Васільчиков — поправив її Антонович, ідучи за нею. — Мушу явитись на засідання комісії для розгляду моєї справи.

— Якої?

— Власне, що не сказано. Не можу придумати, в чому мене тепер обвинувачують?

— В чому б не винуватили, — приймай це спокійно і не дай, щоб вони збили тебе з логічного думання... Не дай себе розсердити, ані залякати...

— Слухаюсь, слухаюсь, пані менторша, — усміхнувся Антонович. — Постараюсь усе виконати. Але хотів би я знати, що за сюрприз готовують вони мені цього разу? Я майже певен, що це все отець шамбелян Шембелль стараються...

Прийшовши на другий день до канцелярії генерал-губернатора, Антонович на хвилину спинився

і розглянувся. Фактично, вся канцелярія була в руках польських стажистів — шляхетських синків, що, згідно з урядовим наказом, мусіли відбути кілька років державної служби, і які тепер заливали канцелярії всяких установ. Він підійшов до одного столу і спитав:

— Де засідає комісія в моїй справі?
— Чи пан є пан Антонович? — недбало спитав один.

— Так.

— Оці двері, прошу пана, — вказав той, а коли Антонович пішов туди, він почув за собою шепіт:

— Дивись, дивись, це комуніст!

— Комуніст? І такий непоказний?

„А це що за нова біда?” — думав Антонович, пробираючись поміж столами. „Вже мене в комуністи рядять?” — Він увійшов у кімнату, де сиділо за великим столом яких десять чоловіка.

— Прошу, — вказав йому на крісло рукою Андрієвський, що був урядовцем особливих доручень при генерал-губернаторі, а тут, очевидно, відігравав роль предсідника. На столі лежала течка, на якій гарним канцелярським письмом було написано:

„Дело об устройстве коммунистического общества”.

„Ого!” — подумав Антонович. — Це вже не жарти, коли ціле „діло” на мене заведено. І звідки вони чули про комуністів? . . .”

Він приглянувся до присутніх. Біля Андрієвського сидів правитель канцелярії Жандр, ополяченний француз, а поруч з ним жандармський полковник Гржибовський, цей вже чистий поляк. З другого боку сидів предсідник Карної палати суду Янкуліо і ще один урядовець для особливих доручень — Кільчевський.

— То що ж, почнемо? — сказав Андрієвський жандармському полковникові і, дивлячись на Антоновича, спитав:

— Коли ви заклали перший студентський кружок?

— Я кружка не закладав, бо коли я вступив до університету, там уже були різні кружки... Найбільший був „Стоваришення люду Польського”... Я думаю, що про ці кружки було відомо і ректорові університету, і адміністративній владі... Вони ніколи офіційно не були заборонені...

— Але ваш кружок був окремий, особливий. Ви не приймали туди кожного студента. Чому?

— Фактично я довший час був у кількох кружках і не знаю, про який саме ви говорите, як про мій кружок... Потім відокремилася група, яка цікавилася рефератами на соціально-історичні теми. От ми і збирались собі.

— Де? У кого були ваші сходини?

— Найвірніше було б сказати, що збирались у того, у кого в дану пору були гроші, — усміхнувся Антонович. — Щоб принаймні можна було випити чаю. Бо за часім присмініше було обговорювати тези рефератів...

— Кого ви запрошували на ці реферати?

— Всіх і нікого.

— Як то розуміти?

— Міг прийти кожний, хто хотів. Ми про реферати всім розповідали, це не був ніякий секрет...

— А чи нема у вас якихось рефератів? Нам цікаво було б їх переглянути.

— Можливо, що я можу дістати два-три... Був один про церковну Унію, про козацтво і початки його... про побут селян нашого краю у вісімнад-

цятому столітті... Здається, ці ще десь зберегись у мене. Я пошукаю.

— І все це неправда! — раптом закричав на Антоновича Гржибовський. — Я не можу повірити вашим словам! Щось усе це занадто невинно виглядає!

— То — ваша справа, — одрізав йому Антонович. — Я говорю те, що було...

— А з якою метою ви з Тадеєм Рильським бродяжили по всьому краю?

— Ми хотіли познайомитись з побутом народу. З його піснями, казками... його етнографією... Ви ж повинні знати, що тепер дуже поширені збирання таких етнографічних матеріалів.

— Що пан верзе! — закричав знову жандармський полковник. — Хто буде цьому вірити! Якісь казочки для дітей!

Антонович спинився на хвилину, глянув на Гржибовського і продовжував:

— Нас цікавили також рештки історичних споминів у народі...

— А не траплялось вам говорити селянам, або окремо комусь із них, що вже настав час різати панів? — спитав Кільчевський.

— Ні, такого я ніколи не говорив... Нехай комісія поїде по селах, де я був і спитає селян — чи чув хто з них від мене заклики до різні.

Гржибовський фуркнув зневажливо:

— О, пан вважає нас за дурників прийняти ю о - го раду!

— Пане предсіднику, — звернувся Антонович до Андрієвського. — Або нехай пан полковник дасть докази, чому він мав би мені не вірити, або нехай скаже, які саме із зазначених мною фактів неправдиві — а так я просто не знаю, що йому відповідати.

— Перестаньте, — прошепотів Андрієвський Гржибовському. — Ви ж бачите, що на Антоновича ця тактика не впливає. Його не можна розсердити...

Антонович почував, що він уже стомився. А тут іще Янкуліо почав ставити йому раптові питання саме посередині його розповіді про інші речі. Так, коли Антонович говорив про мандри, Янкуліо раптом спитав його:

— А голова в вашому кружку був?

А коли той запевняв, що не говорив про різню селянам, Янкуліо спитав:

— А реферати про комунізм у вас читалися?

— Я політичної економії не вивчав і про комунізм маю дуже неясне поняття, — відповів рівним голосом Антонович. — Якщо ви можете подати мені характерні риси комуністів, я буду надалі знати...

Андрієвський глянув на годинника.

— Ого, панове, ми вже тут сидимо п'ять годин... Думаю, що на сьогодні досить. Ми попросимо пана Антоновича принести нам слідуючий раз реферати, про які він говорив, щоб ми могли самі переглянути їх і виробити свою думку.

— Значить буде ще й слідуючий раз, — упалим голосом спитала Варя, коли Антонович розповів їй про перший допит.

— І не один, — потвердив він. — Але, як ти сама казала, мусімо бути готовими і не витрачати нервів на страхи та очікування чогось поганого... Ось, ходім краще пройдемось Володимирською Горою, нам одразу полегшас... А то можна себе страхами зовсім зі світу звести.

— Я ще обіцяла хлопцям, що спитаю їх лекції, — нерішуче заперечила Варя.

— Лекції вони повинні й самі вчити, — незадоволено скривився Антонович. — Як я був малий,

так мене ніхто не питав лекцій... Тільки пан Антонович чомусь усе питав мене катехизис... Зате ж і знаю я його! На пам'ять.

Вони вийшли на вулицю і в ході та тихій розмові, в жартах над собою і над губернською комісією, до них поволі повернулась рівновага духа і порівнюючий спокій.

— Боюсь я за Тадея — сказав Антонович, вертаючись. — Він гарячиться, ображається і сам ображає... Щоб вони ще не закатали його кудись на північ!.. З ними треба твердо, але стримано... І стоять на пункті закону... А він аж труситься, як тільки з ним про це говориш... А що можемо ми зробити — тільки чекати і чекати, що там ця комісія вирішить.

XI

— Як хочете, панове, а цих панів не можна залишати на свободі, — гарячива в комісії жандармський полковник Гржибовський. — Інтигація до повстання проти панів, а може навіть і до інсурекції селян! Справа важлива і треба припинити цей рух в корені.

— Я не думаю, щоб українофіли закликали до повстання чи до інсурекції, як говорить полковник Гржибовський — ледь помітно усміхнувся Андрієвський. — На мою думку, вони не зробили нічого такого, за що треба було б карати... вірніше, за що можна було б уже карати. Може, пізніше, коли їх теорії перетворились би в діла... Але я не бачу ніякої можливості для такого перетворення... Все це лише неясні пориви молодої думки...

— Але цього Рильського я б таки вислав з Малоросії, — сказав Янкуліс. — Хоч би й не так далеко. Може, не в Сибір, але бодай у Казань. Нехай проповідус татарам про минулу славу...

— Це також не дуже безпечно, — скинув на нього оком Андрієвський. — На мою думку, ми не маємо ніяких законних підстав ні висилати Рильського, ні робити доган Антоновичу.

— Цей Антонович — це найгірше зло! — втрутівся гаряче Гржибовський. — Ви не дивіться, що він малий і ніби непоказний! Він всьому є центр і голова, а інші тільки йдуть за ним. Якщо когось

висилати з Укра... з Малоросії, то в першу чергу треба вислати Антоновича...

Вони ще посперечались, але вирішили обмежитись тим, щоб віддати обох — і Рильського і Антоновича — під суворий нагляд поліції.

Справу було акуратно переписано, підписано, припечатано і переслано на розгляд губерніяльному представителеві дворянства, або шляхетському маршалкові, як його називали поляки — Горватові.

Маршалок, якому вже перед тим писав бердичівський маршалок, що провадив суд над Антоновичем, уважно прочитав усю справу.

— Хитра музика, — хитав він головою — Фактично, обидва обвинувачені нічого не заперечили з того, що ім закидалося, але переконали всіх, що це все були невинні, або в усякому разі дозволені законом діла, і що вони за них жодної відповідальнosti не поносять! Хитра музика, і я не дивуюсь, що мій бердичівський пан колега так денервується!.. Але що я можу зробити? От, нехай ці два молодці посидять під суворим поліційним наглядом, так ми мабуть більше про них довідаємося, та й вони не будуть уже такі браві на викруті!..

Так почався період підназорного життя Антоновичів.

Напочатку почуття, що за тобою постійно стежать, впливало дуже гнітюче, особливо на Варвару Іванівну.

— З якої речі якийсь там поліцейський справник може присилати по тебе й кликати тебе, коли йому тільки схочеться?! — гаряче говорила вона, коли Володимира почали кликати на поліцію.

— Нічого не поробиш — треба ходити... Ми будемо ходити, а своє робити, — сміялася він. — Отже не розпачай і не хвилюйся... Сама мене вчила,

як бути терпеливим, то тепер потурбуйся і сама терпіти спокійно...

— Але ця їхня безцеремонність! Просто зухвалість якасъ...

— Та чого там. Ти подивись, наш поліцай, що за нами наглядає, так зовсім пристойний чоловік. Добродушний і навіть послужливий... Чи не посилаєш ти його по воду і по газету на пошту?

— Та мусить же він щось робити, як уже товчиться перед вікнами, — відповіла Варя. — Просто досадно дивитись, що у нас часу не вистачає, а він стовбчить, і сам, видно, не знає, як йому за нами наглядати...

— Ну, вони знають, — протягнув Антонович. Вони досить багато про нас знають, навіть більше, ніж ми можемо припускати... Але нема ради — треба терпіти.

Поступово, в тих патріярхальних умовах, виробились якісь сприйнятні відносини між Антоновичем і поліцією: вони кликали його, допитували про різні справи, найчастіше — про польський руж, від якого він відпекувався, заявляючи, що він є українець і польськими справами не цікавиться.

— Але ж всі ваші друзі — поляки, — допитувався справник, — повинні ж ви знати, які їх думки і наміри.

— Звичайно, знаю — всі хочуть влаштуватись на працю. Деякі вже мають родини, дбають про них. Кожний має свої клопоти, і ми тепер навіть рідко листуємося.

— Адже тепер помічається неспокій серед поляків... Там демонстрації, тут панахиди, там жалобні походи... Всі це бачуть і знають про це, тільки пан Антонович, який з ними усіма роками був дружний — тільки він нічого про це все не знає!

— іронічно жмурився справник. — Може, всетаки пригадаєте, наприклад, для чого ви їздили в Петербург?

— Я їздив у своїх справах. Розшукувати матеріали для своєї праці...

— А от пан Огризко заявляє, що пан Антонович Володимир приїздив до Петербургу, щоб дати Огризкові адресу польського літератора Крашевського.

— Літератор Крашевський видає у Варшаві газету „Глос Польськи”, і на тій газеті є адреса для передплатників, так що панові Огризкові не треба було аж мене, щоб знайти Крашевського.

— Гмм. А чим ви пояснююте згадану заяву Огризка?

— Не можу її пояснити, бо не знаю, чи він казав це і в яких саме словах...

— Можу запевнити пана, що саме так, як я сказав — що пан Антонович приїздив до Петербургу...

— Я вже пояснив, що в моєму приїзді не було потреби... Адреса пана Крашевського надрукована на кожному числі газети...

Справник відпускав його, а за тиждень-два знову до них приходив поліцай і повідомляв, що пан справник „требують пана Антоновича до себе”.

Та поступово Антонович звик до цього і вже не хвилювався, а навіть злегка усміхався, коли говорив про поліцію і її нагляд:

— Вся біда, що ми не маємо досить грошей, щоб відкупитись, — сказала якось Варя.

— А ти б відкупилася? — спитав Антонович.

— Звичайно, відкупилася би... Що таке гроші? Вони на те і є, щоб мати вигідне життя. А що може бути вигідніше, як бути незалежним від поліції?

Ет, однаково незалежними не будемо. Та ѿ ніхто не є незалежний... Ми всі засуджені під нагляд поліції. Ті, що не засуджені одкровено, однаково знають, що поліція за ними стежить і наглядає... і намагається знати їх думки і почуття... Ніколи не думав, що майже одразу після звільнення селян поліція візьметься так твердо за поляків... Думалось, що реформи торкнутися і національних відносин в Росії... Я навіть надіявся, що можна буде і українське питання поставити на більш твердий ґрунт.

— А тим часом мусиш ходити і вияснювати поліції її глупоту.

— Мушу, — зідхнув Володимир. — А щодо глупоти, то я вже виборов у них певну пошану до себе. Вже вони знають, що коли я щось сказав, так від того не відступлюсь, — почав Володимир і раптом увірвав.

— Що ж ти замовк? — здивувалась Варя. — Кажи далі...

— Ні, нічого... Це в мені знову оте самовихвалювання прорвалося... Я мушу весь час стежити за собою, бо інакше кожної хвилі можу стати в позі якогось пишномовного шляхтича і почати себе вихвалювати... Як якийсь хвалькуватий посесор або й Фальстаф!

— І що ти, Володимире, говориш! — аж скрикнула Варя. — Ти — Фальстаф! Та ти найскромніша в світі людина, яку я тільки зустрічала. Спитай хоч кого — кожний тобі те саме скаже. Де ж у тебе вихвалювання чи самопевність? Аж смішно таке чути!

— Це тому, що я міцно себе в кліщах тримаю, — сказав Антонович, все ще червоний і насуплений.

— Мені тільки дай волю, так я і почну хвалитись,

як я всіх обдурив, і всіх перехитрував, і всіх навчив! Кажу ж тобі — хвалько. Це в мені ота графська кров говорить!..

— Ах, лиши, прошу тебе! Я тебе найбільше за скромність і полюбила, а ти починаєш щось таке говорити...

— Ну, як для твоєї любови треба, щоб я був скромним, так я буду! — засміявся мимоволі Антонович. — О, ви жінки, жінки! Вигадаєте собі образ людини і потім силуете чоловіка, щоб конче в той образ втискаєшся — не важно, чи він туди влезить, чи ні.

— Але ми ніколи не уявляємо вас гіршими, тільки завжди кращими, — лукаво усміхнулась Варя. — Отже, коли вам і доводиться втискатись у наші рямці, то це завжди веде до кращого в людині, а не до гіршого!..

— Ну, історія має багато прикладів противного — похитав головою Антонович, але не буду з тобою сперечатись, тим більше, що он уже хтось стукає в двері.

То була сестра Варвари — Сашуня та її чоловік Олександр Федорович Кистяковський, що працював раніше у Петербурзі, а тепер почав викладати право в Київському університеті.

— Прийшли подивитись, як наші підназорні проживають, — пожартував Кистяковський, вітаючись, — думали, що може ви тут зовсім зажурились.

— Ні, нічого, — весело відповів Антонович. — Є ще порох у порохівницях!

— Звикли потроху?

— Та ніби й звикли, але все-таки це перешкоджає... Дратують людину оці всі справники, маршалки та губернатори, які не знати з якої рації лізуть тобі в душу і втручаються в твоє життя.

Ми ж іще майже нічого не починали робити, — засміявся Антонович. — А що ж буде, коли візьмемось до праці як слід?

— Що ж ти хочеш робити?

— Найперше — шукати людей. Не може добре працювати організація з кількох бувших студентів... Я дивлюсь серед учителів нашої гімназії, мені здається, що там я знайду чимало прихильників нашої ідеї... Їх не треба дуже й готовувати, більшість вже має ті самі почування, що й ми, але вони ще не оформились на практиці... Я думаю, що тут, в Києві, ми зможемо широко розгорнути нашу працю...

XII

— Мушу признатись, що я радий, що бодай на кілька місяців вирвуся з цієї Росії, — говорив роздратовано Рильський, ходячи по вітальні Антоновичів. Понад два роки тягала й тягала мене поліція. . . . розкажи ім це, розкажи ім те . . . Та ще коли б питали щось розумне, а то ж бачу я, що ідіот сам не розуміє, що має питати і в чому моя справа.

— А ти б йому і роз'яснив, — сміявся Антонович. — Так, мовляв і так — хочемо мати вільну Україну . . . Може б, придбав нам неофіта.

— Добре тобі сміятись, коли ти маєш якусь діявольську здібність не дратуватись . . . Як ви за нього заміж вийшли, Варваро Іванівно! — звернувся він до Варі. — Та ж у нього кров холодна, вчинки розважні, він ніколи не помиляється. Боже мій! Який це жах жити з людиною, яка ніколи не помиляється!

— Не знаєш ти, про що говориш, — буркнув Антонович, — я щоранку чую про те, як багато і часто я помиляюсь . . . І найгірше те, що вона здебільшого має рацію!

Вони знову засміялись, а Антонович продовжував:

— Тепер, як ти сам оженишся, так будеш знати, що таке нагляд! Це тобі не якийсь там поліцейський справник! . . .

— Вони нас допитують, а що робиться поміж поляками — не бачать! Та ж я чую носом, що ось-

ось щось має вибухнути... Досить поглянути на наших студентів, щоб знати, котрий з них іде в повстанці.

— А як ви це знаєте? — зацікавилась Варя.

— З одягу! Ці ж хвальки мусять перш за все показати всім, що вони — герої, які кидають все і йдуть у повстанці! Ну, найперше вони тратять гроші на відповідний одяг: високі чоботи від Блюнка, штани й чемерка коричневого або верблюжого сукна...

— Та це просто уніформа якась! — вигукнув сміючись Антонович.

— А щоб не було ніякого сумніву, так одягають широкий шкіряний пояс з пістолею у кобурі і невеличким штилем!

— І поліція нічого? Навіть на пістолі?

— Та ж половина поліції — поляки, а друга половина залежить від них... На голову такий фертик одягне конфедератку — і ходить, як павич, а панни охкають та зідхають. І звичайно не можуть ні в чому відмовити героям, що йде вмирати за державу!

— Смійся, смійся, — сказав Антонович, — а все це витворює певну атмосферу, що тягне до себе молодь! Я навіть з деким із наших мусів довго розмовляти, доки відговорив їх від допомоги полякам. Тепер вони кричать „Любімося”, а ми знаєм, що в разі їх перемоги вони заспівають: „Бий гайдамаків!”... Але головне, що вони не мають ніяких шансів на перемогу — і нема чого молоді йти і гинути ради виконання плянів якихось недолугих ватажків та езуїтів!

— Уявляю собі, як вони тебе кленуть, — усміхнувся Рильський.

— Не тільки кленуть, а навіть хотіли б здихатись, — сказав, поважніючи, Антонович.

— А то як?

— Пропонують мені виїхати з України... бодай на якийсь час... навіть гроші на виїзд пропонували... Чималеньку суму обіцяли мені дати... так що міг би я кілька років жити собі спокійно в Петербурзі і працювати над дисертацією...

— Хто ж це в тебе був?

— Обіцяв я не казати... Один світліший сзүйт... Але з цієї візити була й користь: ми з ним домовились, що поляки зобов'язуються нікого з наших під час повстання не чіпати... Думаю, що це була корисна умова.

— Так і говорили одверто, що „під час повстання”.

— Так і говорили. Та ж справа ясна. Російська адміністрація нас щадити не буде, так принаймні маємо забезпеченість від поляків... Дехто з панків радо постріляли б декого з нас!

— На радість росіянам.

— Та вже ж ті за нас журитися не будуть...

— Вже вони закрили польський театр і кажуть, що прийдуть сюди найкращі сили з Московських театрів... Щоб відтягнути трохи настрої молоді.

— Нехай пробують... Але вже атмосфера за надто розігріта, щоб театр міг щось допомогти... В церквах такі проповіді говоряться, що молодь аж блідне від гніву і запалу... Ні, вони таки пошлють її на смерть... Не знаю, на що вони розраховують...

— А може їх тактика краща за нашу: повставати і повставати, лити кров і лити, аж доки цію кров'ю з cementують націю так, що вона таки визволиться?

— Будьмо реалістами, мій друже. Знаєш, росіяни народ цинічний і практичний — а яка в них приповідка є? Га? „Сила солому ломит”... Чув?! Проти сили солома не встоїть... Нам треба добре народ розколихати, освідомити його... Зворушити його так, щоб він повстав... розумієш — не молодь, не інтелігенція, не один якийсь прошарок, — а весь народ! От, тоді наше діло виграє!...

— А тому, — сказав Рильський, — будеш ходити на виклики поліції і слухати кожного дурня...

— А буду... Та ми з Варею вже так до цього звикли, що й уваги вже не звертаємо... Іду в школу на лекції, іду в поліцію на розмову... іду додому на обід...

— Чи чуєте? — жартівливо образилась Варя. Ми тут з Марусею мозок собі висушуємо, щоб зварити таке, щоб наш пан іли... А він на це дивиться, як на поліцейський обов'язок!...

— Але не можу переболіти, що й наші хлопці підуть у повстання, — почав знову серйозно Рильський.

— Хто? Готфрид?

— Так, і Готфрид, і Віцус Василевський, і Антон Юр'євич... Я був певен, що вони будуть з нами, а бачиш, таки перетягла їх польська романтика на свій бік!

— Вони вже давно так вирішили, — задумливо сказав Антонович. — Ще Борис тут був, як вони його з собою кликали. І він тоді ж ім сказав, що нехай краще не перекидають повстання на Україну, бо селяни їх не підтримають... Їм цар волю дав, а пани проти царя повстання роблять... Ясно, що селяни будуть по стороні царя, а не панів...

— І багато вони послухали?...

— Нічого не послухали, хоч і казали Wiemy!¹
Але в поляка розум одна річ, а почуття — друга.
Емоційний нарід!

— Та й ми такі самі! — сказав задумливо Рильський... — Он, Костянтинів приятель Криловський закохався в Пустовойтівну, а та, як сліпа йде за Лянгевичем, у бій проситься, в адютанти до Лянгевича... І що ж, — я певен, що і Криловський за нею піде і буде битись за поляків, хоч він думає так, як ми... Наша атавістична емоційність ще буде нам дорогого коштувати...

— А покищо ми платимо за поляків, — сказав Антонович. — Оце їжнє підступство мене найбільше обурює. Просто всього мене перевертає, як подумаю, з якою насолодою впіймані конспіратори валять всю провину на нас — українців і дають поліції наші адреси та імена! Що може бути підлішого, як фальшивий донос?! А вони і це виправдують патріотизмом!...

— Ну, бачиш, коли іде ставка на державу, то вони хапаються за всякі засоби, аби лиш виграти... Їм треба оберігати своїх.

— То ти їх виправдуєш?

— Не виправдую, а тільки пояснюю... Я на такі речі не здібний був би піти... Але, як подивлюсь, наскільки всі ці арешти, заслання, переводи на працю в далекі губернії внесли заколот і безладдя у нашу працю, то думаю, що треба б і нам щось робити, щоб оживити свої ряди, щоб підбадьорити людей.

— Так. Треба якоїсь сильної медицини, — погодився Рильський.

— Я думаю, може б закликати когось із ста-

¹ Знаємо!

рих... Костомарова або Куліша... Нехай би об'їхали наші громади. Вони напевно про них більше знають, ніж ми, от нехай би всі їх об'їхали і трохи на дусі підтримали! Бо дуже вже нарід розгубився і засумував. Як ти кажеш, кожному обидно за чужу справу страждати. Мені вже один писав, „Давайте починати своє повстання, бо однаково нас арештують, то принаймні будемо знати за що.” Бачиш, які настрої...

— А це добра думка. Пиши Білозерському. Зaproшуй Куліша... Він найбільш із них запальний і твердий... Нехай кине все і пойде „на юг”¹... Може йому треба для поправки здоров'я „на юг”...

— Так і зроблю. Добре, що ти зайшов, бачиш, порадились і ясніше справа стала.

— Ну, а тепер прощай, — підвівся Рильський, — надюсь, що вони мене за кордон ще випустять.

— І там рознюхай гарненько, як з друком. Може нам доведеться ще за кордон самим кинутись, як тут уже занадто припече.

— Добре! Ну, прощай, друже! Пиши... А то ти на листи надто щедрий!..

Вони розцілувались і Рильський вийшов.

— Сумно стало? — ніжно спітала Варя задуманого Володимира.

— Сумно, — хитнув він головою. — Це ж уже скільки років ми з Тадеєм як одна душа жили?! А тепер він відірветься від нас...

— Та чому ж відірветься? Адже ти одружився і не відірвався.

— Бо я одружився з тобою, а він бере якусь родичку... Бозна що то за людина.

— Ти зовсім, як та дитина, що казала батькові: „Тобі добре, ти з мамою оженився, а мені доведеться

¹ На південнь.

з чужою", — засміялась Варя... — Шкода Тадея, але дивись, скільки вже ти намітив нових людей, що також підуть громадською дорогою... І навіть старі повертаються до нас... Візьми старого Кониського... Вже ж він набагато за тебе старший, а тримається разом!

— У Кониського цікава думка. Власне оце, я говорив про закордон... Він так само думає, що мусим шукати шляхів за кордон... в Галичину. Хоч яка там куца конституція, а все-таки нарід там звик, що має свої права... і люди і влада бодай трохи шанують закони... і закони там легчі, ніж у нас... Може ще доведеться і нам туди кинутись. Тільки на це грошей треба...

— Гроші, — задумливо протягнула Варя. — Я думаю, що і гроші можна знайти...

— Ах, я оце познайомився з чудовою людиною, — скрикнув Антонович. — І забув Тадеєві розповісти! Ах досада! Такий, знаєш, міцний дядько, практичний господар, який, я чую, далеко піде! О, далеко піде...

— Хто такий? — зацікавилась Варя...

— Та обіцяв не казати імені нікому.

— Навіть мені?

— Навіть тобі, — журливо похитав головою Антонович. — Він з мене слово взяв, щоб я навіть своїй жінці не говорив... Дуже обережний і недовірливий чоловічок. Як усі наші селяни...

— А тобі ж довірився...

— І то не відразу... Ми з ним, може, за два роки п'ять разів бачились, все він мене вивчав... Аж тоді довірився. І то так себе хитро поводив, що мені й на думку не спадало, що це він мене вивіряє!... Дуже цікавий чоловічок, — знову похитав він головою. — Ну, а тепер пора мені й до праці.

XIII

До парадного під'їзду міністерства під'їхав новий, блискучий фаетон, і швайцар поспішив розчинити нароztіж двері, чекаючи, поки міністер, не поспішаючи, висяде з фаетона і зійде на кілька мармурових приступок.

Міністер внутрішніх справ Валуев, високий, поставний чоловік із правильними, але холодними рисами обличчя і самопевним виразом його, так само не поспішаючи зійшов на приступки, не поспішаючи здав шубу швайцарові і повільно почав сходити на другий поверх, де містився його кабінет.

Валуев трохи пишався своїм кабінетом, якому зумів надати разом з офіційним, суворим виглядом і дещо своє, індивідуальне. Над великим столом, як і належалося, висів портрет Олександра Другого, але в лівому простінку Валуев повісив картину з кораблями і фото своєї жінки. Затягнуті в оксамитові рамці фото його дітей стояли на столі, поруч із малим портретом імператриці, який вона подарувала йому в день своїх іменин.

На столі вже лежало кілька течок, що їх мав розглянути міністер, а в передпокої стояло ще два столонаочальники, шанобливо зігнувшись у поклоні перед міністром. Один із них увійшов майже слідом за Валуевим і став біля дверей, чекаючи дозволу підійти ближче.

— Что там у вас? Что-нибудь спешное?! — спитав Валуев, роздільно вимовляючи російські слова, щоб не помилитись.

— Так точно, Ваше високопревосходительство изволи приказать немедленно доложить, если придет что-либо новое о воскресных школах,¹ — шанобливо доповів урядовець.

— Хорошо. Садитесь. Я сейчас.

Валуєв заглянув у одну з течок, зробив напис на одній із справ і повернувся до урядовця:

— Я вас слушаю.

— Извещение киевской полиции, что в одной из воскресных школ обучение производится на малороссийском языке.

— Что? — аж кинувся Валуєв. — Такого языка нет! Слышиште — нет! Есть только наречие... понятно?

— Понятно, ваше високопревосходительство, — пролепетав урядовець, переляканий вибухом завжди стриманого міністра. — Прошу извинить... На малорусском наречии.

— А кто проводит обучение? — спитав міністер.

— Не написано точно, но сказано, что студенты местного университета.¹

— Les ganaches!² — прошепотів міністер, а на запитливий погляд урядовця хитнув головою: — Ничего, ничего, продолжайте.³

¹ Так точно. Ваша ексцеленція зволили наказати доповісти негайно, якщо приде щось нове про недільні школи.

² Повідомленням київської поліції, що в одній з недільних шкіл навчання провадиться малоросійською мовою.

Що?.. Такої мови нема! Чуете — нема! Є тільки діялект! Зрозуміло?

Зрозуміло, ваше високопревосходительство... Прошу пропласти... На малоруському діялекти.

А хто навчає?

Не написано точно, але сказано, що студенти місцевого університету.

² Дурні.

³ Нічого, нічого, кажіть далі...

Коли урядовець скінчив і вийшов, Валуєв нервово заходив по кабінету.

„Творилося щось неймовірне. Велика Росія грозила розлізтися по швах. Від скасування кріпацтва уряд має клопоти з поляками, які не задовольняються обіцянками і деякими полегшами, а виставляють довгий список вимог... Той маркграф'я Велепольський, видно, настягав собі знавців і юристів... Наші, звичайно, самі винні, що стільки років нічого не робили, тільки тиснули й тиснули... Але це не значить, що Польща може мати якесь самостійне значення... Треба дати їм певні полегші, діяти цивілізовано, але твердо... I вони заспокоються... Але щоб іще її Малоросія починала згадувати минуле... „Малороссийский язык!” Хто його коли-небудь чув?! Правда, у Гоголя там кілька фраз, але це тільки для художності. Ні, цього не можна так лишити. I взагалі з недільними школами треба покінчити. Герцен чи не Герцен, але навіщо шевцеві вчитися. Ший собі чоботи — і кінець!”

Валуєв подзвонив і сказав покликати урядовця назад...

— Есть сведения о малорусских школах еще где-нибудь?¹

— Никак нет... Пока что ниодкуда таких сведений не было.²

— Здесь в Санкт-Петербурге было уже общество малороссов?³

— Было, ваше високопревосходительство, еще в предшествующее царствование. Главный из них, художник Шевченко, умер в прошлом году здесь же,

¹ — Чи ще де-небудь є відомості про малоруські школи?

² — Нема. Досі нізвідки таких повідомлень не було.

³ — Здається, тут в Санкт-Петербурзі було якесь товариство малоросійське?

в Петербургі. Отпущен из солдат, ваше превосходительство. Был наказан забретием в солдаты, и милостью ныне царствующего императора — уволен . . .

— Кто там был еще?

— Могу осведомиться точно, ваше превосходительство . . . Сейчас не упомню . . . Было это давно . . . я еще помощником столоначальника был в те годы.

— Да . . . да, — задумано пробурмотів Валуєв. — Так вот что, приготовьте мне докладную записку об этом обществе, а так же спросите в цензурном управлении, какие остались следы его в литературе или в газетах . . . скажем, через неделю попрошу доложить мне.⁴

— Слушаюсь, ваше превосходительство — схилився урядовець і вийшов.

Валуєв зосереджено думав:

„Страхи перед селянством, що воно може збунтуватись і повстati, ставши вільним, були безпідставні; селяни покірно чекали уставних грамот, комісії мали змогу вільно і спокійно підготуватись до викупів і наділів. Небезпека виринала зовсім з іншого боку: заворушились інородці, навіть не так і іного

⁴ — Було, ваше превосходительство, ще в попереднє царствування. Головний з них, художник Шевченко, помер мінулого року тут же, в Петербурзі.

— Був відпущений із солдатів, ваше превосходительство. Покараний був тим, що його обголили в солдати, а ласкою нині царствуючого імператора — звільнений.

— Хто там був ще?

— Можу довідатись точніше, ваше превосходительство. Зараз не пригадую. Було це давно, я ще помічником столоначальника був у ті роки.

— Так, так . . . — так ось що, приготуйте мені докладну записку про це товариство, а також спітайте в цензурному управлінні, які сліди його лишились в літературі чи газетах . . . так, через тиждень попрошу доповісти мені.

родці, більшість яких мусіла або втягнутись в імперію, або згинути. Ні, найбільш образливо було те, що ворушились і намагались якихось прав і свобод близькі, рідні, слов'янські народи, яким без Росії не було ніякої можливості існувати.”

„Ну що таке поляки?” — думав Валуєв. — „Трохи більше десяти мільйонів, а бач, як вони воробляться, домагаються, правуються з нами за те, що було вже тридцять років тому!.. Ну, добре, ще я розумію поляків... Було їхнє королівство, було їх поділено, був певний договір, якісь умови. Зрештою вони зберегли свою аристократію, яка мас певні впливи навіть і при дворі... Але погано те, що за прикладом Польщі, хоч і безпідставно, можуть піти інші, і перш за все оті малороси чи хохли, які й досі ще смикаються і згадують недавню волю. Це не Польща, це не купка аристократії, але велика маса народу, мільйони і мільйони, які зуміли через двісті років пронести якісь, нехай невиразні і мрійливі, але від того не менш небезпечні погляди про свою „волю”. Не волю від кріпацтва... це, зрештою, їм дано вже... ще трохи і вся метушня із скасуванням кріпацтва скінчиться... Але ці малороси-хохли мріють про більшу волю, про відновлення Запорізької Січі, про своє якесь чудне, але для них привабливе самостійне господарювання на своїй землі...”

„Шевченко... Звичайно, Валуєв знов про справу кирило-методіївців... Навіть його знайомий, шанований професор Микола Іванович Костомаров, був серед них... Настильки привабливі чари цих спогадів і мрій... Шевченко вже помер і добре зробив... Менше буде клопотів... Але якщо з вимогами і неспокоєм у Польщі доводиться рахуватись і, мабуть

піти на поступки, то за малоросів треба взятись круто і суворо, щоб одразу і в корені підсікти всякі можливі ружи за відновлення будь-яких сепаратистських тенденцій. Досить нам і Польщі!"

Валуєв, відкинувшись на кріслі, постукав пальцями по столі і швидко сковав руку, згадавши, як часто спиняла цю його звичку його дружина... Але думки вже викристалізувались, ясні і точні, і він не мав сумніву, як він має діяти...

Тому, коли через два тижні той самий столоначальник прийшов до нього з доповідлю і всіма зібраними фактами про кирило-методіївців, Куліша, Білозерського і „Основу”, Валуєв тільки для проформи сказав залишити в себе ці матеріали. „Нехай вони полежать”, думав він, „а як тільки в нього вирветься вільна хвилина і нагода висловити свої думки, він зробить це... Не треба видавати спеціального указу чи входити з пропозицією нового закону... Це тільки б підкresлювало, що влада надає значення і вагу малоросам. Ні, цих треба бити спокійно і потроху... Перш за все закрити всі недільні школи! Всі — без винятку. Вже цілком ясно, що там більше навчають революційної пропаганди, ніж дають людям справжню освіту. А разом закриються і ті кілька недільних шкіл, в яких збиті з толку студенти почали навчати людей українською мовою, вірніше отою їх малоросійською, хожлацькою мовою... Нахабство і легковажність, яких не можна допустити!"

Разом з тим закрити і той їх журнал, оту „Основу”, яка хоч і друкується переважно російською мовою, але від якої так і тхне сепаратизмом і хожлацькою хитростю..."

Валуєв доручив столоначальникові написати відповідні папери до міністерства народної освіти і до

шефа жандармів і виїхав на засідання Державного Совета, де велись безконечні розмови про те, як краще заспокоїти Польщу, в якій уже були спалахи одвертих виступів проти російського війська і адміністрації великого князя та його прибічників.

XIV

— Ну, Марусино, — говорила Варвара Іванівна в кухні. — Ще тільки подамо їм чай — і кінець! З обідом покінчено, ми перейдемо до вітальні, а ти можеш мити посуд... Але перед тим, доки вони пітимуть чай, ти сядь та пообідай гарненько...

— Мені й істи не хочеться, — сказала Маруся.
— Я так боялася за те бланманже, що воно сяде. А тут як на зло льоду привезли мало і весь майже розтанув, доки прийшов час подавати бланманже на стіл...

— Ну, то добре. Тепер я вже сюди не вийду, бо буду з гостями...

Варя повернулась до їдальні, де стояв веселій шум від стриманих, але сильних голосів. Всі були в чудовому настрої, і Варвара Іванівна подумала: „Хоч би Володар не починав сьогодні говорити про утиски. Тільки зіпсую настрій... Раз маємо гостей, то треба дбати про те, щоб їм було присмно...”

Але Антонович уже стукав ложкою по своїй шклянці і кликав:

— Панове! Прошу хвилинку уваги... Як знаєте, ми зібрались сюди не ради моїх ім'янин, хоч це і було приводом для нашої зустрічі. Але основна наша мета — це вирішити, що маємо робити з поляками...

— Нічого не робити, — обізвався завжди обережний Кистяковський. Вони самі себе знищать...

отак потроху-потроху і знищать свою молодь... Уже і тепер багато поляків мусіли тікати закордон.

— Ми то могли б про них забути, — криво усміхнувся Антонович. — Але вони про нас не забувають... От, у мене є так званий катехизис повстанця. Якщо я не помилляюсь, то його склав Мерошевський...

— Сам Мерошевський? — іронічно обізвався Кистяковський.

— Так, власне, що сам... І от тут є параграф і про нас.

— Цікаво! — закричав Житецький — просимо читати, чи вони кажуть нас на кіл садовити, чи просто різати.

— Ні, присуд нам значно м'ягший. Ось слухайте.

Антонович повільно прочитав коротенький параграф:

„Партию хлопоманов-малоросов, состоящую, как известно, из недовольных местных мелких чиновников, следует иметь в виду и направлять их деятельность на ту, левую сторону Днепра.”¹

— Досить ще милосердно, — сміявся з свого кутка Ломачевський-Петруняка.

— Але нахабно, — відрізав Бернштам. — Ви ж тільки задумайтесь над тим, що це означає... Хлопомани, тоб-то ми, українці, маємо піти на Лівобережжя, бо мовляв Правобережжя буде польське... Нема чого на нас тратити кулі, а тільки перегнати через Дніпро — і вже! Я вам скажу, це таке зухваль-

¹ Партию хлопоманів-малоросів, що як відомо, складається із незадоволених місцевих дрібних урядовців, треба мати на увазі і скеровувати їх діяльність на іншу, ліву сторону Дніпра.

ство, що... — у нього перехопило дух і він обурено зідхнув.

— Так, — сказав Антонович. — Це претензія на все Правобережжя і одночасно зневажливе ставлення до українців, нехай, мовляв, вони собі там мріють, а ми своє візьмем мечем!

— А одночасно вони не гербають тим, щоб виказувати на нас поліції, як на своїх спільників і конспіраторів...

— В цьому вони навіть доходять до абсурду, — сказав Антонович.

— Вони тебе ненавидять, Володарю, — сказав Ломака.

— І називають ренегатом! — криво усміхнувся Антонович. — Який я ренегат?! Моя прабабка з матірної сторони — галицька селянка, а бабка з батьківської — українська селянка... Прадід мій, правда, був польський дідич, один із тих останніх „кролевят на своїм маєтку”. Зате по батькові мій дід був мадярський революціонер... Я родився, виріс, живу і померти збираюсь таки тут, на Україні — то звідки ж приходять вони називати мене поляком?! Якісь маньяки вони з тою Польщею... та й годі!

— Та чого ти сердишся, — заспокоював його другий швагер, Ільницький. — Ти б подивився, скільки студентів приходило до мене в бібліотеку питати саме за тим числом „Основи”, де була твоя стаття.²

— Так, ти там здорово їм відповів!..

— Що з того, — сумно сказала Варвара Іванівна. — Через ці польські настрої і демонстрації йдуть арешти серед наших людей.

² Стаття В. Антоновича „Что об этом думать” (Письмо к редактору журнала), „Основа”, 7 липня 1861 р.

— Скоро й говорити нам не звелять!.. — гірко зітхнув Житецький.

— Але я думаю, що нам не можна мовчати, — вів своє Антонович. — На їхні відкриті і провокаційні нападки ми мусимо відповісти. Раз і назавжди сказати, хто ми і чого хочемо.

— Чи не зарано? — скривився Бернштам. — Покажемо свої карти, а що від того виграємо?

— Знаю... — відповів Антонович. — Але чи не пора вже й нам заявити про своє існування... Піднести голос в обороні нашого народу, долю якого насмілюються вирішувати отакі Мерошевські та іже з ними. Не питаютъ його, не знають його... навіть не хочуть знати, — вже вирішили і кінець! Малороси на лівий бік і давайте дорогу полякам!

— Я думаю, що Володимир Боніфатійович добре зробить, коли напишe відповідь цьому Мерошевському і всім іже з ним... — запропонував учитель другої гімназії Стоянов, чи Стога, як його називали в Громаді.

— Вірно! Вірно! Нехай напише, — відізвались інші.

— А я думаю, що коли ми маємо виступати, як певна національна група, то не можна, щоб тільки один підписувався, — сказав Нечипоренко, що переїхав до Києва завідувати Колегією Павла Галагана.

— Має рацію, — підтримав його Познанський, що приїхав спеціально на ці сходини. — Чому Володар має сам один відповідати за всіх нас?! Раз ми стоїмо на такій позиції то даймо під неї підписи!

— Та й то вірно, — сказав повільно Володимир Сингуб, — а що відповідати, так нам однаково відповідати доводиться... Он, я вже тепер під слідством, а ще й нічого не підписував, — розвів він ру-

ками. — Це такий уряд, що у нього всі громадяне крамольники.

— А особливо ті, що сміють називати себе громадянами від слова „Громада”, — пожартував Житецький.

— Коли писати від нас усіх, тоді я один писати не берусь, — сказав Антонович, — тоді мають бути люди від різних поглядів... Бо ми ж у Громаді не всі маємо точно однакові погляди. Ми не доктарики середньовічні. Ми вільна громада.

— Добре, можна вибрати групу людей і нехай пишуть.

— Першим пропоную Чубинського, — сказав Кистяковський. — Він людина солідна і не дасть молодчикам надто розходитись...

— Як вже мене вибираєте, — сказав Чубинський, — так я пропоную іншим, кого виберете, приїхати до мене в Барішпіль, відпочити, на повітрі побути — і разом обдумати та написати працю... Що це має бути? Стаття чи що?

— Треба якусь таку назву дати, щоб видно було, що це відповідь, а в той же час, щоб це й не була офіційна відповідь... Таке щось — серединка на половинку.

— Та нехай ті, що писатимуть, самі назву придумають, — нетерпляче запропонував Ломачевський-Петруняка. — Що нам на це час витрачати.

— Ломаці вже співати хочеться, — усміхнувся Сингуб, — тому давайте швиденько назначимо людей... Я пропоную Касьяненка — він там недалеко живе... і до того ж він — козак, то йому належиться за козаків відповідати.

— І дати їм суддю на поміч, щоб вони чогось незаконного не наговорили... Віктор — це про тебе

мова, — вказав Чубинський на Торського . . . — Приїдеш?

— Та чому ж? Можу й приїхати, — погодився той.

— А щоб їм було веселіше і щоб було з ким посперечатись — дамо Житецького, — запропонував Ільницький і всі погодились.

— Ну, а тепер, коли ви покінчили вже з парламентськими виборами, я хочу вам розповісти про цікаве дівча, що прибилося до нашого гурту, — сказав Ломака.

— До якого гурту?

— Та до школи . . . Прийшло з села і хоче вчитись . . . Ну, я знаю, що Варвара Іванівна над дівчатами труситься і до нас їх близько не підпускає, то ѿї прийшов вірнопіддано доложить — є дівча і добре дівча . . . Беріть її од нас, бо сказано ж „не введи нас во искушение” . . .

— Так чому ж ви її не привели з собою, — захвилювалась Варя. — Де ж вона тепер?

— Та вона десь має кімнату. Живе, працює і хоче вчитись! От яке у нас найшлося золото . . . А називається Гапка, — додав Ломака. — Хоч би тобі там сказали Гапуня чи Галуся, а то і ріже: „Гапка”! Ну, ми скорились і так її за Гапку ѿї прийняли.

— А чим це погане ім’я „Гапка”? Хіба російська Аграфена краще? — образився за ім’я Соловуб. — Он, Кочубеївну звали Мотря . . . Мотрону . . . А Пушкін, також видно для благозвучія, взяв і перехрестив її на Марію! З якої речі?!

— Нахаба — прогудів басом Ломака, і всі засміялися.

— Панове, прошу перейти до вітальні, — сказала Варвара Іванівна. — Там вам буде вигідніше розмовляти . . . І десерт я вже там поставила, так

що дехто зможе і горішків погризти, — усміхнулась вона до своєї сестри Наталі.

— А співати в вітальні дозволено?

— Дозволено, — хитнула головою Варя, — тільки так, щоб свічки не гасли... це у нас на весіллі дяк хвалився, що від його голосу свічки гаснуть, — пояснила вона, а Наталя весело додала:

— Та він і нам тим самим хвалився...

Але коли всі всілися вигідно в вітальні, Ломака замість того, щоб співати, почав серйозно:

— Панове! Як хочете, а нам треба вияснити наше ставлення до російських революційних сил.

— Яких революційних сил? — перепитав його Чубинський. — Селян звільнено, тепер треба займатись не революцією, айти у мирові посередники — допомагати селянам дістати добре землі і такі надії, які належаться. От яке наше завдання... А революція тепер може тільки все зіпсувати... бо скажуть, що селяни не доросли ще до того, щоб бути вільними і — бунтують...

— Але, ось бачите, революціонери виступають від імені всієї Росії, — сказав Ломака, витягаючи з кишені невеличку листівку. — Бачите, так і називається „Молодая Россия“. Значить вони і за нас говорять також... А ми мовчимо і тим показуємо, що ми з ними згідні...

— Цікаво, — протягнув Антонович, беручи брошурку і переглядаючи її. Тут є все, що хочете — і терор, і руйнація родинних зasad... і виступи проти приватної власності. Словом, повний тобі соціалізм!

— Соціалізм, не соціалізм, слів не треба лякатись, — сказав Ломака. — Але ми мусимо мати власну думку на ці справи — і висловити її.

— Ти, Ломако, завжди любиш сенсацію. То розбивався за звільненням кріпаків, а тепер, не встигли їх звільнити, вже революцію хочеш робити! Все без народу! От, збереться нас п'ятеро великорозумних, прочитає кожний по такій же великорозумній книжці — і готово! Роби, народе, революцію!.. А може ні ви, ні ваші книжки не розумніші за народ? Га? Про це ви подумали? — сердито заговорив Солонина... — Ще б коли там зелена молодь це вирішувала, а вам же вже не п'ятнадцять років!

— Убив мене — похитав сумно головою Ломака. — Убив і призвів у старі, коли так, то давайте співати. Я вам покажу, який я старий, — і він запівав м'яким і сильним баритоном:

*Ой, що ж бо то тай за ворон
Що на дубі крякає-е-е*

Всі підхопили дружнім, зіспіваним хором:

*Ой, що ж бо то та й за отаман,
Що всіх бурлак збирає ...*

Співали зосереджено, серйозно, робили спільне діло і кожний намагався робити якнайкраще, щоб не попсувати іншим і виконати свою партію, внести свою долю у цю спільну справу.

— Так мій десерт і пропаде, як ви весь час співати будете, — пожартувала Варя, підсушуючи тарілочки з десертом — грецькі ріжки, фісташки, горіхи волоські й ліщинні та і неминучий рахат-лукум.

Ралтом пролунав дзвоник.

— А це ще хто? — здивувалась Варя. — Наші гості ніби всі тут.

Хтось непроханий явився — сказав Житецький і здивовано глянув на двері в передпокій. Там стояв, одпихаючи Марусю рукою, поліційний справник іуважно придивлявся до всіх.

— А вам що тут завгодно? — сухо спитав Антонович, підходячи до дверей і загороджуючи собою всіх інших.

— Я хотів би з вами поговорити, господін Антонович, — сказав ісправник.

— Сьогодні я не розположений з вами розмовляти, — одрізав Антонович. — Як бачите, у мене гості... Сьогодні мої ім'янини, і всякі справи я відклав назавтра.

— Ах, так сьогодні ваші ім'янини?

— Так... рідко ви в церкву ходите, господін ісправник. Ходіть частіше, тоді будете знати, якого числа церква святкує святого Володимира, що охрестив Русь!

— А може ви б так уділили мені кілька хвилин?

— На жаль не можу... І я в себе дома поліційними справами не займаюся. Доведеться вам почекати дозавтра!

— Шкода, шкода, — з погрозою пробурмотів ісправник. — Так тоді дозавтра!

— Дозавтра, — відповів Антонович. — Марусю! Проводи пана ісправника.

Ще за ісправником не зачинились двері, як Ломака вже гримнув:

Унадився журавель, журавель
До бабиних конопель, конопель!..

— Але ж ви з ними не церемонитесь, — хитнув головою Кистяковський. — Майже з хати прогнали.

— Я його до хати не кликав, то немав чого і

припрошувати... А з ним, як почнеш церемонитись, так на голову тобі сяде!.. Він знає, що ми з ним не компанія, і я це знаю... отже, нежай до мене в дім не сунеться...

— Ну і кат з ним! — сказав Житецький... А чули останній анекдот про панів?

— Ні. Що вони зробили?

— Це в Білій Церкві такі розумні знайшлися. Переписали перед самим звільненням селян у козаки... Це, кажуть, була помилка, що ви в кріпаках опинились, а ви насправді козаки. Так що ідіть собі куди хочете, ми з вами діла не можемо мати і землю вам давати не зобов'язані, бо ви ж козаки і свою землю давно повинні були одержати...

— Ну, а що ж селяни?

— Та до звільнення сиділи тихо. Пан все їх наглив, щоб кудись їжали, а вони ні і ні. І так досиділись до звільнення. А тепер з пана домагаються грошей за той час, що вони на нього, як вільні козаки робили!.. Здорово?! Мабуть це їх якийсь мирний посередник навчив, — сміявся Чубинський.

— От, бачите, і серед старих скільки ще добрих людей знайшлося...

— Та старі теж бувають нічого, тільки я молодих більше люблю, — жартував Ломака. — А особливо дівчат, пань і панночок...

Всі засміялись, старий настрій повернувся і з вітальні знову полились пісні.

XV

Житецький і Торський повільно поверталися з купання в річці, перекинувши рушники через плече і обережно ступаючи одвіклими і виніженими босими ногами по траві.

— А колись же я вмів бігати по стерні! — хитав головою Торський. — Мама охкала і ахкала, а я ганяв навпереди з сільськими хлопцями — і не відчував, чи я біжу по траві, чи по камінцях! От який був загартований!

— Ходім швидше, бо чус мое серце, що Володар уже гнівається, — підганяв його Житецький.
— Я ще як виходив, так бачив, що він уже сидів і писав...

— І добре, — ліниво відізвався Торський. — На те він і Володар, щоб писати. Він однаково купатись не піде, бо одразу ж захворіє... В нього дуже ніжне горло... От нехай він і пише за нас, а ми за нього покупались у цій калабанці...

— Гарно тут у Чубинського, — обдивлявся навколо Житецький. — Добре старий живе.

— Е, подивились би ви на Полтавщину туди далі, де вже горби починаються... Ліски і поля, і луки, і пагорбки — все разом, все кучеряве, все усміхається... Недаром ту частину звуть українською Швайдкарією... Чудові місця!

— Ну, я ж казав, — шепнув Житецький, побачивши, що Антонович уже вийшов назустріч їм і махає їм рукою, щоб поспішали...

— Чого ви так довго?! Треба ж послухати, що ми написали, обговорити... а ви, як забились на річку, так чисто, як малі діти. Не витягнеш вас звідти!

— А ти чисто, як стара няня, — обізвався за ним Чубинський. — Бурчиш і бурчиш.

— Та ми ж знали, що Володимир Боніфатьєвич все напишe, от і покористувались моментом, — виправдувався Житецький... — І до того ж ми голодні, як вовки...

— Так, — гудів і Торський. Дайте нам хоч поїсти, а тоді вже будемо думати...

— О, Боже мій! — зітхнув комічно Антонович. — І навіщо я вас сюди виписував?! Не поміч, а неміч!

— Лайтесь, не лайтесь, а їсти давайте, — сміявся Торський, ступаючи на ганок.

Антонович безпомічно обернувся до Чубинського:

— То ще будем чекати?

— Ні, не будем, — сміявсь Чубинський. — Поки вони будуть їсти, ти прочитай їм свій проект...

— Перш за все — назва, — сказав Антонович, коли всі всілись за столом. — Я думаю назвати це „Отзыв”. Щоб було видно, що ми тільки відкликаємося на їхній виступ, а не відповідаємо їм безпосередньо...

— Я думаю, що „отзыв” буде непогано, — сказав Касьяненко, — звучить солідно і навіть бюрократично.

— Основні мої думки такі, — продовжував Антонович: — але слухайте ж уважно, бо за те, що ми зараз напишемо, будемо ми ще довго платити. Так щоб коли платити, так не даром!

Він прочитав абзац з свого проекту:

„Основна теза нашого розуміння, це глибоке переконання, що ні окрема особа, ні гурток, ні громада, ні навіть увесь т. зв. освічений шар суспільства не має аж ніякого права накидати величезній більшості народу, використовуючи його нерозвиненість та безмовність, будь-яку теорію . . .”

— Ну, що ж, — проти цього ніхто не заперечить, — сказав роздумливо Торський.

„Доки народ своїм розвитком не стане в рівень із сучасним його становищем, даремно вигадувати для нього, та ще й без нього, даліші шляхи поступу . . .” — читав Антонович.

— Що, власне, ви хочете цим сказати? — спітав Касьяненко.

— Я хочу сказати, що доки український нарід не усвідомить собі своєї окремішності, не знатиме своєї історії, не запрагне своїх прав — марно підказувати йому якісь теорії, особливо ж, теорії, вигадані кількома інтелігентами, відірваними від народу.

— Далі . . .

— А далі я вивожу тезу, що: „Український нарід з пошаною ставиться до християнської науки та моралі, визнає безумовне право на земельну власність, глибоко поважає свої звичаї, старовину і життєвий побут. Що все це виявляє ознаки його національності . . . Основа — родинні зв'язки. Звідси основним завданням нашої української справи є розвивати і поважати родинні зв'язки і обов'язки і поширювати це основне в українському народі на ширший ґрунт, тоб-то на громадські обов'язки . . .”

— Думаю, що і проти цього ніхто не заперечить . . . Але конче треба відкинути наклепи і доносі мошпадзмеїв на нас, що ніби-то ми підбурюємо селян до повстань і терору!

— Так, — сказав Антонович, — у мене це також занотоване... А от як бути з обвинуваченням у сепаратизмі?.. Не хотілось би відмовлятись від нього, але в теперішніх умовинах не можемо і признаватись до таких крамольних думок...

— А ти скажи це по-езоповському — порадив Чубинський. — Знаєш, як та панночка, яку спитали: „Вы состоите в законном браке?” А вона й каже: „Я вне оного, но как-бы в оном”.

Всі засміялися.

— Це якраз і є наше становище. Ми ніби в державі, але без держави. Ніби є народом, а немов би і не є... Якийсь ідотизм... Треба вже раз і завжди заявити, що є такі українці і домагаються своїх прав!

— Я думав написати щось в цьому роді, — сказав Антонович, перегортаючи листки паперу. — Ось так, probabilno:

„Усякий політичний сепаратизм, на наш погляд, є мрійництво, якого ми не можемо поважно обмірковувати через те, що воно непотрібне і некорисне нам... Та й за дуже велика честь для нас вести народ політичними операціями до невідомої долі”... Думаю, що це ясно... „Тепер народ ще не доріс до того, а коли ми зможемо бачити ясно долю, яка чекає його, тоді ми подумашмо і про сепаратизм...”

— Але, щоб ми могли просвіщати народ, треба нам мати пресу, книжки, культуру, — сказав Торський.

— Так, власне я це й підкреслю, — зголосився Антонович. — Ось:

„Інша річ, коли під висловом сепаратизм розуміти жадання розвитку української мови і письменства. Оце бажання навспріжки наше, тільки що в ньому бачать злочинного, — ми не второпасимо...

Але перед безглуздим гомоном, перед згасюю нашептів, перед несамовитим гнобительством, ми за жодних обставин не зречемось наших думок і переконань”...

Він скінчив і запитливо подивився на всіх.

— Та-ак, — протягнув Торський. — Це ми вперше кажемо наше кредо, і я думаю, що кажемо його добре — з гідністю, без виклику, але й без страху...

— Так... і треба ще згадати за недільні школи, — додав Житецький. — Ви, Володимир Боніфатьєвичу, не забудьте, бо Варвара Іванівна вам довіку не простить.

— Я думаю додати щось в тому роді, що запеклі прогресисти також будуть проти нас... А ми — проти них, бо їх необдумані вчинки перешкоджають органічному розвиткові праці... отут і підійде згадати закриття недільних шкіл і „Основи”. Бо ми ж і пишемо наш „отзыв”, щоб протестувати проти цих заходів також.

— Я думаю, що всі з цим погодяться... Це — наша програма-мінімум, — сказав Торський. — Що там ми хотіли б більше — це прийде пізніше. А тепер нам треба свободи в мові, в школі, в пресі і книжках. Без цього ми народу підняти не зможемо.

— От і добре, — сказав Житецький. — Тепер питання — хто це має підписати?

— Треба, щоб був бодай один підпис з кожної української губернії — і я маю на увазі всю Україну — включно з Новоросією, — відповів Антонович.

— Ой, чи знайдемо з кожної, — висловив сумнів Чубинський.

— Знайдемо, принаймні з найбільш важливих, як Київська, Чернігівська, Полтавська, Волинська. Напевно знайдемо досить відважних, що підпишуть.

— Отже, кидаємо виклик обом сторонам — і полякам в їх претенсіях на Правобережжя, і російському урядові, в їх претенсії, що є тільки Малоросія! — підsumував Торський. — Важко сказати, що той уряд зробить. Від нього тепер можна сподіватись певної полегші. Але кажуть, що царя оточили такі голубчики, що навряд він далі піде на якісь поступки.

— Мене це дивує, — сказав Касьяненко. — Після того, як скасування кріпацтва прошло так мирно і гладко... І реформа судів відбувається. Все, здається, повернуло на ліберальний лад. Мусіло б прийти краще і для України.

— Побачимо, — сказав Касьяненко. — Я знаю одне — нічого росіяни так не бояться, як відновлення України, і нікого вони так не ненавидять, як кожного, хто про це пробує говорити.

— Як казак Юлій Цезар — „Кості кинено”, — а тепер буде те, що буде! — сказав Житецький. — А покищо, жодімо в поле, бодай подихаємо чудотворним українським повітрям!

Старанно переписаний і акуратно підписаний двадцять однією особою „Отзыв” був висланий журналу Каткова „Русский Вестник”, який був тоді ще ліберальним.

— Це щось нове, — задумливо сказав Катков, прочитавши. — Спробуємо його пустити... тільки може не в самому журналі, а в додатку. Таким статтям найкраще місце same в „Современной летописи”. Якщо цензура взагалі це пропустить. Перешліть до Цензурного Управління.

„Отзыв” було покладено в пакет, внесено в разносну книжку і посильний „Русского Вестника” пошкандибав з ним до Цензурного Управління.

— О, маємо ще новий клопіт, дідько б їх усіх забрав! — вилаявся невідомо на чию адресу черговий цензор, якому потрапила ця стаття. — Ні чорта не розумію — якісь хлопомани! Що це таке? Нова партія чи товариство? Ще я про таких не чув і в інструкціях про таких не говорено!

— Та чого ви журитеся, — обізвався сусіда — передайте главному, нехай він і вирішус.

— Маєте рацію, — погодився черговий і надписав акуратним канцелярським письмом:

,Его высокоблагородию, главному цензору на разрешение».

,Отзывъ” знову було вкладено в пакет і переслано „мальчиком”, що сидів спеціально для таких доручень, на другий поверх, де урядував головний цензор, або просто „главный”, як його звали службовці.

Головний цензор спочатку також не міг зрозуміти, про що йде мова у присланій статті.

— Не розумію, до чого тут аж двадцять один підпис! — говорив він невдоволено. — Такі речі звичайно пише одна людина. А тут ціла група. Отже, це скидається на якесь товариство... Як я можу знати, чи це дозволене товариство, чи ні?.. Хлопомани. Дуже чудна назва... напевно я такої ніколи ще не зустрічав...

— Здається, було щось про хлопоманів у якомусь журналі. — пошанливо пробував допомогти столонаачальник, який і приніс цю статтю цензорові. — Наскільки пригадую, — ці хлопомани не цілком благонадійна публіка. Щось там їм закидали, здається — сепаратизм...

— Та вони тут якраз від сепаратизму і відпекуються... Раз відпекуються, значить благонадійні. Чорт його знає, що це за нова морока!

— Вони тут, здається, просята мову і школу... Я думаю, що найкраще передати це до міністра освіти — це буде швидше по його лінії... А ми що ж? Ми тут про них ніяких іще вказівок не одержали...

— Маєте рацію! — з полегшеною сказав головний цензор. — Цілковито маєте рацію! Перешліть цей пакет до міністра освіти! — І він розмашистим письмом написав:

„Г-ну Міністру просвіщення на разрешені”.

Міністр освіти Головнін, прочитавши напис і заирнувши тут і там у „Отзыв”, накинувся на свого столонаачальника:

— Що ж це ви, милсдарь, подаєте мені на розгляд таке, що його навіть цензура не скотіла вирішувати?! Хіба це моя справа? Це ж політична річ, — при чому тут міністерство освіти? Я в цих усяких хлопоманах нічого не розумію... і навіщо мені їх розуміти? На це є цензура, є Третій відділ, а ви несете мені!

— Ваше високопревосходительство — не извольте сердится, — порадив випробуваний у міністерських відносинах столонаачальник. — Поскільки тут ідеться про малоросів і відносини між ними й поляками, — то найкраще було б послати до генерал-губернатора, нехай він сам вирішить, що з ним і робити... Ми звідси можемо щось недорозуміти — і зіпсують іому внутрішні відносини необачним і зашивдким рішенням.

Головнін ухвально поглянув на свого столонаачальника. „Він таки не в тім'я битий”, — подумав він... — Дуже добрий вихід знайшов”. А вголос сказав:

— Я власне також думаю, що ми не можемо втрутатись у прерогативи і політику генерал-губер-

натора... До речі, там тепер генерал-губернатором князь Васильчиков?

— Так точно.

— Дуже добре. Прошу переслати йому... Напишіть відповідного листа, а я підпишу.

Так трапилось, що старанно вислана з Києва стаття опинилася знову в Києві на розгляді у князя Васильчикова.

— Не розумію я цих панів, — бурмотів Васильчиков, читаючи „Отзыв”. — Ніби все люди солідні, шановані, на добрих посадах, — а виставляють голову під удар! Навіщо їм це?! Могли б собі жити спокійно... ну, нехай би там науковою роботою займалися... Так ні! Треба їм свої принципи викладати, та ще й підписувати їх!

— А як накажете відповісти? — спитав столоначальник генерал-губернатора.

— Підождіть... Я це мушу добре обдумати. Бачите, всі ручки обмили — і мені цю пенью переслали! Ну, нічого... Я обдумаю, а завтра пришліть канцеляриста, щоб я йому продиктував.

На другий день, старанно підчищений, поголений і причісаний канцелярист сидів у генерал-губернатора в кабінеті на кінчику стільця і писав, намагаючись поспіти за князем:

„Коли дивитись на осіб, що підписали статтю, як на фундаторів „Громади”, що її справжня мета і напрямок абсолютно невідомі урядові...”

— Написали?

— Так, ваше сіятельство.

— Ну, тут треба якось відділити... поставити кому, чи що...

— Слухаю, ваше сіятельство.

— І пишіть далі...

„Коли звернути увагу на те, що члени „Громади” без дозволу влади взяли на себе не знати з яких мотивів освіту простого народу і, не вважаючи на всі нарікання з боку суспільства, провадять справу і далі; коли, нарешті, мати на увазі, що вони склали „Громаду” в державі, за кордонами якої ніяке товариство, навіть не заборонене урядом, не може установитися без дозволу і без відому відповідної влади, то за такими причинами незручно дозволити до другу статтю „Общественные вопросы”.

— Тепер почніть з нового рядка — скомандував князь, дикуючи:

„Проте, з другого боку, через те, що особи, які підписали статтю, оголосивши свої прізвища, викликають своїх обвинувателів виявити їх неблагонадійні прямування шляхом друкованого слова і вирішити суперечку прилюдним обговорюванням, то було б корисно в цій справі виявити мету і з'ясувати дух і напрямок тих осіб, що підписали статтю . . .”

— Готово?

— Готово, ваше сіятельство.

— А тепер підходимо до висновків, пишіть!

„Окрім того, голосна заява цих людей про їхні погляди і завдання діяльності повинна зупинити їх перед неблагонадійними вчинками через те, що на них буде звернута увага їх супротивників, яких прилюдно покликано на суд громадянства . . .”

— Дайте це столонаочальникові, нехай він все вигладить і оформить, як слід, за всіми правилами. Але не міняючи моїх головних думок.

— Слухаю, ваше сіятельство.

„Нехай тепер міністерство освіти і цензура покусають собі пальці”, — задоволено думав князь Васильчиков, потираючи руки. — „Вони думали на мене спихнути всю відповідальність, от тепер нехай

самі голову поламають... Я в таких випадках завжди пригадую міністра, під яким я почав служити, він все казав мені: складайте папери так, щоб ніхто не міг причепитись, а ви завжди мали б якусь вимовку, якийсь викрут... Знаєте, як старі клявзники писали: „З одного боку не можна не сказати, але з другого боку не можна не визнати”... Добра була порада і послужила мені вірно за всю мою службу... Але для чого ця стаття була написана — не можу зрозуміти. Ніякого в них викрутасу нема, і вони так просто і заявляють, що робимо те і те — і беремо на себе відповідальність за наші погляди і вчинки. Дуже необережні люди, хоч там між ними є й люди вже в чинах і з нагородами по службі!”

Так трапилось, що в листопадовому числі „Современной летописи” за 1862 рік була надрукована стаття під назвою „Общественные вопросы”, де вперше було на всю імперію заявлено, що українці дотрагаються своєї мови в управлінні, в школі і в церкві; де вперше було піднесено голос якраз в імені України, не як вимріяної історичної минувшини, а як сучасної дійсності, як окремої одиниці в складі імперії.

— Виклик кинуто, — сказав Антонович Варі в той день, як одержав і перечитав журнал. — Виклик кинуто, і тепер почнеться знову бій за Україну... Думаю, що братчики поспішили з укладанням політичної програми. Ми спочатку виконаємо культурну і національну освідомлючу місію, а тоді вже всім стане ясно, що Україна повинна існувати...

— Дай Боже, щоб ми могли дожити до того часу.

— Дожити? — ледве перевів дужа від приступу кашлю Антонович. — В усякому разі не я! Мені

тільки двадцять вісім років, а я не виходжу з хворіб. Але це не важно доживу чи не доживу. Важно, що українська справа поставлена перед урядом і російським суспільством — нехай вони тепер заявлять своє ставлення до неї. Подивимось наскільки ці ліберальні розмови серед передових груп витримають навіть думку про окремішність України. Наскільки я знаю росіян — вони всі стануть дубки — і уряд і ліберали!

XVI

Тисяча вісімсот шістдесят третій рік був роком великих клопотів у Петербурзі. Неспокій у Польщі, що проривався нападами на військо ще в шістдесят другому році, тепер набирав виразних форм організованого збройного повстання.

Намісник Царства Польського, великий князь Константин Ніколаєвич, проголосив воєнний стан на всю Польщу після того, як сталося кілька збройних нападів на російські військові частини, вбито було полковника Козлянінова і поранено генерала Канабіжа.

Збройні польські загони з'являлись то тут, то там, а чотирнадцятого січня було тимчасово переврано сполучення з Варшавою: телеграфічні дроти були перерізані, а залізничні шляхи до Білостока пошкоджені. Дійшли вістки, що станція Лаппа біля Білостока вже захоплена повстанцями.

Валуев запропонував, як профілактивний захід, проголосити воєнний стан і в усіх українських губерніях, сусідніх з Польщею. А поза тим життя в Петербурзі йшло своїм шляхом: царські виходи, прийоми, балі, вистави французького театру, візити і безконечні засідання різних комісій та советів.

Валуев почував, що хтось десь проти нього рис, поширюючи чутки, що він занадто протегує полякам, а під кінець січня цар одверто сказав йому:

— Vous ne dévinerez pas de quoi l'on vous accuse. On dit que vous protégez les Polonais et l'on redoute votre influence.¹

На це Валуєв спромігся спокійно відповісти:

— Sire. Je combat les mauvais mesures a l'égard des Polonais que d'autres voudraient voir prendre.²

Але до кінця прийому і під час їзди додому Валуєв мав неприємне почуття непевності, почуття, що він сидить на посту міністра неміцно, і що треба щось робити, щоб довести свою віданість і Росії, і, в першу чергу, цареві.

„Як ці ідіоти не розуміють, — думав Валуєв, похитуючись у фаетоні, — що ми не можемо вживати тільки силу зброї... Звичайно, можемо кинути військо і знищити поляків, спалити села, схопити в містах всіх підозрілих. Але ми виставлені під монокль Європи, де поляки мають своїх прихильників. Англія звичайно не може не відгукнутись на репресії проти поляків... Ну, а Франція тим більше...”

Під час обіду Валуєв неуважно слухав розповідь жінки про те, як вона зустрілась у Кочубеїв з графинею Сапігою, яка минулого року влітку зробила таке велике враження на Олександра Другого, що всі були певні, що вона стане його першою фавориткою.

— Але щось ій не пішло... — зідхнула Валуєва, — можливо те, що вона була полькою і, маєТЬ, занадто вже напосідала на нього з польськими справами...

— О, хоч за обідом дай мені спокій з польськими справами, — роздратовано кинувся Валуєв. — Цілий день я нічого іншого не чую... А що я можу зробити, коли там сидить сам великий князь, якому

¹ Ви не уявляєте в чому вас обвинувачують. Кажуть, що ви протегуете поляків і маєТЬ сумніви щодо вашого впливу.

² Ваша величність! Я борюсь проти шкідливих заходів щодо поляків, що іх інші хотіли б уживати.

я, як міністр, ніби й можу наказувати, але який, як великий князь, може мене не тільки не послухати, а ще й поскаржитись на непошану до нього!..
Дурацьке положення!..

— Але, мій друг, може б не треба так обстоювати за поляками, — несміливо сказала Валуєва, яка ніколи не втручалась в державні справи і, по правді, мало ними цікавилася... Але польська справа набирала розголосу, і вона непокоїлась за становище чоловіка. — Ти ж знаєш, що великий князь завжди вийде горою, а тобі доведеться відповідати.

— Але коли вже маємо внутрішню громадянську війну в Польщі, то принаймні мусимо стерегтись, щоб поляки не втягнули нас у справжню війну. Невідомо ще, як поставиться до наших брутальних екзекуцій і шибениць Англія! Ти ж чула, що говорили вчора на прийомі в англійському посольстві, — сказав Валуев і замовк, бо льокаї вносили каву і лікери.

По обіді, прилігши відпочити на канапі в своєму кабінеті, Валуев знову зважував усі за і проти війни. Луї Наполеон, звичайно, не бігтиме з допомогою полякам. Це ясно. Але, коли він зможе використати їхній рух для себе, для вигоди Франції, він безперечно це зробить... Англія не буде офіційно втручатись, але і не перешкоджатиме полякам дозволити зброю і людей... Ось уже дійшли з Лондону чутки про корабель, який мав би привезти в Польщу цілий полк вояків... Звичайно, цих вояків не можна рівняти до вишколених і звичливих до важкого життя російських солдатів, але все-таки з полком повстанців буде важко справитись, і треба вжити заходів, щоб корабель не зміг доїхати до Польщі.

Він відчув, що не зможе заснути і, вставши з канапи, сів до столу і розшукав у течці звідомлення

про цей корабель. „Називається цей корабель „Лорд Джексан”, — писав інформатор з російської амбасади в Лондоні, — „і іде на ньому 180 легіонерів різних національностей, які співчувають ідеї звільнення Польщі... С серед них і авантюристи, яким просто хочеться побитись і пограбувати... Крім того, є 26 польських офіцерів, а також і член Польської Демократичної Централізації — Юзеф Демонтович, який є комісаром польського тимчасового уряду...”

„Уже все в них є,” — кривився досадливо Валуєв. — „І уряд, і комісар, і навіть якась дурацька Демократична Централізація... Так, що не кажіть, але видно, що справа добре організована і налагоджена... І ідуть не молоді одчайдухи, а солідні люди, як ото полковник Лапінський, що керуватиме цим полком... якщо тільки ми пустимо його на нашу землю...”

„Але той князь, ото великий князь Константин Ніколаєвич, що з ним робити?”

В Петербурзі вже хтось пустив чутку, що великий князь тому дозволяє полякам збирати загони повстанців, що надістеться, що, може, Польща відокремиться під його скіпетром — і він таки зможе мати свою, бодай маленьку державу.

„Напевно вигадки!” — думав Валуєв. — „Але щось з князем діється дивне, бо для чого він вислав би великі суми в закордонні банки через своїх фельд'єгерів з морського міністерства?... І треба вжити заходів, щоб повстання не поширилось з Царства Польського на весь Западний Край... Весняний стан, звичайно, трохи помагає, але треба рішуче підсікти в корені всякі спроби малоросів присннатись до поляків, або як-небудь інакше використати важке становище уряду... Треба рішучості і

швидкої дії,” — думав Валуєв і, взявши перо в руки, почав накидати свої думки щодо української мови і спроб її відновлення.

„Перш за все — ніякої малоросійської мови нема! — накидав він конспективно свої основні тези. Простонароддя вживає цієї ніби мови, але це та сама російська мова, тільки зіпсuta в Малоросії під впливом Польщі . . .”

„Отже, який сенс друкувати книжки й далі цією мовою? Тільки збивати з пантелику довірливих людей і викликати скаламучені уявлennя про відносини між Росією і Малоросією . . .”

„Ще так сяк можна дозволяти книжки художні — „ізящної словесності”, — повторив собі Валуєв російську назву. — Ale припинити друкування книжок для народу малоруською мовою, як також підручників, релігійних книжок і книжок для дітей . . .”

Валуєв переглянув тези і задоволено хитнув головою. Це була основа, а решту вже додасть і оформить у відповідну офіційну форму хтось із канцеляристів . . . може оцей самий столонаочальник, який доповідав йому про Шевченка.

Звичайно, це викличе трохи незадовolenня . . . тут в Петербурзі таки є чимало малоросів, які, хоч і виїхали з своєї, як вони кажуть, України, але ще зберігають сантиментальну любов до неї. Вони, безперечно, заворушаться, забігають, почнуть пускати різні чутки, будуть інтригувати . . .

„Найкраще, я доповім про це на прийомі імператорові, а тоді вже ніхто нічого не зможе зробити . . . I я матиму розв’язані руки . . .”

Валуєв акуратно склав записані листки паперу, задоволено потер руки і вийшов на половину жінки спитати, які в неї пляни на сьогоднішній вечір і як

вони розпорядяться кіньми і фаетоном, бо і він має поїхати на вечір до генерала Муравйова, який приїхав на короткий час з Польщі.

Валуєва здивувалась, що чоловік хоче бачитись з Муравйовим.

— Не понимаю, мой друг, — казала вона — ти так був против его жестокостей в Польше... а теперь едешь к нему... Его некоторые профессора называют просто вешателем...¹

— Прошу тебя не повторять мне глупых выражений всяких профессоров, — размірено відрізав Валуєв. — Муравйов, конечно, глуп і зол, но он теперь играет известную роль в Польше, судьбою которой приходится заниматься и мне. Поэтому я хочу быть с ним в контакте и в хороших отношениях...²

— Ну, как хочешь, мой друг, как хочешь, — поспішила згодитись Валуєва. — Так ты езжай уже сейчас, а оттуда пришли Федора сюда назад. Он отвезет меня к герцогине Монтебелло і поедет назад к Муравйову, где подождет тебя і превезет также к Монтебелло. А оттуда мы возвратимся уже вдвоем...

— Хорошо, хорошо,¹ — погодився Валуєв, занятий своїми думками про Польщу і Україну.

¹ Не розумію, мій друже... Ти був так проти його жестокості в Польщі,... а тепер ідеш до нього... Деякі професори називають його просто вішателем.

² Прошу тебе не повторювати мені глупих виразів всяких професорів... Муравйов, звичайно, і дурний і злій... Ale він тепер відіграє певну роль в П., долею якої доводиться займатися й мені... тому я хочу бути з ним у контакті і в добрих відносинах.

¹ — Ну, як хочеш, мій друже, як хочеш... Так ти їдь уже зараз, а звідти пришлеш Федора сюди назад, він відвeзе мене до герцогині Монтебелло і поїде назад до Муравйова, поочекає на тебе і привезе тебе також до Монтебелло. А звідти ми повернемося вже уздвох.

— Добре, добре.

На другий день він доповів цареві про свої тези, і той цілком погодився з ним.

— Только не пишите указов или законов... Не надо придавать этому слишком большого значения... Как-нибудь попроще... попроще,² — сказал царь, и Валуев, передаючи на другой день накидані думки столоначальникові, попередив того:

— Придумайте какую-либо форму попроще... Что-нибудь вроде записки... или заявления.³

— Может быть, ваше высокопревосходительство, прикажете подать, просто как отношение к министерству народного просвещения? — спитав той, і Валуев задоволено кивнув головою.

— Да, я думаю, это будет самое лучшее.⁴

Так трапилось, що перша заборона української мови вийшла не в формі закону чи урядового наказу, а в формі „Отношения по высочайшему повелению” до міністра народної освіти в питанні української літератури.

В „Отношении” були вставлені всі думки Валуєва, що „никакого особенного малороссийского языка не было, нет і быть не может” і що „наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши”. Далі значилося, що міністер внутрішніх справ „признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором Синода и шефом жандармов относи-

² Тільки не пишіть указів або законів. Не треба надавати цьому надто великого значення... Як-небудь простіше... простіше...

³ Придумайте якусь простішу форму... Щось на зразок записки, ... або заяви.

⁴ — Может, ваше превосходительство, накажете подати просто як відношення до міністерства освіти?

— Так, я думаю, це буде найкраще.

тельно печатания книг на малорусском языке, сдѣлать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуском же книг на малорусском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться".¹

Коли урядовець приніс складене ним „Отношеніє” і прочитав його Валуєву, той задоволено хитнув головою.

— Хорошо. Вполне то, что я указывал... В особенности относительно чтения для народа... Дайте переписать і принесите мне на подпись вместе с остальными бумагами...²

Велика течка офіційних паперів, принесена Валуєву на підпис вісімнадцятого липня, мала в собі і „Отношеніє” про заборону української мови. Валуєв підписав її, не спиняючись на змісті і хоч це „Отношеніє”увійшло в історію з його іменем, і хоч рік тисяча вісімсот шістдесят третій став переломовим роком в розвитку української ідеї і призвів до багатьох одчайдушних і ризикованих кроків з боку сотень і тисяч людей, але Валуєв не тільки не передбачав цього, а навіть не помітив, що його забор-

¹ „Ніякої особливої малоруської мови не було, нема і бути не може, і діялекти їх, якого вживає простонароддя, є та сама російська мова, тільки зіпсути впливами на неї Польщі... Визнав за необхідне аж до угоди з міністром народної освіти, Обер-прокурором Синоду та шефом жандармів, зробити по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі художньої літератури; з пропусканням же книг малоруською мовою для первісного читання народу, затриматись”.

² Добре. Цілком те, що я зазначив. Особливо щодо читання для народу. Дайте переписати і принесіть мені на підпис разом з іншими паперами.

рона уже увійшла в силу, і коли ввечері вісімнадцятого липня сів писати свій щоденник, то, подумавши трохи, написав:

Утром заседание по земским учреждениям. Потом Главный комитет и Комитет министров по делу о Южной железной дороге. Ничего нового нет.”¹

Він закрив щоденник, погасив свічки на великому письмовому столі і перейшов до спальні, де швидко прочитавши молитви і перехрестившись, ліг у ліжко з почуттям одного спокійно відбутого дня перед метушливих і напруженых останніх днів, коли весь час очікувалось якоїсь невірної фрази чи події, яка може викликати війну не тільки з Австрією, але і з Англією. „Принаймні, — думав заси? паючи Валуев, — будемо мати справу тільки з поляками... А це легше, ніж почалось би якесь повстання в Малоросії . . .”

¹ Бранці засідання в справі земських установ. Потім головний Комітет міністрів у справі Південної залізниці. Нічого нового нема.

XVII

Микола Іванович Костомаров прокинувся з важким почуттям чогось неприємного і небажаного, що очікувало його в годинах цього мутнувато-сірого і паркового липневого дня.

— Що це таке? — згадував він у пів-мряці не цілком пробудженого розуму. — Лекція? Ні, лекцій нема, вже почались літні вакації... Але щось же є... Ага! — згадав він. — Заборона української мови, мушу йти до Валуєва...

Він одвернувся до стінки і заплющив очі, щоб іще раз проглянути в голові події, які призвели до того, що йому треба йти до цього напущеного і претенсійного Валуєва, міністра, який вирішував усі справи коротко і рішуче, не тому, що він про них знат, а тому, що цар дав йому звання міністра, а отже і владу вирішувати всі справи!..

„Самопевний нахаба”! — думав Костомаров, згадуючи чесні, але помпезні манери і поведінку Валуєва. — Іще якісь дурні в тому вищому світі вважають його за ліберала! Найгірший консерватор, не менше затятий, ніж той вішатель-Муравйов... Тільки що має краці манери і розумніший, а тому і хоче придушити Польщу і Україну, але зробити це тихенько, без галасу, без занадто жорстоких заходів, які викликали вже стільки нападок на Росію в європейській пресі...

Та що там Валуєв! А хіба так звані різночинці краці? Взяти хоч би й того прославленого „спів-

ця мужицької Сіди" — Некрасова! Ті дурні курсистки і студенти плачуть над його віршами про бідного мужика, а він сам тимчасом зробив собі мільйонний маєток на видаванні книжок, їздить на рисаках, утримує собі кокоток-францужанок і їздить до Англійського Клубу грati в преферанс з найвищими петербурзькими тузами, навіть з тим самим Muравйовим . . ."

Костомаров ралтом скинув з себе одіяло і сів. Що це казав йому вчора Данило Мордовець, коли вони обговорювали, як допомогти справі українських книжок? Він заплющив очі, згадуючи . . .

„Так, так . . . Мордовець говорив йому, що Некрасов нібіто пише вірша на славу Muравйова-вішателя . . . До того злякався рішучих заходів уряду, що, без сорому казка, вирішив прославити цього найгіршого реакціонера, найбільшого карателя з усіх, що їх знано за останнє царствування . . . Звичайно, українцям з поляками не по дорозі, але не можна спокійно чути про те, що виробляють російські війська там . . . Наміри уряду ясні — залякати не тільки поляків, але й революціонерів . . . Усіх, хто подумав би повставати! . . .

І залякали. Он, хоч би й той самий Мордовець! Він же і людей краще знає і має більше приятелів, ніж Костомаров, а отже відмовився йти до Валуєва! І так крутив, і сяк, а таки викрутився . . . І поклав цю неприємну місію на Миколу Івановича . . . Ну що ж, доведеться йти і просити, і переконувати, і дорікати! . . ."

Микола Іванович тяжко зідхнув.

„Був би ще Тарас живий, було б від кого на-брatisя сил і пориву! Умів горіти той чоловік. Гопрів і всіх навколо себе запалював . . . А ці, що лишились, що ж, вони також намагаються зробити те,

що можуть, але скільки ж вони там можуть! Все якась дрібнота!.. Але нема ради, треба битись за те, що маємо. Бо без книжки, без мови бути не можна. Це якби народові вирізали язика!

Микола Іванович ще раз зідхнув і погукав:

— Матушко, мамінько! Де ви?! Чи вже сніданок готовий?

Його мати Тетяна Петрівна, зігнута роками і тривогами за сина, скоренько увійшла в його спальню.

— Ти вже прокинувся, Миколо? Вставай, вставай швидше. Вже все готове, а тобі треба сьогодні до міністра... боюсь я його, отого вашого Валуєва. Сухий і безсердечний!

— Та де там! — гірко розсміявся Костомаров. — Він же в нас колега-писменник. Казав мені недавно, що сам любить „пописувати” і вже має майже закінчений роман... Тільки що державні справи не дають йому часу і можливості засісти до писання!.. Кажу ж вам, мамінько, колега!

— Добре, добре, — відмахувалась мати, повертуючись виходити. — Колега, не колега, а він таки міністр і дуже з ним жартувати не доводиться. Ти ж знаєш, які тепер в Росії часи...

— Ах, в цій Росії, здається, завжди якісь особливі і небезпечні часи! — зідхнув Костомаров. — А чи Уляна вичистила мій парадний сурдут?

— Вичистила. Ось і сорочка тут свіжа і краватка.

Костомаров зідхнув. Одягатись в крохмальну сорочку в липні в Петербурзі було глупо. За дві години сорочка розкрохмалювалась, а по спині то протягав холод, то виступав від паркоти піт... Найкращий спосіб простудитись навіки...

Костомаров помацав своє серце, голову, поторкав лоба — ніби нічого ніде не боліло. Доводилось вставати і збиратись.

Після сніданку Уляна покликала дрожки, і Костомаров рушив до міністерства внутрішніх справ, перебираючи знову в голові всі докази проти нового розпорядження.

В міністерстві йому довелось чекати, бо, як сказав йому швайцар, у міністра вже сидів якийсь відвідувач, видно з важливих.

Але в кабінеті Валуєва не було відвідувачів, тільки той самий столоначальник пошанливо доповів:

— Професор Костомаров тут. Чекають. Чи зволіте прийняти їх?

Валуєв поморщився. Він так і зізнав, що почнуться умовляння і упрожування. Як цей Костомаров не розуміє, що одна річ — коли він, Валуєв, зустрічається з ним на літературних читаннях, а інша — тут, у міністерстві, де найперше його обов'язком є дбати за добро держави. А добро держави, більше — добро імперії — вимагає заборони всяких нових сепаратистських рухів, і в першу чергу — руху малоросійського! Доведеться показати Костомарову рішуче, що ніякі прохання тут допомогти не можуть. Нехай він передасть це й іншим, і вони менше будуть турбувати Валуєва.

— Пусть ми раніше покончим з отчетом, а тогда попросите професора Костомарова ко мне, — сказав Валуєв і взявся за папери.

Костомаров сидів у передпокої і хвилювався. Вже те, що Валуєв примушував його чекати, показувало, що надії на успіх мало! А ті в Києві так жа-

¹ Раніше скінчимо зі звітом, а тоді попросите до мене професора Костомарова.

лісно пишуть, і так обурені!.. Події в Польщі самі собою викликають думки про спротив... Ще чого доброго, і в Україні почнуть приєднуватись до поляків... Просто з розпачу... Від безвихіддя!.. Костомаров витер хусткою піт з обличчя, і в одночас почув, як по спині пробіг холодний відрець.

— Застужуся тут навіки! — подумав він сердито. — Як у когось на літературних читаннях, так цей Валусв аж он який ченний. А тут, бач, паном яким тримається. Змушує мене чекати!..

Костомаров почув, як звичний приступ роздратовання підступає йому під серце; він обережно набрав повітря і поволі вдихнув його глибоко, до самого dna легенів. Він не може допуститись до таких приступів тут, у міністра. Ні, коли той хоче грatisь у пана, так і він, Костомаров, може зробити те саме... Побачимо, хто кого!

Він не встиг ще додумати цієї думки, як донього підійшов канцелярист і пошиво сказав:

— Господин миністр просят вас к себе.¹

Костомаров випростався і поволі пішов до кабінету, де його зустрів не менш випростований і суверо-ченний Валуєв.

— Чем могу служить?² — спітив він, навіть не звертаючись до Костомарова на ім'я і по-батькові.

— Я к вам по делу запрещения украин... малороссийского языка, Пётр Александрович, — сказав Костомаров, повільно всідаючи у вказане йому крісло. — Я думаю, что произошло какое-то недоразумение... Поляки бунтуются, а вы вдруг запрещаете малороссийские книги!.. Почему? Какая связь между этими двумя событиями? Оставить многомиллионный народ без возможности иметь кни-

¹ — Пан міністр просить вас до себе.

² — Чим можу служити?

ги на его родном, понятном для него языке, значит отдать его на милость всех тех, что постараются использовать этот факт против правительства, а таких теперь есть немало.

— К сожалению, это так. И не меньше их есть среди тех, которые настаивают против всякой логики, на существовании отдельного малороссийского языка, — відрізав Валуєв. — Я это написал ясно в своем отношении и нечего уже изменять не могу! ..³

— Но ведь мнения ученых в этом вопросе расходятся, — спробував був Костомаров висунути свою думку, але Валуєв знову обрізав його:

— Не знаю-с. Не читал-с, — сичав він сердито.
— Если можете указать мне сочинение ученых, посвященное малороссийскому языку ... буду очень благодарен ...

— Я не филолог, — сказал Костомаров. — Но уверен, что есть сочинения немецких ученых по этому вопросу.

— Немецкие ученые не могут понимать всей сложности наших внутренних отношений, — сухо сказал Валуев, і, трохи пом'якшуючи свій тон, добав: — Вы знаете, с каким уважением я отношусь к вам, Николай Иванович, и если бы было возможно что-нибудь сделать в этом отношении, я сделал бы! Поверьте, что седлал бы. Но так, как этот вопрос

³ — Я до вас у справі заборони україн ... малоросійської мови, П'єтр Олександрович... Я думаю, що сталося якесь непорозуміння. Поляки бунтуються, а ви раптом забороняєте малоросійські книжки! Чому? Який зв'язок між цими двома подіями? Залишити багатомільйонний народ без можливості мати книжки його рідною, зрозумілою для нього мовою, значить віддати його на ласку всіх тих, що постараються використати цей факт проти уряду, а таких є тепер чимало.

3 — Цілком вірно. І не менше їх є серед тих, що вступереч всякій логіці, наполягають на існуванні окремої української мови ... Я це ясно написав у своєму „отношенні” і вже змінили нічого не можу.

стоит теперь, ничего, к сожалению, изменить не могу! Достаточно с малороссов и изящной литературы. Они могут наслаждаться вашими сочинениями, сколько угодно. Но ни учебников, ни, тем более, книг духовного содержания, я на этом языке пока что разрешить не могу... Я надеюсь иметь совещание по этому вопросу с министром просвещения и с шефом жандармов, и если будут возможны какие-либо изменения, я вас немедленно извещу.¹

Він встав, ніби даючи знати, що авдіенція скінчилася, і Костомаров також підвівся з крісла.

— Знаете, Петр Александрович, пути Господни неисповедимы, и кто знает, на какой путь толкаете вы малороссов своими запрещениями... кто знает! Малоросси, как знаете, народ упрямый и довольно решительный. Зачем их без нужды ожесточать? Ведь это ближайшие соседи поляков, а видите сами, не поддались им и за двести лет...

— Да, но есть большая разница между поляками и русскими — мы ведь с малороссами родные братья и по крови, и по вере, а поляки работают под

¹ — Але ж думки вчених в цій справі расходяться...

— Не знаю. Не читав... Якщо можете вказати мені твори учених, присвячені малоросійській мові, буду дуже вдячний...

— Я не філолог... Але певен, що є такі твори німецьких учених в цьому питанні.

— Німецькі вчені не можуть розуміти всієї скомплікованності наших внутрішніх відносин... Ви знаєте, з якою пошаною я ставлюсь до вас, Миколо Івановичу, і якби було можливо щонебудь зробити в цьому питанні, я зробив би. Повірте, що зробив би! Але так, як це питання стоїть тепер, я нічого, на жаль, змінити не можу! Досить з малоросів і художньої літератури. Вони можуть скільки завгодно наслоджуватись вашими творами. Але ні підручників, ні, тим більше, книг духовного змісту, цією мовою я покищо дозволити не можу... Я сподіваюсь мати нараду в цій справі з міністром освіти і шефом жандармів, і якщо будуть можливі якісь зміни, я вас негайно повідомлю...

руководством иезуитов... К тому же, между малороссами и поляками существует старая вражда.

Він затримав Костомарова, який хотів уже прощатись, і, взявши того під руку, підвів до канапи, що стояла під вікном кабінету.

— Я хотел бы, чтобы вы правильно поняли меня, — сказал він, підводячи Костомарова до канапи, а сам сідаючи в крісло. — Я так же хочу просвещения для Малороссии, как и вы. Но я не хочу излишних недоразумений, треволнений и вообще ненужной суеты. К чему вам эта малороссийская, как вы называете, мова? Ведь вы и каждый образованный малоросс, чудесно можете выражать ваши мысли по-русски... И народ вас поймет... Если и не совсем, то во всяком случае поймет достаточно, чтобы следить за вашими мыслями...¹

— Все таки, я думаю, что на окраинах лучше иметь народ удовлетворенный своим состоянием, народ, который чувствовал бы, что его не презирают, не смеются над ним, а уважают его долгую историю и культуру, — не здавався Костомаров.

— Да кто же ею интересуется, этой вашей куль-

¹ — Знаете, Пётр Олександрович, путі Господні недовідомі, і хто знає, на який шлях ви штовхаєте малоросів своєю забороною... хто знає! Як знаєте, малороси народ упертій і досить рішучий. Навіщо їх без потреби озлоблювати? Це ж найближчі сусіди поляків, а бачите самі, не піддалися їм і за двісті років...

— Так, але с велика різницею між поляками і росіянами — ми ж бо з малоросами рідні брати і по крові і по вірі, а поляки працюють під керівництвом езуїтів... До того ж, між поляками і малоросами існує стара ворожнеча...

— Я хотів би, щоб ви вірно мене зрозуміли... Я також хочу просвіти для Малоросії, як і ви. Але я не хочу зайвих непорозумінь, хвилювань і взагалі непотрібної метушні. Для чого вам ця малоросійська мова? Ви ж бо, як кожний освічений малорос, чудово можете висловлювати свої думки по-російському... І народ вас зрозуміє... Якщо і не цілком, то в усякому разі зрозуміє вас досить, щоб стежити за вашими думками...

турой? Ведь малорусским языком говорит только простонародие... Посмотрите у поляков — там действительно культура сберегается... Но даже и там за последние годы нам удалось сделать немало, и много старых польских фамилий стали совершенно русскими... Уверяю вас, за один-два десятка лет... ну, скажем, за пятдесят лет не останется следа ни от поляков, ни, тем более, от малороссов... Все станут одинаковыми гражданами великой русской империи... Все будут русскими... Или для вас такая перспектива неприятна?

— Не неприятна, а невозможна, — сказал Костваров уперто. — Ми живем в девятнадцатом веке, а народ еще помнит дела и имена и славные подвиги тех, что жили сто или даже двести лет тому назад...

— Забудут, Николай Иванович, забудут, уверяю вас — м'яко усміхаючись твердив своє Валуев. — Тепер у нас нові герої, нові війни... Да одно освобождение от крепостной зависимости чего стоит. Уже это одно привяжет народ к царской фамилии и к России... А вы беспокоитесь о книгах... да о каких книгах — ведь я разрешил изящную словесность... Я ведь, как вы знаете, также люблю писать... только что мое положение меня связы-

¹ — Всетаки, я думаю на окраїнах краще мати народ задоволений своїм становищем, народ, який почував би, що його не зневажають, не сміються з нього, а шанують його довгу історію і культуру.

— Та хто ж цікавиться тою вашою культурою? Адже малоросійською мовою говорить лише простонароддя. Подивіться у поляків — там дійсно зберігається культура. Але і там за останні роки нам удалося чимало зробити, і багато старовинних польських родин уже стали цілком росіянами... Запевняю вас, за один-два десятки років, ну, скажімо, за п'ятдесят років не лишиться й сліду по поляках, а тим більше по малоросах... Всі стануть одинаковими громадянами великої російської імперії. Всі будуть росіянами. Чи для вас така перспектива неприємна?

вает... Поэтому я вполне понимаю, что нельзя запретить литературу... Ну, а всякое другое, к сожалению, должно быть и будет запрещено.²

— Насколько я припоминаю физику, — сказал Костомаров, — там есть закон, что действие вызывает противодействие такой самой силы!.. В наш час общество, а особенно молодежь так легко воспламеняются...

— Не пугайте, не пугайте, Николай Иванович, — засміявся Валуев. — На горячие головы у нас есть холодные климаты... Там они быстро успокоятся... Я хотел бы, чтобы вы предупредили ваших друзей в Малороссии, что курс мною взят твердый и никаких поблажек не будет!.. Наше общество должно наконец научиться уважать закон.¹

Костомаров побачив, що він нічого не виграс і що дальша розмова лише буде марною витратою часу. Він знову підвівся з крісла і вже рішуче простягнув руку Валуєву:

² — Не неприємна, а неможлива... Ми живемо в дев'ятнадцятому столітті, а народ ще пам'ятає і імена, і славні подвиги тих, що жили сто і двісті років тому.

— Забудуть, Миколо Івановичу, забудуть, запевняю вас. — Тепер у нас нові герої, нові війни... Вже одне звільнення від кріпацтва чого варте?! Це одне прізв'яже народ до царської фамілії і до Росії. А ви турбуетесь про книги, та ю про які книжки? Я ж дозволим художню літературу. Во ж я, як ви знаєте, також люблю писати, тільки що мене в'яже мое становище... Тому я цілком розумію, що не можна заборонити літератури. Ну, а все інше, на жаль, повинно бути і буде заборонено.

— Наскільки я пригадую фізику, — сказав Костомаров, — там є закон, що кожна дія викликає протидію такої самої сили. В наш час суспільство, а особливо молодь, так легко запалюються...

— Не лякайте, не лякайте, Миколо Івановичу, — на горячі голови у нас є холодні клімати... Там вони швидко заспокоються. Я хотів би, щоб ви попередили ваших друзів у Малоросії, що я взяв твердий курс і ніяких поблажок не буде. Наше суспільство повинно нарешті навчитись шанувати закон.

— Прощайте, Петр Александрович, надеюсь, когда история будет подводить итоги нашей деятельности, она не скажет, что мы сделали большую ошибку...²

— Надеюсь, надеюсь, Николай Иванович, — чміно усміхався Валуев, проводячи Костомарова до середини кімнати. — А ежели еще что-либо вам будет от меня нужно, прошу всегда обращаться ко мне... всегда... сделаю, что могу...¹

Вони обмінялись ще останнім поклоном і Костомаров вийшов з кабінету.

— Однако, этот господин сильно козацким духом проникся, — думав Валуев, сідаючи назад за стіл. — Даже пугать меня вздумал. Очень они осмелили за последнее время. Придется их немного подтянуть, этих господ украинофилов... И слово-то какое дурацкое!² — поморщився він і сказав ввести до нього наступного відвідувача.

А Костомаров, трясучись на дрожках, думав над тим, який страшний удар завдано українській справі і скільки обурення, гніву і протесту викличе в людях, а особливо в молоді, цей безглуздий закон... навіть не закон, а особистий наказ оцього холодного і бундючного міністра...

² Прощайте, П'єтр Олександрович. Сподіваюсь, що коли історія буде підводити підсумки нашої діяльності, вона не скаже, що ми зробили велику помилку.

¹ — Надіюсь, надіюсь, Миколо Івановичу... А якщо вам ще щось треба буде, прошу завжди звертатись до мене... завжди... зроблю, що можу...

² „Але, цей пан сильно пропахся козацьким духом, навіть лякати мене вигадав. Дуже вони осмілили за останній час. Доведеться їх трохи підтягнути, цих панів українофілів. І слово ж яке дурацьке!”

XVIII

Але в Україні і в Києві тільки поступово почали усвідомлювати, що наказ є і що його застосовують ретельно, а тому треба шукати шляхів для того, щоб його оминути...

— Знаєш, росіяни славні тим, що на кожний закон вони уміють знайти спосіб обійти його і зробити по-своєму, — потішав Антонович Варю. — А ми ж, українці, ніби вважаємося хитрим народом, мусимо й ми знайти спосіб проти цього дурня Валуєва та його розпорядків...

— Хіба перейдемо на нелегальне становище...

— Нелегальне становище нам не поможе... Нелегально можна революційні брошурики видавати. А ми ж хочемо до цілого нашого народу говорити... тут треба мати можливість говорити з народом однією. Принаймні, щоб селянина не карали за те, що читає наші книжечки...

— Де ж вони ті ваші книжечки? — мимоволі засміялась Варя. — Ще їх нема і не чути.

— Але будуть, — упевнено сказав Антонович, — будуть... Зберемо грошей трохи та будемо видавати... Як ім хочеться ізящної літератури, так ми будемо наші книжки писати у формі оповідань і на-віть, коли хочеш, і романів!.. Та їх не буде зле, коли видамо кілька добрих книжок чистої літератури... От хоч би Нечуя-Левицького... Треба тільки нам грошей, але думаю, що їх вони будуть.

— Тато казав, що тут одна посада відкривається, — нерішуче почала Варя. — Дуже була б для тебе добра... Просто, як для тебе вигадана.

- Де?
- В комісії древніх актів.
- Це ж при губернаторі?
- При губернаторі.
- Так хіба він мене візьме до себе на службу?

Я ж під надзором поліції!

- Тепер же новий губернатор — Анненков.
- Але теж генерал!
- Хоч і генерал, а тебе на працю візьме... як гарненько на нього натиснути, то й візьме... Вони вирішили, що треба розібрати архіви... Там, кажуть, маса паперів, рукописів, всяких справ... кажу тобі, просто для тебе вимріяна посада.
- Це правда! Розбирати старі документи, та що щоб за це мені гроші платили — це просто рай!... Але боюсь, що це неможливо...

— Нема нічого неможливого, — рішуче відрізала Варвара Івановна. Треба тільки дуже захотіти...

— Добре! Я вже дуже захотів, — сказав Антонович. — Що далі?

— А далі не турбуйся, найдеться кому з губернатором поговорити... Бо не будемо подавати прохання, доки не дастъ згоди прийняти. Навіщо тобі себе в смішне положення ставити!...

Проминуло кілька тижнів, і Антонович чекав, коли ж Варя почне говорити про нову посаду. Але доки вона мовчала, мовчав і він, розуміючи, що вона не має нічого доброго йому сказати. Та нарешті вона прийшла додому з якоїсь із своїх численних візитів до рідні, вся осяяна радістю:

— Ура! Вийшло! — сказала вона, обіймаючи його. — Наша взяла! Завтра можеш подавати прохання і станеш державним урядовцем. Найкраща позиція, щоб підтримати основи держави!..

— Згодився?

— Згодився. Тільки сказав, що розраховує на твоє благородство, що ти не станеш робити нічого протидержавного.

— Нехай розраховує. Я йому нічого не обіцяв і обіцяти не буду!

— Брешті, ти нічого протидержавного не робиш: ти хочеш мати державну Україну — отже, ти за державу!

— І проти імперії! — додав Антонович. — Я пригадую, ще в дитинстві я чув багато насмішок над російськими урядовцями, що приїздили до Польщі... тобто до України. Раз до нас у Малу Махнівку прислали великого князя Константина Павловича, брата Олександра Первого... Казали, що він братові щось там нагрубіятив, так його до нас і вислали, бо він був командиром окремого „Литовського Корпусу”... Що він тільки собі дозволяв!.. Зробить баль, вся шляхта з'їздиться, пані наряжені в свої найкращі сукні, напудровані, наружовані. А він підійде до якоїсь дуже вже намальованої, візьме за волосся, послинить хустку та й витирає в неї фарбу з щоки. А тоді й показує своєму: „Посмотрите, господа, какие у полек румянцы”...

— Так до нього, мабуть, ніхто й не їздив.

— Їздили... Самі в нього за спину сміються і лаються, а як він дає баль, так всі один перед одним розбиваються, щоб запрошення одержати... А потім знову з нього сміються і лаються, що некультурний і грубіян. А я думаю, що він, мабуть, їх також глибоко зневажав...

— Але він таки справді собі багато дозволяв...

— Думаю, що він нудився там здоровово... Або запросить на баль, а сам звелить на підлозі ватри розкладати. Ну, пані верещать, суконки підімають та на канапи і на стільці стрибають. А він дивиться і судить, у кого краща ніжка...

— Виходить, що наш губернатор ще вихований чоловік... Принаймні чемни поводиться і ніяких вихваток не витіває!...

— Побачимо, як там у мене з ним вийде з працею. Може він ченний з панями, а з такими крамольниками, як я, муситиме і суворости зажити!

Але розмова з новим губернатором пройшла спокійно, і Антонович з осени мав почати працю в архівах...

— Тепер уже зможу, нарешті, взятись і за дисертацію, — радів він увечорі. — Бодай не треба буде до лекцій готовуватись та зошити виправляти. Багато в мене часу ті зошити забирали!

— Яку хочеш тему взяти?

— Як яку? — Козаччину! Ми ж уже про це говорили.

— Я думала, може, ти хочеш іншу взяти...

— Я іншої не візьму. Це цілком легальна тема. Була козаччина? Була! Значить кожний може про неї зібрати матеріали і писати... Навіть імператор не може змінити історії і заявити, що не було того, що фактично було! Історія — дама солідна і ніяких жартів із собою не дозволяє. А якби хтось і взявся її перемінити, чи переписувати, то тільки сам опиниться в дурнях.

— От яку я маю грізну суперницю, — зідхнула Варя, — але прошу пам'ятати, що я все терпеливо зношу! От що! І прошу цінити це, — сміялась вона.

— Ціню, ціню! — присягався Антонович, поклавши руку на серце. — Тільки часом забиваю сказати, як я високо це ціню!

Поскільки нагляд поліції тривав і тривав, Антоновичі якось примирилися з ним і в тодішній патріярхальній обстановці, навіть ніби породнилися з поліцаями, які наглядали за ними. Коли ж в Києві відкрилась газета „Київський Телеграф”, і губернатором був призначений досить ліберальний як на ті часи Казнаков, Антоновичеві вдалось нарешті установити з поліцією певний, вигідний для обох сторін „модус вівендені” через ісправника Матковського.

Матковський, очевидно, вирішив добре ознайомитись з своїми піднаглядними і з головним з них — Антоновичем. Але спочатку він викликав Давиденка і намагався від нього добитись признань.

— І все він на мої зав'язочки поглядав, — сміявся Давиденко, розповідаючи про допит Антоновичеві. — Уставиться на якийсь ремінчик і навіть не слухає, що я йому верзу. Та що б я не говорив, він однаково нічого не розуміє... Я йому стільки іноземних слів повставляв, що він тільки кректів...

— Але ти, будь ласка, одягнись пристойно, як ідеш до Матковського, — спинила Варя чоловіка, коли побачила, що він хоче надягнути старе, ще студентських часів коричневе пальто.

— Чому? Я думав, що чим бідніші йому покажемось, тим швидше він про нас забуде... Бо побачить, що з нас нічого не візьме...

— Ні, все-таки, я тебе прошу, надягни нове пальто... Треба на цю публіку робити добре враження... Ось, — подала вона йому нове пальто, і він неохоче надягнув його.

Та коли прийшов до Матковського, той вигукнув:

— Що ви за народ такий... Нічого не можна розібрати... Той прийшов, так на ньому свита ледве тримається, все на зав'язочках, — а ви он який шикарний! От і вгадай цих людей!

— Але чого ви хотіли мене бачити? — спитав Антонович.

— Маю поставити вам кілька питань. Наприклад... що таке на вашу думку Литва?

— Литвою називаються губернії Віленська, Гродненська і Ковенська.

— Добре! Але кому вона, на вашу думку, повинна належати?

— Ці губернії належать Росії, значить і питання про це не може бути.

— Добре!.. А з яких же губерній складається Україна?

— Україна ділиться на Правобережну і Лівобережну. Все разом це називається тепер Юго-Західний Край.

— Гмм... Ви на всі питання, як бачу, матимете відповідь. І які книжки ви читаете, що отак на все можете відповісти? Ось у мене син на той рік вступає до університету, так які книжки йому треба прочитати, щоб він там на всі питання відповів?

— О, книжок дуже багато. У виданнях Глазунова є каталог, там всі книжки надруковані... Можна звідти вибрати...

— Знаєте що?! Я бачу, ви людина освічена... А наш губернатор любить читати газети і, як прочитає там проти поліції, чи й особисто проти мене, зараз все олівцем і підкреслює.

— Добре робить, — обізвався Антонович.

— Гмм, може по-вашу він і добре робить, а тільки мені морока. Бо зараз треба давати пояснення і вияснення, словом, кажу вам, морока. Так от я ду-

маю, що ви могли б мені допомогти. Знасте, я вам допоможу, а ви мені...

— Як саме мав би я допомогти вам?

— Та знасте, з отими газетами. Напиші, знасте, бозна хто статтю, обличительну, як кажуть, а мене зараз до губернатора требують!.. От якби ви колись, так, знасте, зрідка, та щось би там написали, ніби мені в оборону, відповіли б ніби... От би мені полегшало. А я вам уже, будьте спокійні, також полегші зроблю. Га?

— Подивимось, — сказав Антонович. — Я наперед не можу обіцяти, що писатиму все, що вам захочеться. А може ви чогось такого наробите, що вас і обороняти ніяково буде...

— Ні, ні, — ви не бійтесь... Я ж людина спокійна, он, сина вчити буду... Мені так дуже не випадає зариватись. Я совість знаю, будьте спокійні... Ну, то ви тепер ідіть, а що там треба буде, — так подивитесь. Може там щось і напишете? Га? Добре?

— Подивимось! — повторив Антонович, а прийшовши додому весело сказав Варі:

— Ну, здається, я знайшов спосіб дати Матковському хабаря... Вірніше він сам, бачуши, що з мене нічого не візьмеш, придумав таки, щоб і від мене йому була користь...

Він був уже і забув за цю умову, коли Матковський звернувся до нього:

— Знасте, тут є стаття, де пишуть ніби я щось там зле зробив у шинках. Все неправда! Завіряю вас честю шляхтича — все це неправда! Але коли б ви написали статтю проти... Так би мовити, що от, все це неправда... Я б вас дуже просив... Га?

— Та написати я можу, а от підписувати не буду, — сказав Антонович.

— Тим не турбуйтесь. Я сто таких знайду, що підпишуть... Так, знасте, м'якенько напишіть, щоб і газету не образити...

— Та не бійтесь, я гостро писати не буду, — сміявся Антонович, і з тих пір називав себе: „офіційний репортер поліційного справника”.

Одного разу, коли Антонович працював уже в „Комісії по розбору древніх актів” при губернаторі, до нього прибіг задиханий поліцай і сказав:

— Звініть, господин професор, але пан Матковський звеліли вас спитати, чим завідував бог Гермес?

— Що таке? — здивувався Антонович.

— Вони хочуть знати, чим завідував бог Гермес — вичитав той з записника.

— Бог Гермес? — Знаєте, підіть у професорську лекторію, там є професор Драгоманів... Він в університеті завідує грецькими богами, так він вам вже достеменно скаже.

— Але може б і ви могли сказати?

— Та ѹ я можу дещо сказати, але не розумію, навіщо це вам?

Поліцай дістав книжечку і приготувався записувати.

— Грецький бог Гермес мав багато різних обов'язків, — почав Антонович, насолоджуючись в душі всією цією історією. — Гомер, такий грецький поет, писав, що Гермес супроводив душі в царство мертвих...

Поліцай слухав, але нічого не записував.

— Греки вважали пізніше Гермеса за опікуна торгівлі...

Поліцай слухав далі.

А до того ж були ѹ такі, що вважали його опікуном злодіїв, — кінчив Антонович.

— О! — вигукнув поліцай. — Оце буде для нас! Дякую! — він швиденько записав і побіг доновісти Матковському.

— Та ще є дещо з вірувань, — спинив Антонович.

— Ні, дякую. Цього цілком досить, — відповів поліцай.

Прийшовши додому Антонович спитав жінку.

— Чи було щось в „Київському Телеграфі” про Матковського?

— Та хтось там написав, що страшенно багато розвелося злодіїв, але їх не ловлять і не карають, бо всіх покриває Гермес Либедського участку.

— Так я і думав! — сміявся Антонович, розповідаючи Варі про лекцію з грецької мітології, яку спішно треба було знати Матковському.

— Але добре хоч те, що маємо його по нашій стороні і завжди знаємо чого чекати. Правду скажати, я вже стомилася за ці роки вічно бути під наглядом поліції.

— Рано, — усміхнувся Антонович. — Ми під наглядом поліції будемо все життя, і стомлюватись од цього нам не доводиться... Треба звикати. І своє робити.

Він трохи подумав, потім рішуче хитнув головою:

— Так, пора вже нам наладнити наші справи. Бачиш, наш „Отзыв” викликав реакцію уряду, і ми тепер знаємо, що він нам нічого не дозволить. Але не можемо з цим миритись. Отже, треба знайти певну форму для нашої праці і братися за неї... Треба буде скликати декого з найближчих приятелів, приблизно тих самих, що були тоді, коли ми вирішили писати „Отзыв”, і домовитись до чогось точного і обов’язкового для кожного з нас.

— Я рада, що ти зможеш працювати в комісії древніх актів, — сказала Варя. — Бо ще буде йти якраз в тій площині, яка тебе цікавить, і буде корисна для української справи...

Так то так, але ця користь теоретична і хто зна, коли мої писання з цих актів дійдуть до народу... Або бодай до великої кількості студентів, щоб вони продовжували цю працю... Ні, нам треба робити щось реальне вже зараз, щоб ми почували, що не марнуємо часу, що діємо в користь народу... Ми й так втратили вже чимало з молодих... — одні пішли боротись за революцію для Росії, інші, як Юзефович, пішли на службу Росії... Фактично, для нас мала різниця, які міркування керували ними, коли вони покидали українські лави — ми втратили їх, і це для нас найважливіше...

Коли вони нарешті зібрались, то значення валуєвського розпорядження вже дались знаки, і всі були пригноблені і розгублені.

— І надала ж мені лиха година народитись у цій поганій Росії! — лаявся Лоначевський потишенку, скоса поглядаючи в бік Антоновичевої, яка не любила лайки. — Якби родився, наприклад, в Австрії, міг би собі бути українцем і не боятись, що якийсь високопоставлений дурень заборонить мою мову!

— Може, це й добре вийшло для нас, що бодай частина українського народу опинилася за межами Росії... Все таки вони там можуть друкувати свої книжки і розвивати літературу.

— Ну, а що вони досі надрукували? — спитав сердито Кониський. — Вони там мають трохи свободи, але майже не мають грошей... Все це здебільшого бідні урядовці... Якщо хочемо, щоб там щось путнє робилося, мусимо вислати гро-

ші... Я вже говорив де з ким. Думаю, що можна б зібрати кілька тисяч рублів. А це, наприклад, для Львова колосальна сума... Треба буде влаштувати так, щоб ці гроши давали певний дохід. Наприклад, купити пару домів і в одному відлаймати мешкання, а в другому зробити нашу наукову установу... Ніби свою Академію... Щоб могла там розвиватись наша українська наука. А то читали, що Костомаров пише: не мав навіть авторів, щоб на них посилаєтися, коли обороняв перед Балуєвим право української мови на існування...

— Так, це думка непогана, — підтримав його Кистяковський. — Але щоб посылати гроші і взагалі, щоб діяти, як певне товариство, треба виробити статут, щоб кожний знат свої права і обов'язки і дотримувався б їх.

— От, уже видно адвоката — одразу вже й статут, — зідхнув перебільшено жалісно Лоначевський.
— Хіба не можемо ми жити отак собі, вільною громадою?! Без статуту і правил?

— Так ми ж маємо вже назву „Громада”! — підхопив Познанський.

Вони перейшли до обговорення обов'язків для членів.

— Найперше — це фінасові обов'язки, — сказав Антонович. — Тепер, коли нам треба буде братись до видання книжок, треба буде на це грошей. Кожний член повинен давати певну частину свого заробітку на потреби Громади...

— Я пропоную десяту частину, — зірвався знову сангвінічний Петруняка. — Якщо на церкву люди століттями давали десятину, так на Україну ми можемо також уділити десяту частину наших заробітків!...

— Як панове думаєте? — спитав Антонович. — Вважайте. Краще тепер призначити менше, ніж потім нарікати...

— Та що ж той надутий Валуєв думає?! — виломився знову Лоначевський. — Як він сказав „нет, не було і бути не може”, так уже нас і зниниць? Усю націю? Весь народ?

— Це називається „єдиним розчерком пера”, — гірко усміхнувся Кониський. — Ну, і ми ж не без кебети! Докажемо, що є, була і не тільки може, а й мусить бути! — вигукнув він. — Нас ні пером, ні топором не знищити.

Ні, не знищити! — підтримав і мовчазний Вовк.
— Треба нам встояти цей раз.

— А тоді вже звикнемо! — підхопив весело Лоначевський, — наш брат козак до всього звикне, а до спротиву так у першу чергу!

— Отже, ухвалюємо десятину? — спитав Антонович.

— Я думаю, що десятина буде добре, — відгукнувся ще хтось, і так було прийнято без голосування.

— А щодо прийому нових членів, — вів далі Антонович, — то я пропоную, щоб приймати тільки тих, за яких висловляться всі наші члени одноголосно. Якщо буде бодай один голос проти — того кандидата не приймаємо.

— А чому не звичайною більшістю? — спитав Кистяковський.

— Тому, що для нас важить, щоб людину всі знали і всі їй довіряли. Звичайно, ми не можемо всі мати однакові думки чи однаково дивитись на всі події... Ale в нас повинно бути повне довір'я одного до одного. Хоч би що трапилося, а ми мусимо бути певні, що ніхто з членів не побіжить доносити, ніхто

не зрадить на допиті, ніхто не злякається погроз...
Безперечно, ми не збираємося робити якихось змов чи замахів, але теперішній уряд, після замахів на царя та польського повстання, такий переляканий і від страху такий безмежно жорстокий, що на нашу діяльність буде дивитись, як на революційну. Тому ми творимо не так звичайне товариство, як дружество, громаду, де всі члени ручаться за кожного і кожний — за всіх... А тому не можна приймати нікого, до кого бодай один із нас ставиться з підрінням чи ненавистю...

Всі погодились майже без заперечень, і так було ухвалено одну з найважливіших постанов Громади, завдяки якій, мабуть, за весь час існування Громади не було ніяких „провалів”.

— Ми ставимо ставку на персонанельну честь кожного члена, — сказав Житецький, — і це мабуть буде нам найкращою запорукою.

Після цього, вже за часм, ухвалили вони складати словник української мови, як перший наявний доказ її існування і великого розвитку. Вирішено було розбирати твори письменників і записи народніх пісень та приказок.

— Крім того, тепер, коли я працюю в комісії по розбору древніх актів, — сказав Антонович, — ми будемо мати великі можливості збирати і публікувати факти про історію нашого народу, які свідчили б ясно про його окремішність і самобутність... Це — ціле море неоцінених матеріалів, яких досі ніхто не торкався... А скільки ще лежить по повітових судах та по церквах!.. Не кажучи вже про те, скільки зогнило чи було викинуто ігнорантами, отими дурними підсудками та канцеляристами, на яких я так багато надивився ще в дитинстві. Тим людям нічого не значать купчі чи тестаменти з сімнад-

цятого та, може навіть, і з шістнадцятого століття!.. Тільки ще бюрократична рутина рятувала ці папери досі. А тепер ми витягаємо їх на світ Божий...

— Але найголовніше — це словник! — уперся на своєму Лоначевському. — А то подумати тільки, що ми добиваємось книжок українською мовою, а говоримо про це російською! Та дідькові його ковінька, — я хочу говорити не тільки про борщ, але й про Гегеля — і говорити свою рідною українською мовою!

— А подивіться скільки високих думок і філософських поглядів зумів великий Тарас висловити українською мовою! — нагадала Варя.

— Так то ж Тарас! То — геній, якого Бог послав, змилувавшись над українським народом. А я — тільки собі Петруняка-Ломака! Я не вмію творити мови, я можу тільки її старанно вивчати.

— Щоб її вивчати, треба йти між народ, — сказав Антонович. — Я пригадую, скільки чудових висловів наслухались ми з Тадеєм, коли бродили по селах! Ніякий учений чи поет не придумає таких висловів, які вже створив наш народ... Тільки що ми не вчимо його мови, а хочемо творити свою наразок російської чи німецької...

— Чи польської, — додав Познанський. — Я от як тільки почну про щось абстрактне думати, зараз мені всякі польські слова так і лізуть у голову!

— Я думаю, — сказав Вовк, — що нам треба брати все — і російське і польське — і перетворювати на своє! Хто зна, скільки слів вони покрали в нас, то чому б нам не повернути собі своє!

— А я кажу, що ми мусимо почати ширшу працю з галичанами, — встрав Кониський. — Вони там зберегли мову не тільки в селі, а й у місті... Це

туди повинні ми кинути наші гроші, щоб вільно робити наукову і патріотичну українську працю.

— Ну, ваші галичани по містах також засмітили свою мову німецькими слівцями і виразами, — сказав Вовк. — Всякі тобі люфи та муніції та байнети ауф — доки добереш про що мова, так стомишся...

— Але основа своя! — сказав переможно Житецький. — А на своїй основі можна будувати мову поезії, філософії, техніки!...

— Та чого ми так нашу мову осуджуємо, — вступився Антонович. — Дивіться, від Котляревського і досі література не зникає, а йде вперед... А з нею розвивається й мова... Мусимо тільки зібрати всі мовні скарби, щоб не пропадали...

— Тут є один студент, вже кінчає... Коля Лисенко, — почав Кистяковський.

— Знаю, знаю... дуже добрий музикант, — перервав Лоначевський.

— Так, він добрий музикант. А в нього далекий родич чи приятель — Старицький, пише вірші і компонує непогано — і все українською мовою. Думаю, що такий нам би придався, бо і своє писав би і чуже перекладав — все мова б ішла вперед.

— Але й сам Лисенко також буде для нас у пригоді. Ви подумайте — музикант! Якщо він покладе на музику наші пісні... бодай не всі, бо то забагато, але хоч би найкращі — який це був би подарунок нашому народові! — гукнув Федір Винниченко, що досі сидів мовчки. — Ми конче мусимо притягнути його до Молодої Громади.

— Ах, це чарівний хлопець, — втрутилася Варя. — Просто чарівний хлопець — скромний, чемний... і янгольської доброти... Я такої лагідності давно вже не бачила!

— Ого-го! Володарю, чи ти чуєш, як твоя жінка того Лисенка хвалить? Вважай, вважай, чоло-віче, а то бозна куди його чари її заведуть!

— Ну, я за Варю не боюся, — сказав Антоно-вич. — Вона в мене людина, що все мірить на чесність... А вже що може бути нечеснішого, як зра-да? Ні, вже ти мене не лякай!

— Ale, серйозно, — продовжував Антонович, коли ущух загальний сміх, — треба би нам якось пі-дійти і до Лисенка і до Старицького і втягнути їх у нашу Громаду.

— Я того Старицького, здається, зустрічав, — лініво промирів Бернштам. — Не думаю, щоб знього було багато толку... Типовий дворянин... непрактичний, захоплюється всім і швидко гасне... Ale собою дуже показний і голос має могучий!

— Не має значення, чи він дворянин, чи ні, — сказав поважно Винниченко. — Аби лише мав по-чуття чести... Нам не грозить поліція ні жан-дарми, доки ми будемо вибирати людей, що шану-ють свою честь. Коли зникне честь, пропала наша справа!

— Ale ж ви кажете, що революційні гуртки ду-же часто провалюються, — встрияла Варя, — невже ж там менше людей, що шанують свою честь?

— Очевидно, що там, де зберуться такі люди, справа ніколи не провалиться і вони свого досяг-нуть... А коли попадеться хтось малодушний, він одразу ж почне плакати і каятись — і видастъ всіх і все! Революціонери дуже покладаються на реміс-ників, столлярів, шевців та кравців — а я думаю, що в цих людей почуття чести ще не досить розвинене і страх завжди переможе його... Я б діяв серед дворян та інтелігенції — тут діло вірніше!

— Оде нове слівце — інтелігенція, — промімрив Кониський, — не подобається мені. Воно походить від слова інтелект-розум, і виходить, що тільки вчені люди мають розум... Я б сказав, що навпаки — вчені люди дуже часто втрачають останній розум, начитавшись книжок, яких не розуміють... А хіба народ не інтелігентний?

— Він інтелігентний, але він не заробляє розумовою працею — тому він не інтелігент. Він народ і більшого бути не може! Йому повинні служити ми всі інтелігенти чи різночинці — називайте нас, як хочете.

— Ми є громадяни, і якщо нам трапиться якийсь добрий ремісник, ми візьмемо його до себе, — сказав Антонович. — Хоч я не передбачаю такої можливості просто через те, що ремісники мало цікавляться Україною. Вони відірвались від села, а не пристали до міста — і тому намагаються швиденько стати руськими, щоб не відрізнятись від своїх міських сусідів.

— А як же твій прославлений атавізм? — спитав з усмішкою Панченко. — Хіба він не промовляє в ремісників? Не кличе їх назад до українців?

— Ти з атавізму не смійся, — споважнів Антонович. — Суть національності якраз і лежить у атавізмі, у тих вроджених і передаваних з покоління в покоління рис, які створюють національний характер, а значить і визначають ролю народу в історії... Вірніше — визначають історію цього народу... його культуру, його вагу в житті інших народів.

— А які ж риси нашого народу? — спитав Вовк. — Мені як антропологові це дуже цікаво.

— Так, одразу, важко сказати, — задумався Антонович. — Треба б проаналізувати типові риси

українського народу . . . Відкинути те, що виробилось під впливом історичних чи соціальних умовин, — а тоді вже вилущити нашу прадавню, одвічну, так би мовити, суть, те, що ніколи з нашого національного характеру не зітреться і завжди нас відрізнятиме від інших . . .

— Але треба, щоб у нашій голові було ясно, що ми окремі, неподібні на інших і що не треба соромитись своєї мови, як це роблять оті ремісники, про яких ти говорив.

— А для цього треба громадян, треба більше інтелігентних людей, які пояснювали б народові, хто він і що він!

— А нас так мало! — зідхнув хтось.

— Може і небагато, але бачимо ж, що нитка не рветься . . . Від Котляревського до Калніста, до Шевченка, від братчиків — до нас, від нас далі і далі, через отого Колю Лисенка чи когось іншого. Мусимо шукати їх і збирати, як перлини з дна російського океану . . . Мусимо не дати, щоб пропала бодай одна українська душа, яка могла б послужити народові! Мусимо . . .

— Мусимо — то мусимо, але ж і вони не сплять. Он, старий Чуб скаржився, що його жандарми все запрошують і запрошують на розмови. Він певен, що не викрутиться і мабуть запропонують виїхати кудись з України . . .

— А Єфименко вже поїхав, — додав, сумно хитаючи головою, Кониський. — Та, правду сказати, я думаю, голубчики, що й мені недовго доведеться походити на свободі! Оце вже так за мною пильно той шпик¹ ходить, що я сьогодні на ці збори вийшов з хати на годину раніш, щоб тільки від нього

¹ Шпигун поліційний.

відчепитися. Куди я тільки його не водив! Почав з Подолу, а там сковався у церкву, а звідти швиденько Боричевим током нагору та чимдуж на Хрещатик. А там сів у кондитерській та й закрився газетою і все дивився, чи він за мною не заглядає. Як побачив, що нема, так тоді вже пішов до Володимира Боніфатьєвича. І то не просто сюди, а раніше перейшов через університетський гайок, бо там добре можна ховатися, а вже тоді — сюди! Так що думаю, недовго я ще на волі протримаюсь... А тому хочу, щоб ви зважили мою думку — переносити працю в Галичину, штовхнути їх там, щоб вони бодай трохи прочуяли, — дати гроші, і нехай собі робота йде.

— До цього ще тепер зарано братися, — відізвався Антонович. Те, що будемо робити там, можна робити і тут... Головне — щоб можна було ширити книжки українською мовою, видані легально! Розумісте — не летючки, а легальні книжечки. Щоб селяни не боялися їх читати.

— Ет, що там легально-нелегально! У нас всякі закони і легальності в кулаці у поміщиків. А ще тепер он кажуть, що будуть з них робити якихось земських начальників, щоб дати ім змогу заробити замісто звільнених селян, бо багато з них інакше піде на жебри!.. Так чи ви думаете, такий земський начальник буде дивитись легально чи нелегально? Та він в життю про закони не чув, і не знав ніякого закону, крім свого самовластя... Hi, таки треба нам закордон.

— Та, може, й доведеться, Олександре Яковичу, — сказав заспокійливо Антонович. — Але наперед треба буде гроші зібрати і трохи поміж своїми розглянувшись... Оця комісія розбору древніх актів відкриває нам широченні можливості для праці в ко-

ристь України, вигрібаючи з-під забуття її минувшину.

— Ет, що мені та минувшина! — відмахнувся Кониський. — Мені майбутчина важить! От що! Як буде далі — ось про що треба думати.

— Добре, добре, подумаємо і над тим... Тепер ми маємо свою громаду, маємо ціль, будемо шукати людей і гроші, а також розробляти матеріяли, які стверджували б існування і окремішність нашого народу... Думаю, що для нас і цього буде досить покицько! — зробив підсумок Антонович.

Поговоривши ще трохи, вони почали розходитись, охоплені почуттям, що нарешті щось важливe вирішene і перейшло із стадії розмов і почувань у стадію діла і розуму.

— Головне — шукайте людей чести, людей принципу, людей, які не злякаються, не розкиснуту від першої ж негоди, а вистоять бурі і грози і таки доб'ються свого! — сказав Кониський на прощання. Оце вам мій заповіт, бо не знаю, чи ще доведеться мені з вами радитись, кажу ж вам — ганяють за мною фараони,¹ як за якимсь Мойсеєм...

— А ви несіть свої заповіти високо і навчайте невдячний народ ізраїльський! — засміявся Кистяковський.

— Власне, не знаю, чому це ми завжди молились за народ ізраїльський, — спинився вже в дверях Кониський. — Як буде наша держава, та їй буде наша Церква, так мусимо змінити всі молитви, щоб скрізь замість „ізраїльський” було б „український”.

— Нехай і так, — засміявся Антонович. — Коли б то ваші слова та Богові в вухо: щоб була і держава і Церква... А до тих пір мусимо творити добру

¹ Насмішлива назва поліцайв царського часу.

міцну громаду та розробляти історію України! Щоб можна було показати її між люди в добрих шатах, у княжих панцирях та в козацьких опанчах!

— Добре! Згоджуюсь! — сказав Кониський, і вийшов, але зараз же повернувся і сказав:

— І не забудьте, — раз на рік мусимо всі з'їздитись на наради. Щоб не тільки Київ працював, а щоб усі губернії і повіти! Згода?

— Згода, батьку, згода! — загули присутні козацьким звичаєм, і Кониський, змахуючи небажану слізозу, нарешті остаточно вийшов від Антоновичів, а за ним незабаром розійшлися й інші.

XIX

— Як би ти мені хоч приблизно сказав, скільки людей приїде на ті твої іменини, — сердилась Варя. Мушу ж я знати, чого і скільки готувати.

— Готуй побільше, — задоволено потирає руки Антонович. — Хвалити Бога, людей у нас прибавилось, і цього року майже всі обіцяли приїхати. Навіть старий Панченко, хоч його й загнали лікарем бозна куди у військову частину, але й той буде. І Тадей писав, що приїде... Хоч і лаявся, чого це ми, міські паничики, призначаємо з'їзди на літо, коли у порядного християнина повно роботи в полі...

— Я рада буду побачити Тадея, — призналася Варя. — Ці твої старі товариші з університету — все народ вірний, відданий, не самолюбний. А серед оцих нових, так званих ваших молодих, забагато самолюбства і гордості. Вони ніби і працюють, але ж як часто треба їх мірити...

— Нічого, нічого, — не здавався Володимир Боніфатьєвич. — Здібна людина часом не може не погордитись... ну, а іншим це неприємно. Але подивись, скільки ми зробили, відколи оснували нашу київську Громаду... Вже в Одесі є чимала, в Полтаві також, навіть закостенілій Харків не відстас, хоч небагато їх там, але все здібні, вчені... Ні, що не кажи, а не можна гнівити Бога — наша справа росте...

— Не бачу, щоб вона так уже росла... Що ви зробили за ці роки? Тільки над словником працювали... А че вже молодим починає набридати... Їм хочеться живого діла, щоб його видно було...

— Знаю, знаю. Це цілком нормально, що їм хочеться, але потрібно від цього стримуватися. При наймні я, як щирий поборник особистої ініціативи, відкидаю всяку обов'язкову спільність у діях. Я сам тримаюсь певних прийомів, що склалися частинно від роздумування, частинно як наслідок моого характеру: я вважаю, що наперед треба в кожній боротьбі — літературній чи принциповій — встановити сили свої і чужі. Зважити їх і подивитись, до якої межі можемо ми йти. Якщо наші сили мінімальні, то треба дбати, щоб вони збільшилися, і доки вони не зростуть, повинні ми утримуватись від всякої баталії, на яку треба більших сил. Який сенс витрачати сили, яких і так мало? А тому я і вважаю, що під час сутичок треба нам іти на компроміси і поступово в цих компромісах відтягати все більше і більше в нашу користь...

— Але ж ти бачиш, що в теперішніх умовах це неможливо!

— Чому? Можливо і в теперішніх умовах... А з моєю тактикою я принаймні ніколи не впадаю в розпач і не кричу на інших „де все через вас!“ — як то люблять кидати на мою адресу деякі гарячі голови.

— Але що помогають твої компроміси?! — гірко сказала Варя. — Дивись, скільки вже наших людей заслано адміністративно в різні губернії поза межі України, а скільки засуджено і вислано в Сибір, в Архангельськ, бозна куди! З чим будеш іти на компроміси? Щоб друга сторона хотіла піти з

тобою на компроміс, ти мусиш виявити силу... тоді будуть з тобою числิตись...

— Не в Росії, — заперечив Антонович. — Це може, зробилось би в Англії, там звички числитись з народом, і народ звик, щоб із ним числилися... А в Росії тільки ще більше закрутять гайку — та й по всьому! Ні, тут треба вихоплювати шматочками, тут і там, скрізь, де тільки можна. Знаєш, є така риба у Південній Америці, манісінька, але плаває величезними зграями. Кожна ущіпне маленький шматок, а разом за кілька хвилин з'їдять корову... Отак мусимо й ми...

— Але де ж ваша зграя? — все ще не здавалась Варя. — Скільки там вас є?! Сотня або, може, дві...

— Людей сотня та ідея, — відповів Володимир Боніфатьєвич. — Та ще й сама Україна, яка всім стоїть поперек глотки... і буде стояти, аж доки їй не дадуть волю... Це не так мало, як тобі здається... Але чого це ми з тобою за високі справи заговорили, коли тобі час іхати та купити все, що треба, доки крамниці відчинені... Вважай, що буде, може, яких п'ятдесяти чоловіка... Може трохи менше... але біля того. Отак і готовий...

Варя похитуючи головою пішла одягатись, а Антонович задумався, дивлячись з вікна на тиху Жилянськуву вулицю.

Хоч як бадьорився він перед Варею, а справи українські стояли досить сумно. Правда, в Комісії древніх актів вони розкопали величезну силу цікавих матеріалів, які частково вже й готові для другу... Готова також його праця про козаччину, і Житецький вже майже кінчив дисертацію про українську мову... Також зладнано чималий збірник українських казок, на друк якого, здається, можна

буде дістати дозвіл... Десятки студентів щоліта пускаються по Україні, записуючи пісні, приказки, спогади...

Але цього мало. Молодь не може цим задовольнитись, а що ж може Громада запропонувати? Як би не те дурацьке валуєвське „Отнашение”, яким заборонено українські книжки, то можна було б давати їм теми для розробки і тим зосередити їхні інтереси на Україні. А так, як воно тепер є, то молодь нудиться і переходить до російських революційних кружків, тим збільшуючи, а не зменшуючи опозицію до царського уряду... Глупа і самогубна політика уряду — але не можна її змінити, не можна навчити людей вважати на народ, коли вони ще недавно той народ продавали і міняли за собак!..

В цей час почувся стукіт у двері, і Антонович кинувся відчинити їх, бо знов, що служниця Маруся вийшла. На ганку стояв Панченко, розтовстілій, в широкій шинелі з погонами військового лікаря, але з вусами запорозького козака, — і радісно усміхнувся назустріч.

— Здоров, Володар! Чи приймаєш ранніх гостей?

— Приймаю! — сміявся радісно Антонович — заходь, заходь. Добре зробив, що приїхав напередодні: хоч матимемо час побалакати спокійно.

— Мабуть, небагато буде того часу, — сміявся Панченко, розплачуючись з візником і заходячи в передпокій. — Тадей також уже приїхав. Ми з ним у потязі зустрілися, вірніше, на станції П’ятихатки, де обидва вийшли попоїсти уславлених п’ятихатницьких пиріжків.

— Ну, ти міг би від пиріжків і стриматись, — хитав головою Антонович, оглядаючи друга. — Здорово тебе рознесло за ці роки!

— Це я ще за дорогу трохи схуд, — не думав сумувати Панченко. — Я ж уже в роз'їздах майже місяць: побував у Одесі, побував у Харкові, хотілось самому подивитись, що там наші козаки роблять, чи наша справа йде, чи стоїть... Бо ж ти знаєш, мене як загнали в те військо, так тільки й того, що листи від тебе отримую. Та й то не часто, не дуже ти на листи щедрий...

— Не лайте його, — обізвалась з порога Варя. А краще накажіть йому, як лікар, щоб він себе по-беріг — він же більше хворий, як здоровий, а від роботи його не відтягнеш!

— Накажу! Все, що ви накажете, і я чесно накажу, — запевняв її Панченко, цілючи руки. — А ти й справді виглядаєш не блискуче, — похитав він головою, вдвівляючись у бліде і худе обличчя Антоновича.

— Он вигадав, — відмахнувся той. — А коли ж я був здоровий? Я в університеті все хворів і пізніше не великим атлетом був... Тільки тоді ніхто на це не звертав уваги, а тепер Варя, як тільки в мене щось заболить, так уже і лякається.

— Щось заболить, — перекривила його Варя. — В нього нерви нікуди, а від них і горло, і серце, і шлунок... Він двох тижнів підряд здоровим не прожив!

— Та годі вже! — насупився Антонович. — Мало Хведір різних скарг від хворих на праці послухався, так ти його ще й у хату не запросила, а вже скаржишся!

— Бо знаю, що оце я його тільки й бачу, — не здавалась Варя. — Потім як забереш його до себе в кабінет, так тільки завтра на обід і виберетесь звідти!

— А ти справжній професор став — вже й свій кабінет маєш!

— Та де там професор! Он, ми надіялися, що нам призначать Костомарова, вже й листа йому привітального вислали, а міністерство два роки тягло із затвердженням та так і не затвердило!.. Та проте, ти, зі мною, брате, не жартуй! Я тепер у генерала працюю, та ще й у генерал-губернатора! Скажу тобі, якби я ціле життя молився, так такої праці не вимолив би, як оця! Я вже готову кілька робіт до друку... Звичайно, російською мовою, але все на українські теми... Чи то пак на „южно-русские темы”...

— Я тобі гроші привіз, — сказав Панченко, важко сідаючи в крісло і розстібаючи кітель. — На себе я небагато витрачав, так що трохи назбиралось... На що там тобі треба. На книжки, то й на книжки...

— Це вже як Громада вирішить, — сказав Антонович. — Ти гроші склавай, завтра даси.

— Е, ні. Я тобі привіз, тобі і віддам. А ти завтра доложиш Громаді, що якийсь там невідомий прислав стільки і стільки грошей... Гаразд?

— Та гаразд, — неохоче погодився Антонович, беручи гроші. — Гроші нам, звичайно, знадобляться, але ти дивись, щоб не дуже себе обрізав...

— Ні, я живу добре, за мене не бійся. А розкажи, що це з тобою робиться?

— Та нічого нового, все те саме — найгірше докучає мені горло... Навіть часом і кров'ю плюється. А туберкульози нема, принаймні лікарі досі не знайшли. Головні болі часті. Як почне зранку — так до вечора... Та ну його, не хочеться і розмовляти про це! А твої гроші, ще, може, поїдуть закордон...

— Овва! А то чому?

— Та старий Кониський випросився таки з заслання закордон, поїхав у Галичину і хоче там готувати людей, щоб заснували наукову якусь установу, ніби нашу Академію Наук... Він уже давно з цією думкою носиться, але ми вирішили, що доки можна, будемо видавати свої праці тут. Бо інакше вони можуть до народу і не дійти... А там побачимо. Та я грішми ще не так дуже й журюся.

— Овва! — знову вигукнув Панченко. — А що ж чому? Збагатів?

— Та ні, я не збагатів. Он бачиш: і в Комісії службу, і в Кадетському Корпусі лекції даю, родина, брат ти мій, всього треба... Але тут маю одного чоловічка... такий, скажу тобі, промисловець із селян... I до того свідомий української справи...

— Та це якесь чудо! — вигукнув Панченко. — Таких і поміж освіченими людьми не знайдеш, а не то що серед промисловців! Та ще з селян... I що ж він багатий?

— Добрий промисловець, і гроші на Україну давати радий, тільки щоб ми його не вплутували ні в які наші справи. Так що я навіть імені його сказати тобі не можу.

— Та й не кажи, — погодився спокійно Панченко.

— А ми його називаємо Хорс, бог сонця. Бо ті гроші, як сонце — все пригріють і всьому росток дадуть... Навіть і на поліцію дуже добре впливають. Тільки ми хорсовых грошей на поліцію не тратимо, нам і десятини на це вистачає.

— А платять люди акуратно?

— Акуратно. Звичайно, часом хтось там трохи затримає, бо, знаєш, все це люди молоді, тільки-тільки влаштовуються, женяться, селяться, дітьми

обзаводяться . . . Але все ж таки не можна нарікати — кожний старається свою пайку заплатити . . .

— А оце мабуть і Тадей, — сказав Панченко, коли знову почувся стукіт у двері.

І справді, це був Рильський, вже переодягнений і причісаний.

— А ти ще й досі, я бачу, не вмився, — привітав він Панченка. — Як був у порошні так і сидиш! А ще лікар називається і за гігієну повинен дбати.

— Ну так я піду вмиватися, а ви без мене нічого цікавого говорити не починайте!

— Та що в мене цікавого, — сміявся Рильський.

— Знасте, як про нашого брата, селянина, думають: „добре селянинові жити — ори, мели, іж!”

За кілька хвилин вони вже живо розмовляли, згадуючи старовину, перескакуючи на сучасні питання, обговорюючи можливі праці і розпитуючи про друзів, яких давно не бачили.

А на другий день в ідалльні Антоновичів зібралось стільки людей, що столи довелось протягнути аж у вітальню, а ще частина молодших сиділа за малим столиком у кабінеті.

— Знаємо, що ми маємо багато питань, — сказав Житецький, встаючи, — але доки ви їсте я, на прохання громадян Панченка і Рильського, прочитаю трохи з старої „Помийниці”, бо вони про неї тільки чули, а не все читали.

— Просимо! Просимо! — загукала молодь, а Курлюк, якого особливо в'ідливо висміювали в „Помийниці”, заперечив:

— А я протестую! Не читайте! Не треба!

— Треба! Треба! Читайте! — загукала ще веселіше молодь і Житецький почав:

— „Помийниця” — часопис соціального життя під редакцією архієрейської сволочі, — почав він

речитативом, ніби як в церкві. — Виходить раз щотижня, якщо редактори тверезі.

— Але чому „Помийниця” — спітав Рильський.

— А тому, що за мотто до нашої часописі взято текст із римського поета:

„З помийниці воду брала
Гречанки учиняла
Добрих людей годувала!”

— відповів Житецький.

— Має ця часопись кілька розділів, з них перший називається „Временник ракоходія”, тоб-то хроничка усяких рухів, а особливо регресивних.

Житецький передихнув і почав читати передову статтю:

„.... Як чоловік хоче дойти до якої мети і як має опаску, що його зупинять у цему, то найрозумніш зробить, як виставить свій зад тай буде ним сунуті уперед. Похоже, як це роблять злодії, як крадуть вола з хліву: надівають їому чоботи задом наперед. Наші поважні хлопомани здається держались сего розумного правила, бо у всіх ділах виїжджали тими із своїх, котрі заставляли реградіентну частину їх тіла....”

— Ну, ну, це при дамах і читати незручно, — похитав головою Панченко.

— Та наші дами це вже все потихеньку прочитали... та й зараз їх нема, так що маємо собі волю, — відпартнув Житецький і читав далі:

„....І вийшло таке, що як свіжа голова погляне на наш гурт, то їй же Богу не розбере, що воно таке есть: хвізіономія как будто знакомая, та ніяк не вгадаєш, тільки й признаку, що запорозькі вуса висять... От ми й розсудили уперти що регредіентну частину общого тіла у помийницю, чи не розмокне

вона там та чи не розлізеться к чортовій матері!"'
Всі реготали.

— А які у вас там ще розділи є? — попіка-
вився Панченко.

— Маємо ми „український балет”; „жизнь во
всій ея наготе”; „Новости, вісти, рухи”; „об'яснення
неудобопонятних слів”; „Споминки, аксіоми”; „За-
дачі й загадки”; „об'явки і листи до редакції”.

— Давайте загадки! Загадки! — загукали всі,
і Житецький урочисто прочитав:

„Що це таке: що в лісі росте, на дрівні валя-
ється, а в нас письменством занімається?”

— Ломака! Ломака! — гукала молодь, а Ло-
начевський-Петруняка встав, прикладивши руки до
грудей, урочисто розкланявся.

Житецький читав далі:

— Що це таке:

Я росла, росла, розживалялася,
Я горілкою наливалася,
Думали люди, щось добре буде . . . ,

— Цибулька! цибулька! — знову почулися ви-
гуки, а Антіохів-Вербицький так само урочисто роз-
кланявся на всі боки.

— А що це? — питав загробним голосом Жи-
тецький:

„Вчиться не навчиться,
Ластиця — не наластиця,
Ість не найдастися,
Г'є не напивається?”

Микола Константинович, не чекаючи розгадки,
швиденько поклонився і сів. Всі знову засміялись,
а Житецький питав далі:

— Що це таке: куценьке, маленьке, хоч яка
книжечка, то вкраде!

— Гулачок! Гулачок! — гукали голоси, а Гулак-Артемовський, докірливо хитаючи головою, прогудів:

— Хоч би вже про пісні щось написали, а то склали про книжки, які самі ж у мене з бібліотеки і розікрали!

— Але, панове-товариші, час би нам уже й до діла — нагадав Антонович. — А то ми всіх справ і не обговоримо... Прошу, перейдемо на часинку в садок, а тут приберуть трохи, то можна буде і справами зайнятися...

Всі встали з-за столів і весело гуторячи пішли хто в садок, хто в кабінет, а хто навіть і в спальню трохи відпочити перед нарадами.

Наради протяглися до півночі, а після короткої перерви на чай — тривали й далі майже до ранку. Тепер всі сиділи в їdalні, а на столах були акуратно розставлені пляшки і тарілки з десертом.

— Якщо поліція загляне — так у нас іменини в повному розгарі — усміхнувся Антонович, засідаючи за стіл. — А ми тимчасом почнемо... Першим розповість нам про справи один з дванадцятьох директорів, яких ви вибирали і які мають вирішувати деякі питання, про які не всім треба знати... Прошу тихіше...

Звіт директорів показав приблизно те саме, про що згадував Антонович Панченкові. Наукова робота ішла широко, студенти записували пісні, уже укладено перший том народніх казок, який можна посилати на цензуру по дозвіл видати. Куплено ще кілька комплєтів книжок для роздавання поміж селян.

— Які ж це книжки? — спитав молодий лікар Федір Винниченко. — Може б я й собі їх придбав.

— Це те, що лишилось з видань Куліша — його „Листи з хутора”, „Хмельнищина”, „Григорій Квітка”, „Півники”, „Бабуся з того світу”, „Орися”. Багато Шевченка: „Гайдамаки”, „Наймичка”, „Катерина”, „Тополя”, „Тарасова ніч”... Марка Вовчка „Чари”, Мордовця „Дзвонар”, Номиса „Дід Міна і баба Миниха”, проповіді о. Василя Гречулевича, ще щось.

— Та це ще ті книжки, за яких колись Михалевича арештовували — вигукнув весело Рильський.

— Треба би нам щось новіше видавати...

— Пробуємо, пробуємо... Хочемо видати альманахи, може ще Нечуя-Левицького щось. Аби лиш цензура пропускала, а ми видамо.

І знову потягнулись безкінечні розмови про те, як і де краще посылати на цензуру, щоб швидше пропустила.

— В київську і пробувати нема чого. Вони всього бояться, а ще над ними Юзефович, як грізна тінь жандармська! — сердито сказав Кистяковський. — Тут ми не вдіємо нічого... Треба в Одесу, там цензура м'ягша, а до того ж ті щасливці не мають того клятого Джузеше!

— А я думаю, що найкраще в Петербург — пропонував Класовський. — Там вони не такі залякані... А до того ж там і нашого брата чимало по канцеляріях сидить, поможуть проштовхнути поміж Сцилу і Харібу...

— Якби переписування не так дорого коштувало, то можна було б послати і в Одесу і в Петербург. А тепер доведеться поділити. Що полегше — послати в Одесу, а поважче — будемо пробувати в Петербурзі.

Антонович доповів про проекти Кониського передати видання в Галичину, але більшість висловилася за те, щоб добиватися свого права на місці.

— Передати в Галичину, це значить перейти на нелегальний стан... Нам ще нема потреби переходити на нелегальнішу — сказав Антонович, а Рильський тільки засміявся:

— А оця твоя декорація — вказав він на пляшки і десерт — хіба це не доказ, що ми вже на нелегальному становищі?! Якби були легальні, так не збиралися би в тебе, а десь у купецькому зібрannі і запросили б до себе редакторів з газет... А тепер, он чуеш, як Варвара Іванівна на піяніно розбивається...

Дійсно, через зчинені двері з вітальні чулися звуки танців, які грала Варя, щоб створити повне враження веселих іменин.

— I не тільки ж бідна грас, а ще й справді боться, щоб не заявився якийсь околодочний або справник... А ти говориш про легальне становище!

— Ale однаково краще нам ще пробиватись тут... Нехай зрештою в Петербурзі звикають до того, що „хитрі малороси” не заспокоїлись, а чогось добиваються!

Вирішили ще почекати і провадити далі роботу над словником, який вирішено було назвати „Словозбір”.

Після цього почалися дебати над старим пекучим питанням доби: як ставитись до російського революційного руху, що захоплював все більші і більші кола громадянства, зокрема — молоді.

— Наших туди також чимало йде — схвильовано говорив Познанський. — Ми весь час віддаємо нашу молодь — то на польське повстання, то на російську революцію... Все активніше рветься до якоїсь дії... А ми їм пропонуємо словозбір!...

— А що пропонують революціонери? — спитав різко Антонович. — Забути за Україну?

— Вони кажуть, що українське питання не та-
ке важливе... — почав затинаючись молодий Дра-
гоманів, нова зірка на громадському обрії. — Що
доки є царизм, доти ні російський, ні український
народи не можуть думати ні про яке краще майбут-
нє... Треба реформ для всієї імперії, а тоді вже
прийдуть реформи і для України...

— Де це сказано? — допитувався Антонович.

— Як то, де сказано? — не розумів Драгоманів.

— Чи можете показати мені бодай одну бро-
шюрку чи летючку, де б говорилося про українське
питання? Чи взагалі, де б говорилось про якусь ін-
шу народність, крім російської? Де б сказано було,
що російська імперія складається з різних народ-
ностей?

— Я не дотримуюсь іхніх поглядів — замахав
руками Драгоманів. — Ви так мене допитуєте, ніби
це я складаю брошюрки чи ухвалюю іх... Я тільки
передаю мої спостереження...

— Я знаю, Михайлі Петровичу... Пробачте,
якщо я, може, загостро спітав вас. Ви ж знаєте, які
в мене нерви... Я не вас питав, я питаю кожного
українця, який хотів би перейти до російських ре-
волюціонерів: що вони гарантують для України?

— Але і ми повинні б трохи змінити нашу пра-
цю... Добре, он Гулачок організував студентський
хор і співає в Ботанічному садуожної ночі...
Але ж ми навіть не сміємо сказати, що вони спі-
вають українські пісні... а тільки „малорусские
песни”!... То яка ж з того користь Україні, коли вона
без імені?

Суперечка розгорілась, і лише пізно вночі ви-
рішили наладити зустріч з російськими революціо-
нерами і намацати, які в них погляди на україн-
ську справу.

XX

Бувший ротмістр уланського полку, потім інспектор студентів у Києві, донощик на кирило-методіївських братчиків, помічник куратора Київської шкільної округи і голова київської археологічної комісії Михаїл Владімірович Юзефович, що свого часу дав свій підпис під „Отзыv” київської „Громади”, нервово походжав по ріденському паркові, який оточував кургауз в німецькому містечку Емську. Цар Олександр Другий, постарілий, зляканий погрозами революціонерів і наріканнями дворян після скасування кріпацтва, переконаний, що в нього хвора печінка і не працює добре шлунок, приїхав до Емська пити цілющі мінеральні води, за які німці прославляли це містечко.

Юзефович радів і боявся радіти, щоб не зурочити щастя, яке нарешті впало на нього. Після всіх доносів на україnofілів, після всіх докладних записок і пояснень та вірноподданих донесень, він нарешті мав змогу приїхати до Емська з рекомендательними листами від міністрів і впливових осіб і з обіцянкою, що цар прийме його і вислухає.

І позавчора це сталося. Цар, великий імператор всея Росії, прийняв його, малого помічника куратора, і слухав його прохань врятувати Росію, спинивши сепаратистичний рух україnofілів, цієї язви держави, що більше небезпечні, ніж поляки. Юзефович згадував, як він говорив на прийомі в царя... Здавалось, все вийшло добре, цар слухав уважно, а він,

Юзефович, говорив красномовно і переконливо. На прощання цар сказав, що він над цим подумас, а Юзефович нехай має напоготові проект указу про крамольну українську, вірніше малоросійську мову, щоб, коли цар покличе його, він мав уже все написане і сформульоване так, як він говорив цареві.

І Юзефович чекав. Як всі в Емську і при дворі, Юзефович зінав, що була ще й інша інтимна причина приїзду царя до Емська: йому хотілось побути без палацової етикети і без контролі з своєю коханкою, княжною Катериною Долгорукою, що витіснила з серця царя всіх інших фавориток і набувала все більшої і більшої влади над ним.

Юзефович зінав, що, випивши свою шклянку емської води, цар перейде до невеликого дому, де жила Долгорукая, і вже звідти може не вийти аж доки не настане час пити йому другу шклянку води після обіду. А Юзефовичу не терпілося знати, що буде з законом проти української мови, друку, театру і співу, чи цар підпише його негайно, видавши, як наказ чи указ, без того, щоб переводити його через Сенат, чи Державний Комітет, де обговорення, сумніви і різні впливи могли затримати здійснення цих заходів на кілька місяців, якщо не на роки.

Щойно ті петербурзькі малороси довідаються про такий закон, вони такий галас зчинять, що можуть найкраще з нього викинути, або й зовсім не пропустити! — думав сердито Юзефович, несвідомо прискорюючи кроки. — Я вже іх знаю! Скільки гвалту було за звільнення Шевченка! Кого вони тільки не просили, де тільки не шукали підтримки! І добились таки свого. — Обличчя Юзефовича скривилось злісною усмішкою, коли згадав, скільки образ, скільки понижень зазнав він тоді, після провалу кирило-методіївців. — Так, ніби я державу

зрадив, а не державних зрадників викрив! — ще й тепер сичав він потихеньку. — Той не запрошує, цей на поклін не відповідає, та проходила, ніби не помічаючи його простягнутої в привітанні руки... Ale він все це пережив, перетерпів, і переміг! Так, він може тепер з гордістю сказати, що він переміг своїх ворогів, всіх отих Антоновичів, Рильських, Кистяковських, Чубинських та інших українофілів, які думали, що можуть зневажати його, Юзефовича! Де вони тепер? Хто вони тепер? Ніщо! Так і зайдуть з сторінок історії, як смішні, непотрібні сновидці, що вигадували неіснуючу Україну і невживану ніким з порядних людей мову! Он, Шевченко вже помер, перестраждавши солдатчину, а він, Юзефович, тут, у царя, один із його вірних і цінених помічників! Ось, вийде цар, і Юзефович може склонитись у пошанливому поклоні і чекати, чи не покличе його цар! I той покличе! Не сьогодні, так завтра, Якщо не затвердить указу, так однаково він, як ініціатор нового закону, зможе мати своє слово і в Державному Комітеті і на засіданні Сенату...

Юзефович від одної думки про це випростався, випнув груди й озирнувся, чи не бачить його хтось із знайомих. I зустрівся із насмішкуватим і трохи зневажливим поглядом старого князя Горчакова, що тихенько прогулював свій ревматизм, спираючись на палицу.

— I ваше сіятельство тут? — склонився йому Юзефович. — Я не знат, що емські води помагають і від ревматизму.

— Коли тут його імператорська величність, тоді Емська вода від усього помагає. Навіть, коли її не пити, що, здається, ви й робите, — ущіпливо відповів Горчаков. — Ну і що вам, здоровій і порівнюючи молодій людині робити в Емську?

— Не своєю волею приїхав, ваше сіятельство, — відповів тихенеко Юзефович, передчуваючи, як вдарить його відповідь по усунутому від справ князеві. — Мене викликають сюди листом з Петербургу.

— О-о! протягнув Горчаков. — Уже і вас викликають?! Дуже добре! Надзвичайно добре! Я недавно говорив, що ніколи в Росії справи не стояли так безнадійно зле..., як оце тепер... Не дивно, що вас покликано рятувати нас! Не сумнівайтесь і не бійтесь, мій молодий друже, — а рубайте з плеча! Всі російські богатирі завжди все рубали з плеча!.. Дуже добра тактика! Ми нею завжди гордилися!.. Бажаю успіху! — поплескав він Юзефовича по плечі і пішов далі, спираючись на палицю.

— Старий дурень, — подумав злісно Юзефович.
— Ще й сміється з мене! А в самого напевно від зависті серце заболіло!

Від цієї думки йому стало легше — і він знову пішов у напрямку до виходу з кургаузу, бо побачив, що коло дверей вже стояло там і там, ніби в недбалій розмові кілька осіб із тих, що, як і він, шукали нагоди висунутись вперед, намагались, щоб цар їх помітив і, може, дав би їм посаду, доручення, обіцянку чи просто привітно хитнув би головою, що одразу піднесло б їхні акції в очах двору, а як не двору, бо там були люди, що все вже пережили і нічим не дивувались, то в очах тих білядворових людей, від яких також багато залежало і на яких варто було робити враження наближеного до царя чоловіка.

Юзефович раптомував свої думки і непомітно всунувся поміж групи людей так, що опинився поперед них і саме на дорозі царя, що виходив з кургаузу.

Як видно, цар був у доброму гуморі. Він слухав, що нашптував йому граф Нессельроде і раптом розкотився веселим і гучним сміхом, у відповідь на який всі навколо також почали усміхатись.

Відвернувшись від Нессельроде, цар поглянув по алеї і, помітивши Юзефовича, що весь вигнувся у глибокому поклоні, сказав:

— Ага, господин куратор, Читал ваш проект, читал. Очень интересно... Прошу зайти ко мне после обеда. После того, как я выпью еще один стакан этой противной воды... Нессельроде, скажешь там, чтобы господина куратора ко мне пропустили!¹

Він кивнув Юзефовичеві головою і одвернувся від нього, а ті, що бачили цю сцену, пошанливо і привітно вже усміхались новому улюбленнцеві і підходили до нього, щоб познайомитись, щоб запросити до себе, щоб попросити протекції і допомоги...

Та Юзефович не помічав іх. Навіть не від пихи, а тому що він і сам був засліплений своїм несподіваним щастям, сам був п'яний від царської уваги і від можливості, що його проект буде прийнято і схвалено. Він недбало кивнув головою кільком знайомим, а сам поспішив до своєї кімнати, щоб ще раз перечитати свій проект і бути готовим до його оборони.

Чим більше Юзефович читав свій проект, тим більше він йому подобався.

— Так треба з ними, з тими хохліками, — думав він. — Коротко, ясно і без всяких там поблажок! Для таких речень російська мова найкраще надається! Наказав — і без заперечень!

¹ — Ага, пан куратор! Читав ваш проект, читав. Дуже цікаво... прошу зайти до мене після обіду... після того, як я выпью ще одну шклянку цієї огидної води. Нессельроде, скажеш там, щоб пана куратора до мене пропустили.

І він з насолодою перечитав знову:

„Государь император в день

сего 1876 года Высочайше повелеть соизволил: 1. Не допускать ввоза в пределы Империи без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых заграницей на малорусском наречии; 2. Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить за исключением лишь: а) исторических документов и памятников, б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правоисполнение подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания... 3. Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а также и печатание на таком же текстов к музыкальным нотам; 4. Прекратить дальнейшее издание газеты ‚Киевский Телеграф‘.”¹

— От нехай вони тепер потикаються,— злорадісно потирав руки Юзефович, в захваті від вла-

1 Государ імператор в день . . . цього . . . 1876 року, Ви-
сочайше звелів наказати: 1. не допускати довоzu в межі Імпе-
рії без спеціального на те дозволу Головного Управління в
справах друку будь-яких книг і брошюр, виданих закордо-
ном малоросійським діялкетом; 2. друкування i видання в ім-
перії оригінальних творів i перекладів на тому ж діялкеті за-
боронити, за винятком лише: а) історичних документів i пам'яток i б) творів художньої словесності, але з тим, щоб у ви-
падку друкування історичних пам'яток безумовно дотриму-
валися правопису оригіналів, в творах же художньої літера-
тури не було допущено ніяких ухиляv від загальновживано-
го російського правопису . . . 3) заборонити також різні сценіч-
ні вистави i читання на малоруському діялкеті, а також дру-
кування на такому текстів до музичних нот. 4. Припинити
надалі видання газети „Київський Телеграф”.

сного твору. — Тут уже не викрутяться . . . Ніякі малоросійські хитрощі не поможуть.

Він швиденько помився, переодягнувся і поспішив до дому, де жив цар, щоб довідатись від Несセルроде, коли можна йому прийти на прийом.

Але цар ще не повернувся від Долгорукої і Несセルроде також десь затримався, так що Юзевовичеві довелось говорити з камердинером царя, який випадково вийшов посидіти на ганку, чекаючи приїзду царя. Але цей не бачив, як ласкато говорив цар з Юзевовичем, та й, звикши до того, що міністри проминають, а він лишається, бо знає всі звички і нахиля царя, камердинер не схотів багато говорити з невідомим і як видно провінційним урядовцем, який ухильно просив його сказати, коли він чекає царя.

— Мы в эти дела не вмешиваемся и не наше это дело, когда его царскому величеству благоугодно будет приехать . . . И мы на этот счет не беспокоимся, потому что у нас все всегда готово — и сорочка чистая приготовлена, и мундир, какой они себе к обеду пожелали, и перчатки — все! Мы никогда еще царя-батюшку не задерживали, потому что знаем, какие при царском дворе должны быть порядки!¹

Сказавши це, камердинер одвернувся і почав набивати носа з золотої, чи може тільки позолоченої табакерки.

Юзевович незручно поклонився і відійшов. Йо-

¹ — Ми в ці справи не втручаємося і не наше це діло, коли його царській величності благозавгодно буде приїхати... I mi про це не турбуюмося, бо у нас завжди все готове — і сорочка чиста приготовлена, і мундур, який вони собі забажали на обід, і рукавички — все! — Ми ніколи ще царя-батюшку не затримували, бо знаємо, які на царському дворі повинні бути порядки.

му не було куди йти, та й він боявся пропустити царя або Нессельроде, боявся якось змарнувати рідкісну нагоду, яка так несподівано спадала на нього, обіцяючи піднести його високо.

Поблукавши вулицями Емська з добру годину, він нарешті побачив, як до царського дому під'їхав Нессельроде, і майже біgom поспішив туди, щоб захопити Нессельроде, доки той увійде в дім. Нессельроде здалеку побачив його і затримався, підчукуючи.

— Его императорское величество уже воду изволили выпить и сейчас будут здесь. Вы лучше зайдите и подождите в передней,¹ — сказал він, входячи в дім і жестом руки запрошуючи туди Юзефовича. В передпокії він показав Юзефовичеві на стілець і сказав:

— Прошу подождать, — а сам пішов кудись у покої, які він очевидно знов добре і де почувався, як дома. Юзефович з заздрістю проводив очима високу і худу фігуру Нессельроде і покірно приготувався чекати.

Та довго чекати йому не довелось, бо незабаром до того тихий і спокійний дім ніби ожив: кудись пробігли два лъокаї, Нессельроде вийшов у передпокій, витираючи рота хусткою, через сусідню залю майже пробіг молоденький адъютант, притримуючи рукою сріблясті аксельбанти, що звивались у нього під лівим плечем.

— Его величество! — сказал Нессельроде до Юзефовича. — Прошу встать!

Юзефович поспішно підвівся з стільця — і в передпокії увійшов цар, вже не веселий і не задо-

¹ — Иого імператорська величність зволили вже води випити, зараз будуть тут. Ви краще зайдіть почекайте в передпокію.

волений, а ніби огрузлий і обважнілий після обіду в Долгорукої.

— Ага, ти уже тут, — недбало хитнув він Юзевовичеві головою. — Подожди. Я скоро.²

Юзевович знову вклонився, почуваючи, що його голова більш ні на що не придатна, як тільки на те, щоб схилятись у поклонах. Він не наважився сісти, а лишився стояти, чекаючи, що його швидко покличуть. Та чекати довелось довго, і раз з віддалених покоїв почувся різкий, незадоволений голос царя, який когось за щось вичитував. Нарешті в передпокій вийшов зблідлий і ще більш суворий Нессельроде і сказав Юзевовичеві коротко:

— Пропуши за мною.

Довелось перейти кілька покоїв, невеликих, але пишно обставлених, доки вони дійшли до кабінету царя. Той сидів за столом, невдоволено нахмуривши брови і читаючи якийсь папір.

„Мій проект” — догадався Юзевович і сердецю завмерло.

— Сідай, — хитнув цар Юзевовичеві на крісло перед столом і продовжував читати.

Що там він так довго читає? — дивувався про себе Юзевович. — „Указ такий короткий”, — і тут помітив, що очі царя не рухаються, а спинилися на одному місці указу і наче застigli там.

„Спить, чи що?” — дивувався Юзевович, а сердце йому посунуло ще нижче, і він вже не думав про свій проект, ні про рахунки з малоросами. Йому хотілось лише якомога швидше вибратись із цієї кімнати, сковатись від цих ошклянілих очей, що застigli, дивлячись на папір, в який він вклав всю свою ненависть і всю свою жовч. Але не смів по-

² Ага, ти вже тут . . . Зачекай, я швидко.

ворухнувшись і тільки стежив, щоб не зідхнути голосно, а потихеньку, з напругою переводив дух і не наважувався вийняти хустку з кишені, хоч саме в той час йому раптом захотілося чхнути. Зусиллям волі він конвульсивно стримав себе і сидів непорушно, аж доки цар раптом кліпнув очима, все ще не відриваючи їх від паперу, а потім перевів притомний уже погляд на Юзефовича і сказав:

— Уверен ли ты, что малоросы действительно хотели бы отделиться от России?

— Уверен, ваше величество, — хвацько відкарбував Юзефович, згадавши часи свого уланства.

— Чорт знает что! — поморщився цар. — Не успели с поляками справиться, чуть войны из-за них не начали, а тут, прошу покорно — малороссы возмечтали! Если ты уверен, что это так, тогда, конечно, твой проект очень хорош...¹

Юзефович знов, що доки цар його не спитає, він не сміє говорити, але цар ніби і питав і не питав, і Юзефович аж побагровів від напруження, не знаючи, чи казати, чи промовчати. Та цар уже говорив далі:

— Не понимаю, откуда берутся все эти вздорные мысли? Даже Герцен ничего ни о какой Малороссии не писал...

— Специально он, конечно, не писал, но при случае отзывался очень благоприятно, — насмілився вставити свое Юзефович. — Для таких, как Герцен, всякая разруха всегда выгодна...

¹ — Чи ти певен, що малороси дійсно хотіли б відокремитись від Росії?

² — Певен, ваша величність.

¹ Чорт зна що! — Не встигли з поляками управитись, трохи через них війни не почали, а тут, прошу покорно, малоросси розмріялись! Коли ти певен, що це так, тоді, звичайно, твій проект дуже добрий.

— Н-да, верно, — зідхнув цар. — Ну что ж, раз дело обстоит так, то придется принять твой проект. Я его сейчас подпишу, а там уже Лобанов оформит все окончательно. А тебя я поблагодарю как следует... Нессельроде! — гукнув він у сусідню кімнату, — напомни мне представить Юзефовича к ордену... Установиши там, что он уже получил, а что ему следует...²

Юзефович скопився дякувати, але цар уже знову похмурнів і втомлено спітав:

— Меня еще кто -нибудь ждет?

— Никак нет, ваше величество, больше никого нет, — відізвався Нессельроде.

— Хорошо... Иди, иди, — махнув він рукою на Юзефовича. — Молодец, что исполнил свой долг... Проводи его, Нессельроде!¹

Юзефович, не повертаючись спиною до царя і безупинно кланяючись, вийшов нарешті з царського кабінету і, попрощавшись з Нессельроде, щасливий і задоволений майже побіг до кімнати, яку тимчасово найняв поблизу царського дому.

² — Не розумію, звідки у них беруться всі ці безглазі думки? Навіть Герцен нічого ні про яку Малоросію не писав.

— Спеціально він, звичайно, не писав, а за якоїсь нагоди відізвався про неї дуже сприятливо... Для таких, як Герцен, всякі розрухи завжди корисні.

— Гм, так, вірно... Ну что ж, раз справа стойть так, то доведеться прийняти твій проект... Я тобі його зараз підпишу, а там уже Лобанов оформить усе остаточно. А тобі я подякую, як слід... Нессельроде, нагадай мені подати Юзефовича до ордена... Встановиши там, що він уже одержав, а що йому належиться.

¹ — Чи там ще хтось на мене чекає? — Ні, ваша величність, більше нікого нема. — Добре... Иди, йди... махнув він рукою на Юзефовича. — Подяки не треба, молодець, що виконав свій обов'язок. Проведи його, Нессельроде.

XXI

— Не може бути, — бігав по кімнаті Антоно-вич, то хапаючись за пов'язану мокрим рушником голову, яка, він відчував, повільно розпадалась на частки, і кожна частка боліла окремим гострим, не-стерпним болем, то притискаючи руки до грудей, щоб спинити кашель, який розривав йому груди і одночасно, як молотком, стукав у голову. — Знову указ?! Знову заборона?! Саме тепер, коли ми ніби зуміли стільки досягнути... Вона може людину з розуму звести, ця дика влада! Безглузде керування сатрапів! Гірше за всяких персів чи египтян!

Дійсно, за ці кільканадцять років, праця Громади наладилася. Кількість Громад по інших містах зростала, хоч кількість висланих за українофільство також збільшилась. Київська Громада і далі відігравала ролью центру українського руху, коли в тисяча вісімсот сімдесят шостому році знову вдав-рив грім і стало відомо, що Юзефович зумів пере-пхнути свій закон про українську мову, ще жорсто-кіший і ще більш невблаганий, ніж валуєвське „От-ношение”.

Одночасно дійшла до свого закінчення довга і затяжна справа зі звільненням Драгоманова з по-сади штатного доцента в університеті.

— Не розумію я цих бовванів! — сердито го-ворив Кистяковський, сидячи в вітальні Антонови-чів. — В сімдесят третьому році затверджують Дра-гоманова на доцента, в сімдесят п'ятому висилають

на три місяці закордон в наукове відрядження, а влітку, і потім у вересні раз за разом пропонують йому подати у відставку! Де логіка?! Якесь дурацтво!

— Я думаю, що Михайло Петрович добре робить, що не подає сам у відставку. Нехай йому знайдуть поважну причину для звільнення.

— Поважну причину, — усміхнувся Антонович, — Нащо вже поважніше, як обвинувачення в українофільстві?! Злонамірено і неблагонадійно — і можете йти куди хочете. Вони воліють Тупицю,¹ а не талановитого вченого, як Драгоманов!

— Що ж він тепер буде робити?

— Не що він буде робити, а що ми зробимо? — ось питання! — заспішив гаряче Антонович. Тут до мене вже кілька людей приходило з тим, щоб лишити Драгоманова закордоном, для видавання українського журналу, де б вільно висвітлювались наші проблеми, бажання і робота.

— Знаю, і до мене з цим приходили, і я думаю, що це таки добра думка. Однаково, якщо він повернеться сюди, так його зашлють, і він науково вже не зможе працювати... Але виникає питання грошей: хто його буде утримувати?

— Здається, ми зможемо і цю справу уладнати, — сказав Антонович, знижуючи голос. — Яків Шульгин, ця праведна душа, несподівано одержав спадщину...

— Велику?

— Та досить велику — п'ятнадцять тисяч карбованців! Він каже, що ніколи не сподівався такої спадщини і що лишає собі тільки три тисячі на

¹ Тупицєю прозвали в Києві проф. Матвієва.

якісь там невідкладні справи, а дванадцять тисяч передає нам.

— Кому — нам?

— Громаді. Передає на улаштування українських шкіл... А ми оце тепер почали думати, чи не кинути ці гроші краще на видання українського журналу закордоном?.. Власне, ця думка спала в голову не мені, а декому з наших, а я тепер все більше й більше схиляюсь до неї.

— Драгоманів — людина тверда і самопевна. Важко буде ним звідси керувати... I він буде відірваний від наших справ — що він зможе писати? I які правні відносини між Громадою і ним?

— Ну, правні відносини це вже ти нам установиш... Якби ми могли давати йому, як редакторові журналу, стільки ж, скільки він одержував, як доцент...

— Це яких тисяча двісті — півтори тисячі на рік — підрахував одразу ж Кистяковський.

— Немало... Але нас би на це вистачило... А користь від журналу була б величезна... Знаєш, що, ти людина вільніша за мене..., походи поміж наших людей, розвідай, як вони дивляться на це...

— Я думаю, що більшість підтримає... Бо з цим законом нічого тут робити не можна. Зовсім нічого... Дійсно, нам нема виходу — тільки закордон.

— Подумати, що Юзефович, отой недолугий чинуша, з якого ми так весело сміялись, як з катеринника Джузеппе, може спинити весь наш рух, перетяти нашу працю, увірвати надії і прагнення сотень освічених, ідейних людей — хитав безнадійно головою Антонович. — Скажу тобі щиро, боюсь я за цю Росію — не готовуть вони людей до бодай найменшого самоврядування, а значить і до відпові-

далньості... А яке без цього може бути майбутнє України? Терор і самовластя! Лише це — терор і самовластя!..

— Ну ѿ що ж? Це в Росії нікого не здивує — так вони завжди жили, так і далі будуть жити... Та що нам про них журитись! Нам треба думати, як рятувати наш народ, його історичні скарби, його чудову мову!

— Ти ж сам колись казав, що сила солому ломить, — криво усміхнувся Кистяковський. — От це на нас і стверджується.

— Але ми не солома, — загорівся Антонович.
— Ми не солома, хоч ми гнучкі і намагаємося згинатись за вітром, щоб не розгубити і тих сил, які маємо. Ми ще від свого не відступали... I не відступимо! Вони самі штовхають нас на нелегальну роботу, проголосивши порушенням закону вживати нашу мову, читати нею і писати! Такого закону ніхто не послухається... Найнищіший негідник стане в обороні твої мови, якою його мати його колисала!... — Він спинився і трохи ніяково засміявся.
— А хоч і не колисала, як, наприклад, мене, так ця мова звучала навколо мене все моє життя, вона моя, і я її не зречуся ради якогось дурного Юзефовича чи ще дурнішого царя!

— Але ти того, тихше, не так кричи... Вікна вже у вас розчинені, так що треба себе стримувати.

— Та це Варя повідчинала на такий холод! Їй все здається, що мені бракує повітря, і від того в мене кашель і горло болить... Я вже не перечу їй, бо що таке мій кашель, коли такі Юзефовичі кров з мене цідять!

— Ого, як тебе прорвало, — здивувався Кистяковський. — Це я вперше тебе таким злим бачу... Звичайно ти такий стриманий...

— Як будеш стриманим, коли Петербург видає такі закони, що навіть мертві в гробах перевертуються... А я ж іще живий! Може тільки наполовину — але ще живий! І я не дозволю падлюкам і понощикам Юзефовичу чи тому горбунові Віталію Шульгину ставати коліном на глотку моого народу і душити його! Ні, нехай я пропаду, а їм цього не дозволю! Ти ж подумай, — не тільки книжки, а навіть театр заборонили! Навіть музику до пісень! Навіть краса пісні української іх не спинала! Ні, треба щось робити — і нема іншого виходу, як переходити на нелегальщину цілком і повністю... От чого я й хвилююся. Бо нелегальщина — це потасмні кур'єри, плутанина, непорозуміння, провали й арешти, взаємні обвинувачення... А скільки з того буде діла, скільки користі — ніхто не знає!

— А що каже Драгомнів?

— Шульгин у Відні був і з ним говорив. Він пише, що Драгоманів згоден. Не занадто охоче, але він розуміє, що йому тепер повернутися — значить або сідати в тюрягу, або іти на висилку кудись до чорта в зуби...

— Ну, ти й лаєшся! Зовсім я тебе, Володарю, не пізнаю.

— А що маю робити? Ти ж подумай, — скільки нам поставлено перепон... Та ні, що я буду тобі говорити, ось зійдуться всі, тоді я дам відчит, нехай рішають самі.

— Чи кличеш тільки директорів?

— Ні, скликаю всю Громаду, бо це справа дуже важлива і ляже на всіх... Тут треба і про справу думати, і про Драгоманова також, бо він же з усією сім'єю там жити мусітиме! Це не жарти... Дуже багато ми на себе візьмемо... Та я не тільки за гроши журюся, а і за всю справу, бо одне діло,

коли ми тут разом, зібралися, вирішили і зробили. А так — листуйся, та ще й езоповською мовою, яку кожен інакше розуміє... Гроші пересилати також треба через різні нагоди, коли хтось їхатиме за кордон... Все це надзвичайно складне і неприємне. Та нема іншого виходу. Загнали нас кляті бюрократи в кут — і мусимо видряпуватись!

Лід вікном почулись веселі голоси і з вулиці гукнули:

— Агов! Чи там хазяїни вдома?

— Вдома, вдома! — відповів Антонович, виглядаючи у вікно. А чого це ви всі разом прийшли? Не вмієте інакше рухатись, як тільки всі гамузом? Щоб поліції було легче вас слідити?!

— Та підожди, одчини двері та дай хоч у хату зайти, а тоді вже будеш лаятись — обізвався весело голос Лоначевського.

— Двері відчинені... Знаєте самі, що ми на парадні двері не ходимо. Ідіть, як порядні люди ходять — через двір! У нас на парадний хід пускають тільки всяке чорт-зна що з візитами..., двічі на рік, на великі свята!

Гурт посунув у вузеньку фіртку, а Антонович похитав головою:

— От і заводъ з цими запорожцями конспірацію! Як вони навіть тихо говорити досі не навчилися!

Та громадяни були вже в хаті, і доки вони розпитувались, вітались та розповідали свої останні новини, надійшла і решта Громади.

Як і звичайно, Маруся внесла великий самовар, Варя наставила пиріжків і варення, і всі сіли за стіл, ніби звичайне товариство, що випадково зійшлося „на чайок”.

А як тільки всі всілися і одержали свій чай, Антонович заговорив, схвилювано і палко:

— Як знаєте, впав на нас великий удар, розрахований, щоб нас убити. А якщо не вбити, то зламати навіки, щоб ми вже не могли і не хотіли навіть пальцем ружнути в користь України... Я не знаю, як ви скажете, а я з цим не можу і не хочу миритись! Я не можу дозволити, щоб народові запхнули в рот шматку і тримали б її там, доки він не задушиться... Я вважаю, що ми мусимо боротись, і коли уряд рішуче відбирає в нас всякі засоби легальної праці, мусимо переходити на нелегальні.

— Давно пора! — обізвався хтось із молодих.

— Ні, доки можна було, ми працювали на місці, близько народу, щоб одразу ж передавати йому те, що ми робимо... Але, повторюю, в нас цю можливість відібрали. Вирвали її, грубо і глупо, показуючи нам наочно, що від цього уряду нічого вже чекати не доводиться...

— Кониський давно передбачав, що нам треба подаватись закордон, — сказав Беренштам.

— Так... І тепер є, може, краща нагода, ніж будь-коли раніш — сказав Антонович. — Як знаємо, Драгоманова звільніли з посади і, очевидно, вишлиють, як тільки він повернеться сюди... Тому виникла думка утримувати його закордоном, як редактора українського журналу, вільного українського журналу, який освітлював би наші справи і для нас і для всього світу.

— Словом, будемо мати свого Герцена, і свій „Колокол” — захоплено вигукнув молодий Науменко. — Чого можна кращого бажати?!

— Не знаю, як там це вийде, — роздумливо похитав головою Чубинський, — але думаю, що коли навіть і не „Колокол”, а порядний український жур-

нал добре редакційний і незалежний, то це буде більше, ніж Україна досі мала.

— Яків Шульгин говорив з Драгомановим, як був у Відні, і пише, що той згоден на таку пропозицію: ми даємо 100 рублів місячно, а крім того даємо 600 рублів на журнал, або, може, то будуть окремі альманахи, словом на кожну випущену книжку..., не летючку, бо манухі¹ ми і самі тут випустимо, а солідно опрацьовану книжку, журнала чи альманаха... Крім того — прошу слухати уважно, бо це не менш важлива частина, ніж гроші, а може і важливіша — крім того, ми зобов'язуємо посылати свої кореспонденції, статті і огляди про життя в тутешній Україні, бо без цього журнал буде мертвий...

— Це значить, що кожний з нас повинен не тільки дати гроші, але і сумлінно працювати, щоб постачати Драгоманову матеріялю... Біжучі вісти, новини, закони. Прошу тепер одразу не рішати, а кожний мусить подумати про себе, чи береться він це виконати, і якщо береться, то в якій мірі і в якій галузі.

Антонович сів, і над столом запанувала мовчанка.

— Дідькові його ковінька, — вихопився Лоначевський. — Саме тоді, як ми Географічний Відділ так добре розбудували і Володар стільки праць вже надрукував, і Старицький чудово переклав Андерсенові казки!..

— І метеликів² уже скільки випустили, — сказав Науменко.

— І Сербські думи в Михайла вже готові, дуже добре вийшли, — знову обізвався Лисенко.

^{1 2} Мала книжка, брошюрка.

— Все це так, і можемо згадати ще більше зробленого, та все це мусить припинитись, — тихо і гірко сказав Антонович. — Звичайно, ми тут не будемо кидати праці, і по-старому будемо лупити головою об царський мур! Але треба мати відчину, куди б ми могли виливати все те, чого тут надрукувати неможливо...

— Головне — театр заборонили! — вигукнув драматично Старицький. — Подумати — театр! Найгірші деспоти — і ті мали свої театри!

— Та ѹ ці свій театр мають, і його не зафіксують... Ще ѹ нам його сюди приплюють, для швидшого „обрусення края”...

— А вже, щоб і музики до українських слів не писати, так це Юзефович спеціально проти Колі вставив..., ненавиджу цього чоловіка! Просто не людина, а жаба!

— Панове, панове, — втихомирював вибухи почувань Кистяковський. — Заждіть, заждіть, Юзефович чи не Юзефович, а тепер нам треба рішати — чи йдемо на видання українського журналу закордоном?

— Ідемо!

— Одноголосно?

— Одноголосно!

— Гроші обіцяємо давати, як і дотепер давали!

— Так, так! Ще акуратніше, ніж досі!

— Доручасмо редакцію Драгоманову Михайлові Петровичу?

— Так! Безперечно! Звичайно!

— Чи буде крім нього ще якась редакційна комісія чи група, чи все мас провадити він один?

— Ну, це я вже не знаю, як буде краще, — промимрив Бернштам.

— Я думаю, що треба передати всю владу Михайліві Петровичу — сказав твердо Антонович. — Смішно навіть думати, щоб в теперішніх умовах ми могли звідси чимсь керувати, коли не знаємо тамтешніх умов... Звичайно, будемо писати і висловлювати наші думки після кожного числа журналу, але редакція і відповідальність лежатимуть на ньому одному... Я вірю, що він зможе зробити дуже цікавий український журнал, де буде поставлено багато питань, яких ми тут досі не насмілювались ставити...

— Я ж кажу — наш „Колокол”!

— А я вже приніс і свій внесок, спеціально на журнал — сказав Бернштам. — Я знаю, що Яків Шульгин дас гроші, але їх треба притримати і не одразу всі витрачати, а весь час доточувати нашими внесками. Так ми довго ще будемо мати гроші і не будемо загнані в сліпий кут через брак фінансів.

— Ти, Віллічко, і будеш нам за фінансиста... Вже так тобі належиться, як синові банкіра...

— І, як син банкіра, вам тут же й скажу, що все буде залежати від курсу російського рубля закордоном. Бо у нас сто рублів все будуть сто рублів, а закордоном курс може підноситись і падати — і часом Михайло Петрович може одержати там менше, а часом більше... Все це треба враховувати...

— Вас, Вільям Людвигович, обрано фінансистом, так ви вже й будете за курси дбати... Не може ж рубль впасти так низько, щоб Драгоманів там не міг прожити за ці гроші...

— Ну, це вже будемо бачити пізніше, — сказав Антонович. — А тепер я можу тільки сказати, що для мене сьогоднішній день не менш важливий ніж той, коли ми в університеті зібралися творити нашу

власну українську гміну! Тоді ми відривалися від поляків, тепер відриваємося від росіян!

— Та ж в Галичині багато поляків — вступився Цвітковський. — Там поляки мають велику владу, бо мають більші зв'язки і впливи в Відні, при ціарському дворі...

— Там є дехто з наших бувших однокошників з університету — сказав Антонович, — треба буде розшукати їх і відновити зв'язки. Може, ще колись вони нам також у пригоді стануть... Якщо вони не занадто далеко зайшли в своєму польському патріотизмі.

Розмова тяглась ще довго, обговорено було різні деталі, висловлено побажання, зроблено натяки та побоювання... Розходились пізно, задумані, але певні того, що зробили добре, ухвалили те, що єдине ще залишилося зробити.

А двадцять дев'ятого травня того ж тисяча вісімсот сімдесят шостого року київська Громада проводила Людмилу Михайлівну Драгоманову, яка виїздила до чоловіка закордон, щоб уже ніколи не повернутись на Україну. З нею їхав Цвітковський з приятелем, щоб допомогти їй на перших важких кроках на чужині.

— Ох, неспокійний я за цю справу, — говорив Антонович Варі, коли та вся в слізах повернулась з ним з двірця. — Зовсім неспокійний. Це — перерва в нашій праці, та й у нашій дружбі також... Драгоманів не виростав у Громаді, він ішов довго паралельно до неї, він не звик до послуху, бо надто амбітний...

— О, Володарю, знову ти починаєш свої безконечні сумніви і недовір'я! — втомлено сказала Варя. — Людина фактично вирікається батьківщини, щоб робити справу Громади, вириває свою ро-

дину з рідного оточення, іде на невідоме, непевне життя, покладаючись тільки на ваше слово... Фактично — на твое слово, а ти вже сумніваєшся!

— Власне, тому! — похитав головою Антонович. — Завелика жертва, щоб Драгоманів не почував себе вільним від обов'язків до нас!.. А він людина молода, запальна... Боюсь я...

— Але вже справа зроблена, і треба дбати, щоб усе йшло добре... — наполягала на своєму Варя.

— Так, справа зроблена — знову похитав головою Антонович. — Громада розбита на два шматки і не знати, який тепер буде жити, і куди розвиток кожного з цих шматків заведе нас і всю справу!

Він зіткнув і, схиливши голову, повільно пішов у свій кабінет. Відчував, що щось обірвалось в ньому і чув, що обірвалось і в Громаді. Була вирвана з рук найважніша частина — можливість щирої праці для свого народу, і тепер починалась нелегальна, підпільна, а тому завжди вузька і випадкова праця.

— Вони того хотіли! — гірко думав він, сідаючи за стіл. — Вони того хотіли. Своїми ідіотськими заборонами і безглуздою ненавистю довели нас до розриву з Росією і тепер будемо шукати долі за кордоном!

Він довго сидів непорушно, потім зіткнув і взявся накидати приблизний конспект розділів для майбутнього журнала.

К і н е ц ь

БІБЛІОГРАФІЯ

- ОТЗЫВ ИЗ КИЕВА — Современная Летопись (Приложение к Русскому Вестнику), 1862 р., ст. 3.
- БІЛИНСЬКИЙ МИКОЛА: „З минулого, пережитого . . .”
— „Україна”, 1928 р., кн. 2.
- ВЫЛОЕ, 1907 р., кн. 6, ст. 122, „Ю. Ю. Цветковський”.
- ДНЕВНИК ВАЛУЕВА, Петра Александровича, министра внутренних дел. Т. 1, 1861-63.
- ГЛУШКО, СИЛЬВЕСТР: „Драгоманів і недільні школи”
— „Україна”, 1924 р.
- ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО: „Дорогій пам'яти Вол. Бон. Антоновича в 20-ліття смерті” — „Україна”, I, 1928 р., кн. 5-6.
- ЖИТЕЦЬКИЙ, ПЧНАТ: „Київська Громада” — „Україна”, 1928 р., кн. I, стор. 91.
- ИКОННИКОВ: „Киевский университет Св. Владимира”.
- КУЛПІ, ПАНТЕЛЕЙМОН: „Лист до Хилькевича” — „Кiev. Старина”, 1898 р., кн. I, стор. 85.
- КУЛПІ, ПАНТЕЛЕЙМОН: „Уривок листа до С. І. Аксакова” — „Україна”, 1924 р., кн. 6, стор. 83.
- ЛИСТУВАННЯ Б. ПОЗНАНСЬКОГО І В. АНТОНОВИЧА — „Укр. Жизнь”, 1914 р., кн. I, а тут в „Україна”, 1928 р., кн. 5.
- ЛИСТУВАННЯ З КИВОМ, „Основа”, 1 і 2 число.
- МЕМУАРИ В. В. АНТОНОВИЧА, Твори В. Антоновича, т. I, 1929 р.
- ДОДАТОК ДО МЕМУАРІВ, Катерина Мельник-Антонович, там же.
- ЛЕВІЦЬКИЙ, ОРЕСТ: „Фаддей Розеславович Рильський” — „Кiev. Старина”, 1902, кн. XI.
- ЛЕВІЦЬКИЙ, ОРЕСТ: „Сторінка з життя В. Б. Антоновича” — „Літ.-наук. Вісник”, 1913, кн. IV.
- МЛЯКОВСЬКИЙ, ВОЛОДИМИР: „Київська Промада” — „Літопис Революції”, 1924 р., ч. 4-9.
- МИХАЛЬЧУК, К.: „Из украинского былого” — „Укр. Жизнь”, 1914, кн. 5-6, 8.
- ПОЗНАНСКИЙ, БОРИС: „Воспоминания” — „Укр. Жизнь”, 1913, кн. 2-5; також „Кiev. Старина”, 1892 р., кн. 1-2-3.
- ПОЗНАНСКИЙ, БОРИС: „Воспоминания о польском восстании на Украине” — „Кiev. Старина”, 1885, кн. 11-12.

СТРУПИНА: „Первые воскресные школы в Киеве”,
„Киев. Старина”, 1898 р.

ХАРЧЕНКО, А.: „Пам'яти Юрія Юрієвича Цветковского” — „Укр. Жизнь” (не найдено тут).

MARIAN DUBIECKI: „Młodzież Polska w uniwersytecie
Kijowskim przed rokiem 1863”, Leon Idzikowski, Kijów, 1909.
Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego, kn. 1-11.

Загальне технічне керівництво: Анатоль Домарацький.
Складачі: Ярослав Сидоряк, Роман Ференцевич. Вер-
стальник: Мілан Печіва. Друк: Роман Падковський.
Наклад: 1 000 прим. Друковано в друкарні „Свобода”,
81-83 Grand Street, Jersey City, N.J. 07303, ЗСА. 1973 р.

